بسم الله الرحمن الرحيم

پيغام

(۱) مهراڻ جي سيرت نمبر جي اشاعت ۾ بورڊ جيڪا محنت ۽ ڪوشش ڪئي آهي، اها قابل تحسين آهي.

سي. ايم. ايل. اي سيڪريٽريٽ، ليفٽيننٽ ڪرنل محمدظهير ملڪ
راولپنڊي. مليٽري سيڪريٽري صدر پاڪستان.

(۲) ”مهراڻ“ مليو. خوشي ٿي. اهو معلوم ڪري پڻ خوشي ٿي ته اوهان جا عالم قرآن ڪريم جي هڪ ناياب نسخي تي ڪم ڪري رهيا آهن. جڏهن اهو پڻ شايع ٿئي ته مون کي اطلاع ڏيندا.

ڊاڪٽر محمد افضال
چيئرمن يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن ۽ مشير
براءِ اعليٰ تعليم صدر پاڪستان، اسلام آباد.

(۳) مهراڻ جو سيرت نمبر مليو. نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سيرت مبارڪ ۽ اسلامي تعليم ۽ ثقافتي ورثي جي تحفظ ۽ فروغ لاءِ بورڊ جي علمي ڪوششن جو مان قدر ڪريان ٿو.

جسٽس سيد غوث علي شاهه
وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون
حڪومت سنڌ.

(۴) سير صاحب اڄڪلهه ڪن ڪتابن، خاص طرح مهراڻ جي ”سيرت نمبر“ کي نهايت دلچسپيءَ سان مطالع ڪري رهيو آهي. موصوف ان باري ۾ اوهان کي ستت پاڻ به خط لکندو.

محمد صديق ويڙهو
پوليٽيڪل سيڪريٽري ڊفينس منسٽر
حڪومت پاڪستان.

(۵) مهراڻ جي ”سيرت نمبر“ کي جناب الاهي بخش سومري وزير صنعت حڪومت پاڪستان تمام گهڻو پسند ڪيو آهي ۽ هن نمبر شايع ڪرڻ تي اوهان کي مبارڪباد ڏني آهي.

علي نواز ڪلهوڙو
پرائيويٽ سيڪريٽري وزير صنعت
حڪومت پاڪستان.

(٦) سيرت نمبر جي شاندار اشاعت تي مبارڪباد قبول ڪندا. سنڌي ۽ ديني ادب جي اشاعت لاءِ اوهان جون ڪوششون قابل قدر آهن.

ڊاڪٽر سعيد مطلوب حسين

يساران: وزارت مذهبي امور،

حڪومت پاڪستان.

(٧) مهراڻ جو سيرت نمبر پڙهي خوشي ٿي. اوهان سيرت نمبر ڪي وڏي محنت ۽ محبت سان مرتب ڪيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

اعزازي وائيس چانسيلر اسلاميه يونيورسٽي،

اسلام آباد.

(٨) سيرت نمبر ۾ رسول ڪريم جن جي حيات طيبه جي سڀني پهلوئن تي سير حاصل مواد موجود آهي. منهنجي تجويز آهي ته ملڪ جي سڀني لئبررين ۾ سيرت نمبر رکڻ گهرجي. اهڙي شاندار نمبر شايع ڪرڻ لاءِ بورڊ جون ڪوششون قابل تعريف آهن.

نجم الدين منگريو

اسسٽنٽ ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر،

وزارت تعليم حڪومت پاڪستان اسلام آباد.

(٩) مهراڻ جو سيرت نمبر اسلامي ادب ۽ علم جو نشان آهي. ان جو مواد هر لحاظ کان مسلمانن ۽ خاص طرح اهل سنڌ لاءِ نهايت مفيد معلوماتي سرمايو آهي.

سيد وصي مظهر ندوي

ميئر، حيدرآباد ميونسپل ڪارپوريشن.

(١٠) سيرت نمبر مهراڻ جو نهايت قيمتي پرچو آهي. ان جي شاندار اشاعت لاءِ اوهان جي ڪوشش ۽ محنت کي آءٌ بخوبي سمجهي سگهان ٿو. اوهان کي مبارڪ هجي.

امداد جوڻيجو

ميمبر، پاڪستان بئڪنگ ڪائونسل، ڪراچي.

(١١) سيرت نمبر ۾ اهي مڙئي خوبيون آهن، جيڪي اهڙي "خاص نمبر" ۾ هئڻ کپن. ان جي سهڻي سٽاءَ ۽ مقامات مقدسه جي نادر تصويرن جي اشاعت مون کي ڏاڍي وڻي.

پروفيسر غلام رباني عزيز

اٽڪ، صوبه سرحد.

(١٢) سيرت نمبر جهڙي يادگار پرچي جي اشاعت تي مبارڪباد قبول ڪندا.

شيخ نياز احمد

مالڪ، شيخ غلام علي اينڊ سنس، لاهور.

(۱۳) سيرت نمبر جهڙي جامع ۽ اهم علمي خدمت جي تعريف لاءِ سون کي لفظ ڪونه ٿا سجهن.
ڪشور ناهيد
ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر پاڪستان نيشنل سينٽر، لاهور.

(۱۴) سيرت نمبر ۾ آيل مضمون نهايت جاندار، حيات پرور ۽ روح افزا آهن.
نورشاهين، حيدرآباد.

(۱۵) سيرت نمبر ۾، مواد جي معيار ۽ ضخامت جون ضرورتون پڻ پوريون ڪيون ويون آهن. معمولي وقت ۾ اوهان واقعي غيرمعمولي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو آهي.
ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ
ڪراچي.

(۱۶) سيرت نمبر ۾ سرورق تي سچي سردار جي روضي مبارڪ جي ديدار نيڻن کي ٺاري ڇڏيو ۽ حضور پرنور جو خط باعث سرور ثابت ٿيو.
احمد خان آصف مصراڻي
خيرپور ناٿن شاهه.

(۱۷) سيرت نمبر تمام معياري پرچو آهي. اهو اڳتي هلي سنڌ جي ديني ادب ۾ تاريخي دستاويز جي حيثيت حاصل ڪندو.
منير سولنگي
پير جو ڳوٺ، ضلعو خيرپور.

(۱۸) مهراڻ جو سيرت نمبر هر لحاظ کان تعريف جي قابل آهي. بفضل الله تعاليٰ مهراڻ هن وقت صحيح راهه تي، صحيح نموني ۾، صحيح ادب پيش ڪري، سڀني رسالن کان ڪامياب وڃي رهيو آهي.
گل حسن گوپانگ ”شاد“
شهدادڪوٽ.

(۱۹) سيرت نمبر ڏسي دل خوش ٿي. اهڙو شاندار ”خاص نمبر“ شايع ڪري اوهان ادبي بورڊ ۽ پاڻ کي مبارڪ جو مستحق بڻايو آهي.
پروفيسر ڊاڪٽر اياز حسين قادري
ڪراچي.

(۲۰) سيرت نمبر ۾ آيل سڀ مضمون قابل قدر آهن.
پروفيسر ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي
لاڙڪاڻو.

(۲۱) سيرت نمبر، جهڙو ٻاهران اکين جو ٺار آهي، تهڙو اندران هنئين جو هار آهي. سيرت نمبر ۾ هر مضمون پنهنجو سِٽ پاڻ آهي.
حافظ خير محمد اوحدي
شڪارپور.

(۲۲) حضور اڪرم صلعم جن جي سيرت مبارڪ تي هر پهلوءَ کان تقريبن چڱو ۽ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ هن زماني ۾ مسلمانن کي پنهنجي پيغمبر جي سيرت کان واقف ڪرڻ وڏو ۽ ضروري ڪم آهي. اللّٰه تعاليٰ اوهان جي اداري کي جزاء خير سان نوازي.

مولانا جان محمد ڀٽو، منصوره.

(۲۳) سيرت نمبر مهراڻ جو معياري ۽ تاريخي پرچو آهي.

قمرالزمان شاهه، حيدرآباد.

(۲۴) سيرت نمبر جي سهڻي سٽاءَ تي روح کي جيڪا راحت رسي، ان جي اظهار کان رهي نٿو سگهجي.

عزيزالرحمان ٻگهيو، حيدرآباد.

(۲۵) سهڻي سيرت نمبر جي يوم باب‌الاسلام جي موقعي تي مبارڪ اشاعت، ڪير ۾ ڪنبذ مثل آهي.

رحيم بخش ”قمر“، نواب شاهه.

(۲۶) سيرت نمبر ۾ حضور پاڪ جن جي سيرت مبارڪ جي هر پهلوءَ تي منثور ۽ منظوم روشني وڌي ويئي آهي. شايد ئي ڪا اهڙي ڳالهه رهجي ويئي هجي، جنهن تي ڪا تحرير موجود نه هجي. اسان ان نمبر ڇپائڻ تي بورڊ جي سڀني ڪارڪنن کي مبارڪون ڏيون ٿا.

روزانه ”مهراڻ“، حيدرآباد.

(۲۷) سنڌي ڪتاب پڙهندڙن، خاص ڪري ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي سيرت نمبر جي اشاعت مان فائدو وٺڻ گهرجي.

روزانه ”آفتاب“، حيدرآباد.

(۲۸) سيرت نمبر بورڊ جي مطبوعات ۾ هڪ سٺي واڌاري طور ئي نه، پر تحقيق لاءِ پڻ هڪ معياري اشاعت تصور ڪيو ويندو.

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جو هڪ قديم تحقيقي ادارو آهي، جنهن بيشمار موضوعن تي سوين ڪتاب شايع ڪيا آهن. تاريخ، طب، سائنس، لغت، لوڪ ادب، قديم وجديد ادب، تمام ميدانن ۾ ضخيم ۽ تحقيقي ڪتابن کان وٺي ٻارن جي ادب تائين هڪ طويل فهرست، ان جي ڪارڪردگيءَ کي ثابت ڪري ٿي.

روزانه ”جنگ“، ڪراچي.

(۲۹) سيرت نمبر جي اشاعت تي اسان اداري کي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ اميد ڪريون ٿا ته ذڪر مصطفيٰ جا چراغ ائين ئي روشن رهندا، ڇو ته دلين جا انڌيرا انهن چراغن جي روشنيءَ کان سواءِ دور ٿي نه سگهندا.

روزانه ”جسارت“، ڪراچي.

(۳۰) سيرت نمبر کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ عين ثواب آهي.

هفتيوار ”همدرد“، ميرپورخاص.

(۳۱) بورڊ ڪيترائي ديني ڪتاب شايع ڪيا آهن. سيرت نمبر انهن ۾ هڪ معياري اضافو آهي.

هفتيوار "صبح صادق" نواب شاهه.

(۳۲) هر مسلمان مرد ۽ عورت لاءِ مهراڻ جي سيرت نمبر جو مطالعو ضروري آهي.

هفتيوار "آواز سنڌ"، دادو.

(۳۳) "سيرت"، عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جون معنائون عادت، خصلت ۽ خو وغيره آهن. اسان کي گهرجي ته اسان جي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مبارڪ جو مطالعو ڪريون ۽ سندن سنت تي عمل ڪريون.

"مهراڻ" جو "سيرت نمبر" ايترقدر سيرت تي جامع آهي، جنهن جو سنڌي رسالن ۾ ڪو مثال ڪونهي.

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولي
سجاده نشين،
درگاهه حضرت مخدوم نوح سرور رحه، هالا سنڌ.

(۳۴) سنڌي ادبي بورڊ جيڪا علم ۽ ادب جي خدمت ڪئي آهي، ان جو مثال سنڌ ۾ جي ٻئي ڪنهن به اشاعتي اداري ۾ نٿو ملي. بورڊ جي علمي ادبي خدمتن ۾ رسالي مهراڻ کي هڪ خاص جاءِ حاصل آهي. تازو سيرت نمبر جنهن آب وتاب سان شايع ٿيو آهي، ان کي مهراڻ جي وقت تائين شايع ڪيل سڀني نمبرن ۾ خاص نمبر شمار ڪري سگهجي ٿو. هن نمبر ۾ حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي زندگيءَ مبارڪ جي جدا جدا پهلوئن تي تحقيقي مضمون ۽ مقالا ۽ نعتيه ڪلام شامل ڪيل آهن. اهي تحريرون موجوده وقت جي سٺن ليکڪن جي رشحات قلم جا شاهڪار آهن.

سيرت نمبر بورڊ جي هر وجهه يادگار ۽ ڪامياب ڪوشش آهي ۽ ان لاءِ بورڊ جي چيئرمن ميان غلام مصطفي قاسمي، سيڪريٽري ميان غلام رباني، ميان نفيس احمد ايڊيٽر انچارج ۽ ٻين سڀني ڪارڪنن کي مبارڪون لهڻيون. مهراڻ رسالي پنهنجي اسم باسمي هجڻ جو پورو ثبوت ڏنو آهي. اميد ته سنڌي زبان جو هي رسالو آئنده به اهڙا نمبر اشاعت هيٺ آڻيندو رهندو.

حضرت پير وهب الله شاهه راشدي صاحب
سجاده نشين، درگاهه ڳوٺ پير جهنڊو.

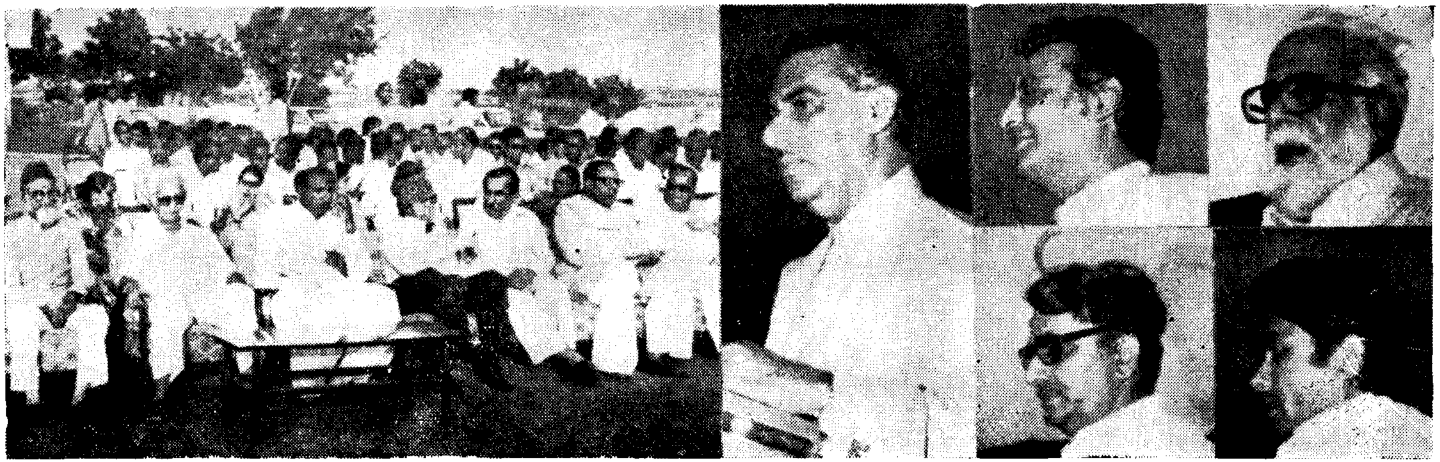

سنڌي ادبي بورڊ جي مسجد شريف ۽ پرنٽنگ پريس جي سنگ بنياد تقريب ۾ جناب جسٽس غوث علي شاهه وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، جناب عبدالله ميمڻ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ، جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ۽ مسٽر نفيس احمد شيخ ناشاد ايڊيٽر انچارج مهراڻ خطاب ڪري رهيا آهن.

سنڌي ادبي بورڊ جي مسجد شريف ۽ پرنٽنگ پريس

جي سنگ بنياد رکڻ واريءَ تقريب ۾

جسٽس سيد غوث علي شاهه

وزير تعليم، ثقافت، راندين ۽ قانون، حڪومت سنڌ، ڪراچي جي

صدارتي تقرير

بسم الله الرحمان الرحيم

جناب چيئرمن ۽ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ

معزز خواتين و حضرات

السلام عليڪم:

اول ته مان رسمي طرح نه، پر خلوص دل سان اوهان جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جو اوهان مون کي اچوڪيءَ تقريب ۾ سڏي، هيترن سارن دوستن، تعليمدانن، عالمن ۽ اديبن سان چار گهڙيون روح رهاڻ ڪرڻ جو موقعو ڏنو آهي.

دوستو، قرآن ڪريم ۾ رسول پاڪ جن کي الله پاڪ طرفان هڪ خاص دعا سيکاري ويئي هئي-اها آهي: رب زدني علما.

”يا الله منهنجو علم وڌاءِ“. اها دعا ان ڪري سيکاري ويئي، جو علم روشني آهي ۽ جهالت اونده آهي. ڪوبه سفر ۽ سو به وري سڄيءَ زندگيءَ جو سفر اونده ۾ ته ڪري ڪونه ٿو سگهجي.

منهنجي اها خوشنصيبي هئي، جو سنڌ جي وزارت ۾ جيڪي شعبا مليا، تن ۾ تعليم سرفهرست هئي. اوهان کي معلوم آهي ته تعليمگاهه اها جاءِ آهي، جتي ٻار جي ذهني نشو و نما ٿئي ٿي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي، ته تعليمگاهه اها اهم جاءِ آهي، جتي قوم جي مستقبل جو سنگ بنياد رکجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو استاد کي قوم جو معمار ڪوٺبو آهي. پر تعليم رڳو حرف شناسيءَ جو نالو ڪونهي. ان ڪري هر ملڪ ۾، حڪومتن طرفان، تعليمي درسگاهن سان گڏ، علم جي هر شاخ ۾، اهڙا اعليٰ تحقيقي ادارا پڻ قائم ڪيا ويندا آهن، جيڪي قوم جي ذهني نشو و نما جو ڪم اتان کان اڳتي هلائيندا آهن، جتي دستوري طرح درسگاهن جو ڪم

پورو ٿيندو آهي. اهڙا ادارا بظاهر ڏسڻ ۾ ننڍا ايندا آهن، پر انهن جو بنياد وڏا وڏا عالم وجهندا آهن.

سنڌي ادب جي ميدان ۾ بورڊ اهڙوئي هڪ علمي ۽ تحقيقي ادارو آهي. جن لائق صد احترام اديبن ۽ عالمن بورڊ جو بنياد رکيو يا ان جي ڪم ڪار جو طريقو رٿيو هو، سي ويهينءَ صديءَ جي سنڌ ۾ علم ۽ ادب جي آسمان تي چمڪيا. مثلاً: علامه آءِ. آءِ. قاضي، سيد ميران محمد شاهه، شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، مولوي دين محمد وفائي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، مولوي عبدالڪريم چشتي، آغا تاج محمد ۽ عثمان علي انصاري صاحب... وغيره.

سنڌي ادبي بورڊ جو ڪم، جيئن بورڊ جي چيئرمن ۽ سيڪريٽري اوهان کي ٻڌايو، ته سنڌي ٻوليءَ، علم ۽ ادب جي تحقيق ڪرڻ ۽ اهي ڪتاب لکائڻ، ڇپائڻ ۽ شايع ڪرڻ آهي، جيڪي ڪو به فرد واحد سولائيءَ سان ڪري ڪو نه سگهندو. هونئن به سنڌ جي علمي روايت ايڏي قديم ۽ وسيع آهي، جو ان جي علمي ۽ ادبي سرمايي کي محفوظ ڪرڻ ۽ ان کي وڌائڻ لاءِ گهٽيءَ کان گهٽي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙو ڪم فقط اعليٰ علمي ۽ تحقيقي ادارا ڪري سگهن ٿا.

سنڌي ادبي بورڊ هن وقت تائين سنڌي، اردو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ تقريباً ٻه سؤ معياري ڪتاب ۽ سؤ کن کان مٿيرو مهراڻ ۽ گل ڦل رسالن جا پرچا شايع ڪيا آهن. پنهنجيءَ جاءِ تي بيشڪ اهو وڏو ۽ قابل فخر ڪارنامو آهي. پر منهنجو عرض آهي ته سنڌ جو علمي ۽ ادبي سرمايو، صحيح معنيٰ ۾، ايترو ته وسيع آهي، جو سنڌي ادبي بورڊ جهڙا ٻيا ٻه-چار ادارا به ان کي سنڀالڻ ۽ گهربل ڪتاب ڇاپڻ لاءِ ڪافي نه آهن. اهڙيءَ صورتحال ۾، سنڌي زبان ۾ ڪتابن جي پيداوار کي وڌائڻ جو هڪ مؤثر طريقو اهو به آهي، ته بورڊ کي هڪ جديد سٺي پرنٽنگ پريس ڏني وڃي. اها بورڊ جي بنيادي ضرورت آهي ۽ ان جي پورائي ڪرڻ حڪومت جو فرض آهي.

بورڊ گذريل ڏهن ورهين کان به وڌيڪ عرصو پريس لاءِ اِلتجا ڪندو رهيو آهي. پر حقيقت اها آهي ته بورڊ جي اها ضرورت موجوده حڪومت ئي پوري ڪئي آهي. انشاءالله تعاليٰ بورڊ جي ٻئي مطالبي يعني سالياني گرانٽ وڌائڻ تي به موجوده حڪومت همدرديءَ سان ويچار ڪندي. اها ڳالهه مون کي خيال ۾ آهي. خدا ڪندو ته سڀ سٺائي ٿي پوندي.

قدرت کي ائين ئي منظور هو ته پرنٽنگ پريس جي جاءِ جو سنگ بنياد مون عاجز جي هٿن سان رکجي. سان ان کي پنهنجي خوشقسمتي سمجهان ٿو. پر مسلمان جي حيثيت ۾، اهو سڀڪجهه قدرت جو اسرار پائنيان ٿو- بقول حافظ:

قرعه فال بنام من ديوانه زدند

مهينو ماسو اڳ، مان بورڊ گهمڻ آيو هئس. مسٽر رباني ءَ کي صلاح ڏنم ته پريس سان گڏ، ڪنڊ پاسي سان ڪا مسجد شريف به تعمير ڪريون ته سٺو. ڪجهه منهنجي صلاح، ڪجهه هنن همراهن جي همت_الحمد لله اج پريس سان گڏوگڏ مسجد شريف جي پيڙهه جو پٿر به رکجي رهيو آهي.

دوستو ۽ بزرگو! هر مسلمان جو اهو اعتماد ۽ ايمان آهي ته علم جو سرچشمو قرآن ڪريم آهي ۽ فيض جو مرڪز نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ذات مبارڪ. مون کي اهو معلوم ڪري خوشي ٿي آهي ته سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي رٿيل پروگرام موجب، جتي علمي ۽ ادبي ڪتاب شايع ڪري رهيو آهي، اتي قرآن ۽ سيرت کي سڀني تي مقدم رکيو ويو آهي.

اوهان کي معلوم آهي ته تازو بورڊ جي رسالي مهراڻ جو هڪ ضخيم سيرت نمبر شايع ٿيو آهي، جنهن کي ملڪ جي علمي حلقن ۽ نئون توڙي پراڻن سنڌين گهڻو پسند ڪيو آهي. اوهان جي شهر جي ميئر، مولانا وصي مظهر ندوي ءَ ته ان کي "اسلامي ادب ۽ علم جو نشان" ۽ "سنڌ جي تواريخ" جهڙن وڏن نالن سان سڏيو آهي.

اج مون کي هيءُ اهم اطلاع مليو ۽ ڏاڍي خوشي ٿيم ته انشاءالله هن نئي هجري سال ۾، قرآن ڪريم جو اهو فارسي ترجمو پڻ شايع ٿيڻ وارو آهي، جيڪو برصغير پاڪ و هند ۾ قرآن ڪريم جو جيڪڏهن اولين فارسي ترجمو نه آهي، ته شروعاتي ٻن-ٽين ترجمن ۾ ضرور شامل آهي. ان تواريخي نسخي تي بورڊ جا عالم ورهين کان ڪم ڪري رهيا هئا.

دوستو! قرآن شريف جي انهيءَ ترجمي جي اشاعت تي رڳو سنڌي ادبي بورڊ نه، پر ساري سنڌ ۽ پاڪستان فخر ڪري سگهندو. ليڪن ٿوريءَ دير لاءِ مهرباني ڪري ان ڳالهه تي به سوچيو، ته اسان پنهنجي اسلاف جي ايڏيءَ وڏيءَ ۽ شاندار علمي روايت کي قائم ڇو نه رکي سگهيا آهيون؟

عارفن جو قول آهي ته سنڌ الله وارن جو گهر آهي. ڪن تواريخ نويسن جو خيال آهي ته سنڌ باب الاسلام آهي. ٻين عالمن جو چوڻ آهي ته دنيا ۾ پهريون پهريون قرآن شريف جو ترجمو سنڌي زبان ۾ ٿيو. ساڳيءَ ريت اها روايت به آهي ته نبي ڪريم جن جي خطن جو پهريون پهريون مجموعو ديبل جي هڪ سنڌي عالم مرتب ڪيو هو. چون ٿا ته بخاري شريف جي شرح لکڻ ۾ جيڪو بيمثال ڪمال ابوالحسن سنڌيءَ کي نصيب ٿيو، ان جو عرب ۽ عجم اعتراف ڪيو. ابومعشر سنڌيءَ لاءِ چيو وڃي ٿو ته سندس جنازي نماز خود خليفي هارون رشيد پڙهائي. سبحان الله! سنڌ جي علمي عظمت

جا ڪهڙا ڪهڙا ڳڻ ڳائجن! آخر پٽ ڏٺيءَ ٻه ٻي سبب ته سنڌ کي دعائون ڪونه ڪيون هيون:

سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

پر منهنجا دوستو ۽ بزرگو- سوال آهي ته اڄ اسان وٽ ڪو مخدوم بلال ۽ مخدوم جعفر پيدا ڇو نٿو ٿئي؟ اڄ ساڳيءَ سنڌ ۾ مخدوم معين، مخدوم محمد هاشم ۽ ابوالحسن ڪبير ۽ صغير جي پايي جا ڪل گهڻا عالم موجود آهن؟ سونهاريءَ سنڌ جي ڪک مان ڀلاري ڀٽائيءَ ۽ سچل سائينءَ جو ڪو حقيقي روحاني وارث هاڻي ڇو نٿو نڪري؟

دوستو، مان جڏهن ان ڳالهه تي غور ڪندو آهيان، تڏهن مون کي سنڌ جي سپوت، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جا لافاني الفاظ ياد ايندا آهن:

”اسان جي پياري سنڌڙي، ڪنهن مهل اهڙن ماڻڪن جي کاڻ هئي ۽ سهڻن گلن جو چمن هئي.
پر ڪٿي آهن اهي غواص، جي پاتال ۾ پهي، سپون سوجهي ڪڍن؟
ڪٿي آهن اهي واس وٺندڙ ڪوڏيا، جي بيابان جهاڳي، نازڪ گلن جي سرهاڻ سنگهن!
ڪٿي آهن اهي ڪاني ڪرامت جا صاحب، جن جي فيض مان پرت جا پهڙا ڀرجام پيئندا هئا؟
اڄ انهن جا روح تاڙي رهيا آهن ته آهي ڪو جو مشڪل ڪسيءَ ۾ پاڻي آڻي، ۽ وچايل وٿون واري، همت ڪري!“

منهنجا ڀائرو، منهنجا عزيز دوستو ۽ سائيو! با وقار قومون ماضيءَ جي شاندار روايتن کي نه رکو تاريخ جي صفحن ۾ محفوظ ڪنديون آهن، پر اڳتي وڌائينديون آهن. ياد رکو ته الله پاڪ جي رحمت مان نا اميد فقط ڪافر ٿيندا آهن، ان ڪري مون کي آس آهي ۽ الله پاڪ ۾ اميد آهي ته سنڌ جا لائق ۽ فائق تعليمدان، عالم ۽ اديب پنهنجن نيڪ نام بزرگن جي شاندار روايتن کي وري قائم ڪندا ۽ الله پاڪ جي ڪرم سان سنڌي ادبي بورڊ جي هن ئي پرنٽنگ پريس مان سنڌن گهڻي کان گهڻا علمي ۽ ادبي شهه پارا شايع ٿيندا. (آمين)

وري ورندو واءُ، وري وسندا مينهڙا.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٠] [نمبر ٣

جولاء، آگسٽ ۽ سيپٽمبر

١٩٨١ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي
ڊاڪٽر غلام علي الانا
سيد شاهه محمد شاهه شاد

ايڊيٽر انچارج

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

مهراڻ 23888/6
هيڊ آفيس 71176
پريس 22764

ملڻ جو هنڌ
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو
(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)
۽
سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

قيمت : 00_8 رپيا

ساليانو چندو 00_30 رپيا

Printed and published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press ,Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

بسم الله الرحمن الرحيم

گذارش

سيرت نمبر جي آجيان:

اسان لاءِ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه آهي، ته مهراڻ جي پڙهندڙن، سنڌي عالمن ۽ اديبن، نون توڙي پراڻن سنڌين ۽ سرڪاري ۽ عوامي حلقن مهراڻ ”سيرت نمبر“ کي پسند ڪيو آهي. ان سلسلي ۾، اسان سنڌ ۽ پاڪستان جي معزز شخصيتن جا ڪي خط ۽ اخبارن جا تبصرا هن پرچي ۾ شايع ڪيا آهن.

اسان رب‌العزت جي بارگاهه ۾ سربسجود آهيون، جنهن ذات‌پاڪ اسان کي ايتري توفيق عطا ڪئي، جو رسول مقبول صلي‌الله عليه و آله وسلم جن جي حيات طيبه جي اشاعت بابت پنهنجي طرفان ڪجهه نه ڪجهه خدمت ڪري سگهياسين.

اسان جي ڏڻيءَ در دعا آهي ته شال اسان کي اڃا به وڌيڪ توفيق عطا ٿئي، جيئن سنڌي ادبي بورڊ عام سنڌي ادب سان گڏ ديني ادب جي اشاعت ۾ به اهلِ سنڌ جي خدمت ڪري سگهي. ان سلسلي ۾، هن موقعي تي، قارئين ڪرام کي اهو ٻڌائڻ مناسب ٿيندو ته مخدوم نوح سرور رحه واري قرآن شريف (ترجمه فارسي) جي ڇپائيءَ جو ڪم آخرين مرحلي ۾ آهي ۽ انشاءالله عنقريب اهو تاريخي نسخو قارئين جي هٿن ۾ پهچي ويندو.

سيرت نمبر کان پوءِ رسالي جو جيڪو دستوري پرچو (مهراڻ ١-١٩٨١/٢ع) شايع ٿيو، ان کي پڻ قارئين ڪرام پسند ڪري، اسان جي عزت افزائي ڪئي آهي. خاص ڪري نون لکندڙن ان کي گهڻو پسند ڪيو آهي. پڙهندڙن کي شعر ۽ افسانا وڌيڪ پسند آهن. اميد آهي ته ان ڏس ۾ اسان پنهنجن مهربان ڪهاڻيڪارن

وٽان گهڻي ڪان گهڻو ۽ سٺي ڪان سٺو سواد سلڻ تي پڙهندڙن جي اِها خواهش ٻه پوري ڪري سگهنداسين.

جشن نزول قرآن:

سنڌي ادبي بورڊ، جمعته الوداع ٢٨- رمضان ١٤٠١هه (مطابق ٣١- جولاءِ ١٩٨١ع) تي ريڊڪراس هال ۾ "جشن نزول قرآن" جي تقريب منعقد ڪئي، جنهن جي صدارت، نامور عالم جناب سيد وصي مظهر ندوي، ميئر حيدرآباد، ڪئي. جناب مسيح الدين احمد صديقي ڊئريڪٽر جنرل پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد، خاص مهمان طور شرڪت ڪئي. جناب علامه قاسمي صاحب، جناب غلام رباني صاحب جناب ڊاڪٽر محمد علي قاضي صاحب، سامعين کي خطاب ڪيو ۽ قرآن ڪريم جي فضيلت بيان ڪئي.

ان موقعي تي قرآن مجيد جي ڪن نادر، قيمتي ۽ تواريخي قلمي نسخن جي نمائش پڻ ڪئي ويئي. نمائش جو افتتاح جناب مسيح الدين احمد صديقي ڪيو.

سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس:

٧- سيپٽمبر ١٩٨١ع تي (٧- ذوالقعد ١٤٠١هه) جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، بورڊ جي پرنٽنگ پريس ۽ مسجد شريف جو سنگ بنياد رکيو. تقريب ۾ دانشورن، اديبن ۽ شاعرن، صحافين ۽ شاگردن، تعليمي ماهرن ۽ اعليٰ عملدارن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

تقريب ۾ جناب قاسمي صاحب جن سنڌي زبان جي علمي ۽ ادبي سرمايي بابت عالمانه تقرير ڪئي، جنهن کان پوءِ بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني صاحب بورڊ جي علمي پروگرام بابت رپورٽ پيش ڪئي.

ان موقعي تي حيدرآباد ڊويزن جي هردلعزيز ۽ علم دوست ڪمشنر جناب عبدالله ميمڻ صاحب پڻ سامعين کي خطاب ڪيو ۽ پاڪستان جي ممتاز علمي ادارن: پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، پشتو اڪيڊمي پشاور، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا ۽ انجمن ترقي اردو ڪراچي وٽان نيڪ تمنائن جا پهتل پيغام پڙهي ٻڌايا ويا.

آخر ۾ مجلس جي مير، وزير تعليم سنڌ، صدارتي تقرير ڪئي، جا هن پرچي جي مُهڙ ۾ شايع ڪئي ويئي آهي.

آديسي آڻي ويا:

٢٤-جولاءِ ١٩٨١ع تي، سنڌي زبان جي نامور اديب ۽ شاعر جناب ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه ”بيخود“ حسينيءَ جي افسوسناڪ رحلت جي خبر، سنڌ جي سمورن علمي ۽ ادبي حلقن ۾ نهايت ڏک سان ٻڌي ويئي!

ڊاڪٽر حسيني ڪهنه مشق ۽ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت ۾ ۽ پڻ باغ و بهار نثرنويس جي حيثيت ۾ سنڌي ادب ۾ يادگار شخصيت جو مالڪ رهندو. ”تذڪره شعراء تڪر“ سندس سڀ کان وڌيڪ معياري ۽ شهرت يافته تحقيقي تصنيف آهي. سندس گوناگون علمي ۽ ثقافتي، تعليمي ۽ ادبي خدمتون سدائين ياد رهنديون. بورڊ جي اعزازي سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان، ”مهراڻ“ سان ورهين جا ورهيه سندس انتظامي ناتو رهيو.

ڊاڪٽر حسيني جي وفات تي ادارو گهري رنج و غم جو اظهار ڪندي سندس پوين سان همدرديءَ جو اظهار ڪري ٿو. شال رب ڪيس سرهي. آمين.

● سکر جو پراڻو صحافي حڪيم عطامحمد ۽ حضرت سچل جو عاشق صادق قاضي علي اڪبر درازي پڻ تازو گذر ڪري ويا آهن. رب سائين کين جنت ۾ جايون ڏئي.

درستي:

مهراڻ جي ”سيرت نمبر“ ۾ صفحي ٣٧١ تي مضمون نگار جو نالو ”غلام حسين پنهور“ بدران ”خادم حسين پنهور“ ڇپجي ويو آهي. مهربان قارئين اها درستي نوٽ ڪرڻ فرمائين.

— نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعري

۱. مخدوم محمد زمان طالب المولي ۹
۲. عطامحمد حامي ۱۱
۳. محبوب سروري ۱۲
۴. اسدالله شاهه بيخود حسيني ۱۳
۵. سيد اظهر گيلاني ۱۴
۶. سليم ڳاڙهوي ۱۵
۷. بردو سنڌي ۱۶
۸. انور هالائي ۱۷
۹. مخدوم سعيدالزمان عاطف
۱۰. نوازعلي شوق ۱۸
۱۱. عنايت بلوچ
۱۲. رحيم بخش قمر ۱۹
۱۳. مير محمد پيرزادو ۲۰
۱۴. وفا ناٿن شاهي
۱۵. خاڪي جويو
۱۶. تاج جويو ۲۱
۱۷. اياز گل
۱۸. نصير مرزا ۲۲
۱۹. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ
۲۰. ڪنول لهاٽو ۲۳
۲۱. ادل سومرو
۲۲. ذوالفقار سيال ۲۴
۲۳. سوز هالائي
۲۴. ملڪ نديم ۲۵
۲۵. غلام هالائي ۲۶
۲۶. محمد حاجن ابڙيجو خوشتر
۲۷. محمد خان مجيدي ۲۷
۲۸. احمد خان آصف
۲۹. جوهر بروهي ۲۸
۳۰. نثار بزمي
۳۱. عاجز اچڻ ۲۹
۳۲. مريم مجيدي
۳۳. ج. ع. منگهاڻي ۳۰
۳۴. مهر پروين ۳۱
۳۵. سرفراز راڄڙ
۳۶. ناظم منگي ۳۲
۳۷. محمد اسحاق راهي ۳۳
۳۸. احمد خان مدهوش ۳۴
۳۹. نشتر ناٿنشاهي ۳۵
۴۰. بيوس بازيدپوري
۴۱. سيد اڪبر ۳۶
۴۲. حيدر شاهه
۴۳. نظام الدين زائر
۴۴. نياز پنهور ۳۷
۴۵. صابر نظاماڻي
۴۶. عزيزالله عزيز بروهي ۳۸
۴۷. مختار گهمرو
۴۸. سيوخان سوچ لغاري ۳۹
۴۹. منظور ظفر
۵۰. خليل لاکير ۴۰
۵۱. مسرور سومرو
۵۲. زيب سنڌي ۴۱
۵۳. راهي چنا
۵۴. محمد رمضان ڪمبوه زلفي ۴۲

ڪهاڻيون

١. فيصلو	ـ رزاق مهر	۴۵
٢. چري چاهت چت جي	ـ ملڪ آگاڻي	۴۷
٣. آزاديءَ کان قيد ڀلو	ـ ظفر عباسي	۵۳
۴. تصوير اڻپوري	ـ آزاد جتوئي	۵۷
۵. درد ۽ وڇوڙو	ـ عاجز عبدالغني پنهور	٦٠
٦. گل ۽ بلبل	ـ آسڪر وائلڊ مترجم : جام وقارحسين قادري	٦٨
٧. ڪنجي	ـ بانو قدسيه مترجم : عبدالقادر جوڻيجو	٧۵

مقالا

١. سنڌ جو آخري سومرو بادشاهه ۽ سنڌس ڀائر	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١٠٩
٢. مير علي شير قانع ٺٽوي	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١١۵
٣. ساهتي پرڳڻي جو تواريخي پس منظر	ـ قريشي حامد علي خانائي	١٢٣
۴. نئون سنڌي غزل	ـ ڊاڪٽر اياز قادري	١٣۴
۵. فقير هدايت علي تارڪ جا لکيل ڪتاب	ـ ڊاڪٽر نواز علي شوق	١٣٧
٦. فقير خوش خير محمد هيسباڻي	ـ محبوب علي جوکيو	١۴٩
٧. سبيءَ جي سنڌي ۽ سنڌس اهميت	ـ داد محمد خادم بروهي	١٦٦
٨. حيدرآباد جو اڳيون اوج (قسط - ١)	ـ حبيب الله رحيم بخش مرزا	١٧٩
٩. هوءَ جي هليا هوت سونهارا (ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسينيءَ جي ياد ۾)	ـ امداد حسيني	٢٠٢

شاعري

مخدوم محمد زمان طالب المولي

ڪافي

اسان وٽ نہ آهي محبت مهانگي،
هلي آءُ ساجن، سڄڻ يار سانگي.

وري ڪونہ ورئين، ويا ورهہ گذري،
مٿان مورهئون مان ويس توکي وسري،
سڄڻ تو وڻان ڪو وريو ڪونہ وانگي.

جنب توسان گهارڻ جو پهہ مون پچايو،
هميشه انهيءَ لاءِ مون حيلو هلايو،
قبوليم اها رمز آخر اڙانگي.

پرين! توکي شايد ويا وهم ويڙهي،
وري آ اي جاني، وري منهنجي ويڙهي،
يقين ڪر، هتي آهہ صحبت سهانگي.

اها ڪيئن گذاري، لڳل جنهن کي لوري،
سا ڦٽڪي ۽ سٽڪي، رڳي جنهن ۾ جهوري،
جا دلڙي ڪري تو ڇڏي نينهن نانگي.

سڄڻ طالب المولي توکي پڪاري،
ونيو وات تنهنجي ڏو هر هر نهاري،
سنڌ نام لرمل جهونڪاري ٿو جهانگي.

منهنجا گلرخ گل گلزار هجين،
منهنجا ڍولڻ باغ بهار هجين.

توکي مولا هميشه پناهہ ڏئي،
تنهنجو هرڪو لاڀو سجايو ٿئي،
توکان سيڪو آب حيات پئي،
ساري دلين جو دلدار هجين.

تنهنجا دائم دشمن دفع ٿين،
تنهنجا ٻيڙا ٻهڳڻ ٻار هجن،
تنهنجي آڏو مخالف روز نمن،
غمگينن جو غمخوار هجين.

تون هردم دلبر شاد رهين،
تون شاد رهين آباد رهين،
تون صاحبؒ هر امداد رهين،
تون سهڻا سراها ڀيار هجين.

تنهنجو طالب مولا دعائون ڪري،
پنهنجي مولا جي در سر ڪي ڌري،
منهنجو ٻول پيارا جله ٻري،
سدا جالي جلويدار هجين.

عطا محمد "حامي"

سلام

داخل رهيو نہ جنهن ۾ درود ۽ سلام آ،
الله جو قسم سا عبادت حرام آ.

جنهن خُلق سان مچائي ڇڏي خَلق عام آ،
هرڪنهن جي ڪَل ۾ جنهن جي محبت جو دام آ.

وَالشمس جنهن جي عارضِ اطهر جي صُبح آ،
وَالليل جنهن جي زلف معنبر جي شام آ.

جبريل جنهن جي در تي اچي ٿو گهڙي گهڙي،
جنهن جي زبان جو قول خدا جو ڪلام آ.

يٰس جنهن جي سيرتِ طيبہ جي ڳالهہ آ،
طٰہ ۾ جنهن جي صورتِ معنيٰ جي سام آ.

خود لاشريڪ جنهن کي سڏي ٿو ڪري شريڪ،
جنهن جو خطاب خلق ۾ خيرالانام آ.

جنهن جي هٿن ۾ آهي شفا ڪائنات جي،
سو آخري رسول عليہ السلام آ.

پهتو اتي جتي نہ فرشتا پهچي سگهيا،
والله هي حبيبِ خدا جو مقام آ.

دل جو قرار، روح جي راحت، سُڪونِ قلب،
مولائي ڪائنات محمد ﷺ جو نام آ.

ظاهر ظهور جڳ ۾ جو آيو يتيم ٿي،
باطن جي اک ڏسي ٿي تہ چامن جو جام آ.

آهي هي آرزو تہ چون حشر ۾ حضور ﷺ،
دامن لڳل اسان جو هي 'حامي' غلام آ.

محبوب سروري

نعت

وصف ان جي لکڻ وقت ٿا هٿ ڏڪن،
لفظ تعريف جي لئه ڪٿان آڻجن،
استعاره ۽ تشبيهون ناقص لڳن،
ڳالهه يڪراهه ڪٿي ٿي سڀن شاعرن،
ان جي تعريف مشڪل کان مشڪل آ فن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

ان کي محبوب ٿو ڊڄندي ڊڄندي چوان،
مرڳو گستاخي مون کان نه ٿي پئي متان،
هن جو درجو ڪٿي ۽ ڪٿي آهيان مان،
عاشقن جي مگر لسٽ ۾ شل هجان،
من غلامن سان گڏ منهنجو نالو لکن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

جنهن جي قدمن ۾ 'اقبال' جي آ خودي،
جيڪو 'حالي' جو آ محورِ عاشقي،
جنهن تان قربان 'رومي' سندي مثنوي،
صدقي صدقي مٿس 'شاهه' جي شاعري،
جنهن کي نذرِ عقيدت ٿا سڀ پيش ڪن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب مولي جو راز آشنا،
هن جي هر ڪا ادا آ، ادائے خدا،
هر ادائے خدا آهي ان جي ادا،
منهنجو محبوب آئينهءِ حق نما،
جيڪي ان کي ڏسن سي خدا کي ڏسن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب سائين وفادار آ،
منهنجي محبوب وٽ پيار ئي پيار آ،
منهنجو محبوب سهڻن جو سردار آ،
منهنجو محبوب رحمت ۾ سرشار آ،
ان جي در تان سوالي نه خالي وڃن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

ان جي تعريف ۾ آهه حمدِ خدا،
ان جي تعظيم ۾ آهه حق جي ثنا،
ان سان آهي وفا جڻ خدا سان وفا،
ان جي آهي رضا ۾ خدا جي رضا،
ههڙا محبوب ڪنهن کي نه ڳوليا لڀن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

منهنجو محبوب ملڪن ۾ مشهور آ،
منهنجو محبوب هر عيب کان دور آ،
منهنجو محبوب ئي جلوهءِ طور آ،
منهنجو محبوب "نورٌ علي نور" آ،
ههڙا محبوب ڪنهن کي ڪٿان هٿ اچن؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

جنهن جي الفت آ سرمايهءِ زندگي،
جنهن جي خوشنودي افضل ترين بندگي،
جنهن جي آهي خوشي ۾ خدا جي خوشي،
جنهن جي سڪ ۾ ٿي سڏجان پيو 'سروري'،
شال محشر ۾ مون کي هو پنهنجو چون؛
منهنجي محبوب جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

اسدالله شاھ ”بيخود“ حسيني

بيت

منهنجو جيءُ جڏو ڪيو، مٺن محبوبن
اڻ سڃاتل سپرين، ڪولهي ڪيئن سڪهجن
اڪيون آئـڙيو تن ڪي، مايوس ٿيو مونَ
آس نہ لاهيان آنَ مان، سِڪونُ سرس سندن
جڏهن ڪڏهن جيئري، مـلـي مانَ وچن
هـنيـُون هيريو جن، سي ڏنم ڪڏهن ڪين ڪي.

جي ڏٺا ڪڏهن ڪين ڪي، تن سان لنئون لڳي
آسُونٿهـين انهن لاءِ، پـِتون، ٻـرَ پڳي
سَگهَ نہ ڳنيدي سُپيرين، ڪانهي سيڻ سڳي
ٻر سڳي يا اڳـي، ويئي نهاري واٽڙيون.

ويئي واٽ نهاري، ڳچيءَ وجهيو پاند
هرڪنهن ڪي هوتن لاءِ، پڪيڙي پاند
هيڪر ٿئي هيڪاند، پوءِ مرڻ ناهي ميهڻو.

مرڻ ناهي ميهڻو، جيئري جڙن شال
ويچاريءَ جا وصال لئي، هيٺا ٿيئڙا حـال
نہ ڪا ڏيٺ نہ ويٺ ٿي، نڪي محبن ساڻ مقال
هٿي هٿي حال ۽ قال، حبيبن هٿ ڪيا.

حبيبن هٿ ڪيا، چريءَ جا چارا
چڏي وئي چرڪ ۾، انـگل ۽ آرا
ڳنتيون ۽ ڳارا، محبت ڏنس مفت ۾.

محبن ڏنس مفت ۾، فڪر ۽ فراق
جئن ٿي چڪي چاھ ۾، تئن ٿي ٿئي چاق
جڏهن اوئين ڪئي عاق، تڏهن پرين ڪئي پنهنجي.

سُڃاڻي نہ سڄڻ ڪي، مٽِي ڪري نہ مات
ويئي ڪري واٽ تي، رڳي پوڇا پاٽ
ڪاهي پيئي ڪاٽ، اڻ ڏٺي عجيب لئہ.

اڻ ڏٺي عجيب لئہ، ڪئن ٿي ڪيھ ڪري
مٺن محبوبن ري، مالدي ٿيو مري
آئي عشق اري، ڳالهيون ڪري نہ ڳوٺ مان.

بي سمجھ ٻـرَن ۾، رُلي ڪري ريهون
مٿو وهاري مونن ۾، ڪوڪون ڪري ڪيهون
چوري ٿي چيهون، سڄڻ ڏٺين نہ ساھ ۾.

سڄڻ ساھ ٻـَساھ ۾، هيءَ جهوتون ٻـَهر جهلي
وهاري وجود ۾، هاڙهي ڏانهن هلي
جي روح سان روح رلي تہ ٻچي پئي ٻـَرن ڪان.

ٻچي پئي ٻـَرن ڪان، ووڙي جي وجود
الدر ساز سرود ٿيو، اندر آهنگ عود
هٿي هٿي هست ۽ بود، ويچاري وِلهي ڪئي.

شَڪَ‍ِهين سُڃاڻن نہ سپرين، ڪ‍ِهين ملن پرين
’ها‘ ۽ ’لا‘ جي وچ ۾، منجهيو پئي مرين
چوري! چو نہ ڪرين، دل ۾ دَوُر دليل جا.

رقت راحت روح جي، رقت ’رياء الناس‘
هڪ ٻـَسائي پرين ڪي، ٻي ليئي ڪري لاس
جنهن ڪي ترس تپاس، سا روئي نہ راڄن وچ ۾.

سيد اظهر گيلاني

معجزه رجعتِ آفتاب

رسول الله ضيائي نور، سانڊي قلبِ انور ۾،   ٿيو رونق فزا هڪڙي دفع آغوشِ حيدر ۾،
اکين کي ننڊ هئي ليڪن، لڳل هئي ديد داور ۾،   جمالِ طور جو عالم رهيو روئي منوّر ۾،
زمين تي عرش اعظم جا نشان الله جي قدرت،
علي جي گود ۾ هر دو جهان الله جي قدرت.

شرابِ عشق ۾ شيرِ خدا مخمور نظريو ٿي،   نظر وارن کي ڇا نزد يڪ ۽ ڇا دور نظريو ٿي؟
محمّد جو علي جو، حق جو هڪڙو نور نظريو ٿي،   محمّد کي ڏسي گوڏي تي هو مسرور نظريو ٿي،
نمازِ عصر ٿي ليڪن نه آئي جهول ۾ حرڪت،
اهو فعلِ علي ٿيو معجزه جو باعث و برڪت.

آٿاڻ ننڊ مان مرسل کي حيدر ناروا سمجهو،   آٿاڻ کان سمهاڻ کي ٿي افضل مرتضيٰ سمجهو،
عبادت ننڊ هئي ان جي، آٿاڻ کي قضا سمجهو،   اهو هو راز رباني، ٿي شيرِ ڪبريا سمجهو،
حرا ۾ هو نبي جاڳيل، علي ننڊ ڪئي شبِ هجرت،
انهيءَ ننڊ ۽ سجاڳي ۾ ملي وئي دين جي دولت.

شهِ خاور منائي مُنهن، وڃڻ جي ڪئي ٿي تياري،   جواني موڪلايس، بار پيريءَ جو پيس ڀاري،
ڏلو اولداهين ڪي رات، پيغامِ سيه ڪاري،   وئي بزمِ جهان مان روز روشن جي عملداري،
ڪنڊ پريو شام، زلفن کي خوشي سان دوشِ هستي تي،
اونداهي جو ويو پهرو لڳي ”صهبا“ جي بستي تي.

گلِ رخسار تان قدرت وهايا نور جا ڳوڙها،   يڪايڪ خوابِ نوشين کان پيچي آرس شهِ بطحيٰ،
مٿي عرفان سان ڏوتل نيڻ کوليا مست ۽ آجرا،   حسين منظر ڏسڻ لئه درڪلي ويا عرش اعظم جا،
ڪٽي هٿ پنهنجا نازڪ، شوق سان شانِ جمالي ۾،
دعا ڪئي مرتضيٰ جي واسطي درگاهِ عالي ۾.

”اي خالق تون ڏسين ٿو، هو علي مصروف طاعت ۾، نماز عصر ٿي ان جي قضا مجبوري حالت ۾،
علي رخنو وڌو ناهي، ڪڏهن پنهنجي عبادت ۾، ڏسن اڄ معجزه ڏسندڙ، رکن ايمان قدرت ۾،
دعا مان ٿو گهران، آمين تو حيدر ڪري هڪدم،
ديارِ غرب مان سورج پڌل واپس وري هڪدم.“

جڏهن سورج کي مغرب ۾ وڃي فرمانِ حق پهتو، چئي لبيڪ مرسل کي، زمين جي گود مان نڪتو،
سياهي تي امالڪ روشني پنهنجو ڪيو غلبو، وئي روپوش اولده ٿي، نه ان کي آيو هٿ رستو،
ڏٺو عالم سڄي، هي رنگ شانِ پاڪبازي جو،
شرف عمرِ ضيائي مهر کي بخشو درازي جو.

نظارِ شمس ۾ هن معجزه آڏي چڏيو چڪر، جو اوپر جي بجا، اولهه کان پهريون پيرو ٿيو اظهر،
ادائي فرض خاطر، باوضو ٿي شوق سان حيدر، ”خدائي لم يزل“ جي آستانه تي جهڪايو سر،
جبينِ پاڪ جڏهن فارغ ٿيو شوقِ عبادت کان،
تڏهن مهر فلڪ ”اظهر“ اجازت ورتي حضرت کان.

نوٽ: هي معجزه حديث جي روشنيءَ ۾ منظوم ڪيو ويو آهي. هن واقعي کي ابن منده، ابن شاهين ۽ طبراني بروايت اسماء بنت عميس بيان ڪيو آهي. ساڳيو مضمون ابن مردويه بروايت حضرت ابو هريره لکيو آهي ته اهو معجزه ”صهبا“ جي مقام (هي مدينه منوره ۽ خيبر جي درميان آهي) عالم وجود ۾ آيو هو. [شفا – مواهب – خصايص ڪبريٰ]

سليم ڳاڙهوي

غزل

لڙندا ڏسي کي لُڙڪ ستارن ڪيا ڏنو!
غمگين جي غم تي شوخ شرارن ڪيا ڏنو!

مظلوم حسرتن جي سُڻي آهَ ۽ ڪراهَ، قدرت جي بي نياز نظارن ڪيلي ڏنو!
ڪيڏو تضاد آهِ زماني ۾ دوستو! آلسو ڏسي ڪليءَ جا بهارن ڪيلي ڏنو!
ڪوئل جي ڪوڪ کي سُڻي ٽهڪڻ لڳا تيتر، ڪونجن جي هر ڪراه تي ٻارن ڪلپي ڏنو!
پاڻي ڪري ٿو سرد سفيد ۽ سياهه کي، پيڙا ڏسي ڪُنن ۾ ڪنارن ڪيلي ڏنو!
مصروف آهِ خلق سراسر مذاق ۾، هڪڙو رُنو غريب، هزارن ڪيلي ڏنو!
هن حال ڏسي ڪري، هن قال کي سُڻي، ڏاريا رُنا ’سليم‘ ۽ پيارن ڪيلي ڏنو!

بردو سنڌي

(١)

ديس جي ڌرتي پياري پياري، آهي اسان لئه سون جي کاڻ.
کيت کيت جا قدر ڇمي ٿو، مستين پٽريل هيءُ مهراڻ.
لاهي ويل ويهڻ جي هاڻي، هارين هٿرَ کي ڳل آ لاتو،
ٽتي ٽڌي جي کاڻ اڄ تن کي، هرجا ساوڪ ۽ سُرهاڻ.

(٢)

تنهنجي گهور جا گهاوَ گهيرا پرين!
تنهنجي پيار تي سخت پهرا پرين!
هلي آءُ تو لئه هينئُون سيج ٿيو،
پري پير اچ ڪجهه آيهرا پرين!

(٣)

تنهنجي مُرڪ سان مُحب چالڊاڻ ٿي،
تنهنجي ٽهڪ سان جڳ ۾ سرهاڻ ٿي،
نهارڻ، ڪلي، نينهن جو مينهن پيو،
آ، 'بردي' جي دل اڄ ته ميهراڻ ٿي!

(٤)

جي ڪلندي رُنندي مون توساڻ گهڙيون گهاريون،
سُنهن تنهنجي ميڪ جو سي، ساهه کان وڌ پياريون،
آ پيار تنهنجو پيارو، ۽ غصو به مهرَ وارو،
جي تنهنجي سُنهان لڪرن، سي گاريون به مزي واريون.

(٥)

پري پيرُ تنهنجي نه پرن کان ٿيان،
رهي لاهه طاقت جدايون سهان،
جي جيارين ته تنهنجا لکين ٿورڙا،
جي مارين هٿن سان ته پوءِ لک لهان!

(٦)

هئيون دل ۾ ڳالهيون ته ڪي سؤ هزار،
ڇيم يار ملندو، ته ٿيندي پچار،
جڏهن مُرڪندي تو نهاريو پرين!
رهي منهنجي مَن ۾ نه ڪائي مَيار.

(٧)

ڪڏ توسان ويهي پرکيم، پاڙي ۾ رهي پرکيم،
ڪجهه مَن ۾ پڙهي پرکيم، ڪجهه سِر تي سهي پرکيم،
مون گُلَ چتيا توتي، ڪنڊن سان نوازيو تو،
هيرو نه، تون شيشو آن، سوچيم ته صحيي پرکيم!

(٨)

هئي آس ايندي مگر ڪين آئين، تڪيندي اسان ديد پنهنجي ٿڪائي،
وئي واٽَ پلجي، سا پريات سُک جي، اڃا رات ڏُک جي آ آگري آنداهي.

انور هالائي

غزل

مروت ناهه پنهنجن ۾، شناخت ناهه يارن ۾،
اڄي ڪينو پيو ڪاهي، قسم سان قربدارن ۾.

ٽٽي پيو ڀروسو سارو، لٽجي آ ساک الفت جي،
وفا جا وڻ ويا وڍجي، جفائن جي سهارن ۾.

ڪُنن سان لڙ تون مانجهي تي، نه ڪر ڪو ڀروسو ڪنهن تي،
نه ٿيندو فيصلو هرگز ته موجن ۽ ڪنارن ۾.

ٿيو رت چاڻ اڄ گلشن سنڌ ۾ دل جي تمنا جئن،
الائي ڇو خزائن جي ڪيم ڳولا بهارن ۾.

سنڌ ۾ سر آهه هڪڙو ۽ سچائي تان ڪبو صدقي،
لکج منصف خدا لکب منهنجو نالو جان نثارن ۾.

ڏياڄ آهي، نه پيچل ڪو، لکو ڪرلار ۾ وانگي،
لکو ماتم لکو پنڪو، نه سورٺ سوگوارن ۾.

جبل جو جور ساڳيو آ، لٽڪن جي لاليد ساڳي آ،
پڙاڏو اڄ به سسئيءَ جو ٿو سڄي ڪوهسارن ۾.

اسان جا فعل منجهي ويا، وڏا سڏجون ٿا نالي ۾،
اڃا پڻ ڪجهه نه ڪجهه چئجي ته آ ساڃاهه پارن ۾.

تميز آهي نه ڪا اڄڪلهه گناهن ۽ ثوابن ۾،
عجب آ پاڪبازي آهه ڦاٿي پن ترارن ۾.

چئون ڪنهن کي، ٻُڌون ڪنهن سان، اسين پٿر مثل آهيون،
نه ٿيا شمس و قمر ساٿي، نه دلداري ستارن ۾.

ٿياسين ڪوڙ ڪان باغي، سچائي جا ته سودائي،
سدائين ڏوڪو ڪاڏو سين، اڃا پڻ اعتبارن ۾.

عمر گذري وئي ’انور‘ رڳو سورن ۽ سختين ۾،
الائي ڇو خزائن جي ڪيم ڳولا بهارن ۾.

مخدومزاده سعيدالزمان "عاطف"

لال لب ۽ مست نظرن سان نهوڙي تو ڇڏيو،
مون کي پنهنجي مشڪين زلفن ۾ وڪوڙي تو ڇڏيو.

تنهنجي جلون ڀرين مون کي هوش کان ٻاهر ڪيو،
ڦير آ، هي پنهنجي زلفن کي ٻه ڇوڙي تو ڇڏيو.

مون ڪئي تو سان وفا توکي خبر آهي اها،
پيار ۾ منهنجا مٺا مون کي ڀروڙي تو ڇڏيو.

تنهنجي منهنجي وچ ۾ هو دنيا جو هڪ ليڪو لڳل،
ڀر ڪري مون سان وفا، ليڪي کي ٽوڙي تو ڇڏيو.

مون بنايو آ وفائن جو حسين پختو محل،
۽ وري اُن ۾ سڄڻ خود کي ٻه جوڙي تو ڇڏيو.

عشق ۾ دنيا ڇڏي مون سان ڪئي آ تو وفا،
هن زماني جي اصولن کي ٻه موڙي تو ڇڏيو.

تنهنجون واٽون، تنهنجا رستا، تنهنجو 'عاطف' ڀيو ڏسي،
قلب ۾ هي عشق جو اڄ تير ڪوڙي تو ڇڏيو.

نوازعلي "شوق"

غزل

نيرُ ليٽن سان وهيو، بادل وسيا ڇڻ بيشمار،
منهنجي قسمت جا ڏٺي، منهنجي مقدّر کي سنوار.

ڪي ته ٿهڪن ۾ ٽڙن، ۽ ڪي ته سڏڪن ۾ سڙن،
شب جي تارن ۾ وڄهي تارا، رُئي ڪو زاروزار.

دل دلبورو آ بڻي، ڇيڙيو ٻه ان جي تار کا،
ڪيرُ ٿو سمجهي سٺي هت، ڪنهن جي سورن جي پڪار.

هن محبّت جو اثر آهي ٻنهي طرفين تمام،
ٿو سڙي ڪامي پتنگ ۽ شمع آهي اشڪبار.

آس جون مکڙيون ٽڙڻ کان اڳ ويون ڪومائجي،
مان مڇيان کهڙيءَ طرح ۽ ڪيئن چوان آئي بهار.

عنايت بلوچ

●

ڇو دل ۾ جڳو، سينو اڪيون، رُوح رڙي پيا،
شايد سي سيڻي تاب حُسن جي ڪان سڙي پيا.

رخصت جي مهل پاڻ ته خاموش رهيو، پر
اکڙين مان سندس سُرمي رتل لُڙڪ لڙي پيا.

هڪڙي ئي نظر هن جي ڪيو ڪين نه هٿيڪو،
اکڙين جي اشارن جا ڪيل قول پڙي پيا.

تو ريءَ حياتيءَ جو سفر سُڃ سُڃهي ٿو،
ڪنهن کي ڇا خبر ڪيئن گذاريون ٿا گهڙي پيا.

هن هجر جي هاڃي تي ڪيم ضبط گهڻو، پر
نيڻن مان وهي ليرَ، ڳلن تي سي ڳڙي پيا.

ڳوڙهن جو وهڻ، ڪين رُڪڻ راس نه آيو،
چپڙن ۾ سندس ڇاهَ جا الفاظ اڙي پيا.

رحيم بخش "قمر"

●

محبت ۾ سختيون سهڻ، ڪم اسان جو!
ڏکن ۾ به راضي رهڻ، ڪم اسان جو!

مليل موت جي جهڙي سزا سوڪڙي ٿي، ته سوريءَ تي سُرڪي چڙهڻ، ڪم اسان جو!
حبيبن هٿان جي مليو زهر قاتل، پيالو سو پرڻون پيئڻ، ڪم اسان جو!
نه تلوار تيرن جي پرواهه آهي، قريبن جي آڏئون ڪُسڻ، ڪم اسان جو!
ڏسي مُنهن مبارڪ جو جلوو ۽ جَرڪو، پرينءَ لئي پتنگ جان پچڻ، ڪم اسان جو!
نه محبوب آيو ته، پوپٽ جي پَرَ تي، سو لُڙڪن سان خطڙو لکڻ، ڪم اسان جو!
وٺا تير ديدن جا دل جي مٿان جي، سنڀالي سي دل ۾ رکڻ، ڪم اسان جو!
"قمر"! شمس، تارا، ڪَتيون جنهن تان صدقي، فدا تنهن تان هردم ٿيڻ، ڪم اسان جو.

مير محمد پيرزادو

پٿر جي بي‌جان بت ڏانهن!

تون چپ نه رهه، تون چپ نه رهه،
هيءَ چپ اسان کي ماري ٿي!

تون کِچ ته ڪلا ڪي ڪانڊ ملي،   ڏي ٽهڪ ته منهنجي ذات کِلي،
ڪجهه ٻول ته من جي ٻيل ٽِلي،   هر جذبو تنهنجي آهه بلي!

تون چورج چپ ته چنگ چرن،   تون گهُور ته منهنجا انگ نچن،
تون مُرڪ ته مهڪي گل ٻون،   تون ٽهڪ ته منهنجا ٻول پِرَنِ!

تون اُچُ ته هرڪا چيز اچي،   تون لَچُ ته هرڪا چيز لچي،
تون چاهين جي ڪو رنگ رچي،   تون چاهين جي ميڙو ٻه مچي!

هيءَ ماٺ اسان کي ماري ٿي،   ۽ هالوَ اسان جا ڏاري ٿي،
ڪجهه ڳاري ٿي، ڪجهه ڪاري ٿي،   ۽ تنهنجي ياد ٻڪاري ٿي.

اءُ چوري چڏيون چپ چپن،   جيئن خاموشيءَ ۾ ساز ڇيڙن،
جيئن پنهنجا سيني ساڳ سيڙن،   جذبا ٻه نچن، آڏما ٻه نچن!

آ جيوت معنيٰ چرهر ۾،   آ ياد جي معنيٰ هرڪر ۾،
آ منزل ويجهي سُرُ پُرُ ۾،   ٿو هينئڙو ريجهي گهر گهر ۾.

آ ڪجهه ته ڪيون، آ ڪجهه ته ڪيون،   پيو ڪجهه نه سهي ٻر هيئن ڪيون،
ڏٿي باهه سڙي ۽ خاڪ ٿيئون،   من ٿوري جهٽ لئه جوت ڏيون.

ٿون چر ته چري ٻني آس ٻرين،   ڪر موڙ ته جاڳي پياس ٻرين،
ڪِٺ ساهه ته ٻڪڙي واس ٻرين،   جيئن سمجهون آهي سواس ٻرين!

تون چپ نه رهه، تون چپ نه رهه،
هيءَ چپ اسان کي ماري ٿي!

وفا ناٿن شاهي

غزل

ڪڏهن عيسيٰ، ڪڏهن منصور آهيان،
مان پنهنجي ظرف کان مجبور آهيان.

ٻنهي، گڏجي، جي پوکيا ها هتي سان، — اُهي ٻوٽن جو چنبيل ٻُور آهيان.
وٺي ڇا لنءُ هلين تُو ميڪدي ۾، — مان پنهنجي ئي نشي ۾ چور آهيان.
تعارف مختصر منهنجو اهو آ، — بشر آهيان، دليل نُور آهيان.
مُحبت آهي نصب العين منهنجو، — اٽل ۽ فطرتي دستور آهيان.
سلامِ شوق کي شرفِ تبسم؟ — ’وفا!‘ ممنون ۽ مشڪور آهيان.

خاڪي جويو

غزل

هن ڪهاڻي ڪُکهه الڏيرن ۾،
ڪئين ٻنڌ ٻنجي ويا ٻيرن ۾.

ڪيڏو نه ڪروڌ سمايل هو، — ڪو ڏيرن، من جي ميرن ۾.
تو لال لهوءَ جي لاکَ ڏيان، — مان ٻرهه ٻريءَ جي ٻيرن ۾.
سورج لاءِ سورج ترڙپي ٿو، — ڪهنگهور ڪهتا جي ڪهيرن ۾.
ڪا لاک رتي جي باک ڦٽي، — سَوَ آئيرن سج" سويرن ۾.
ڪي جگ جنب جي جنگ لڙي، — هي ورهه وتوسون ويرن ۾.
جي پيار جا پنجي آڏري ويا، — سي آئيون سپ آکيرن ۾.
آزاد گذاريان، عمر سڄي، — مان ”خاڪي“ شال ڪٿيرن ۾.

تاج جويو

غزل

اڄ ٻسي اي ٻرين! ڏسڻ تنهنجا ٻيٺل،
دل جو شيشو ٻڳو، ڏات ڳاتا غزل!
ڏيهه تنوڪي جڄهو آ ڏڪويو ڪوي!
آهه اوري اکهان لُڙڪ تُنهنجا اُدل!
ٻير ٻٽرن ڇپنان، ٻوءِ ٻس ڪاهوڙيا،
وڪ وتري وجهي ويا لتاڙي جبل!
سُرڪ موٽي مهائن کي ملندي ميان!
ڪپ ڪينجهر متان ليٽ ليڙندا ڪنول!

اياز گل

گيت

تـو بـن کهڙا چالورا!
او سالـورا! او بـانـورا!
منهنجي چـالـوَ چپرُ تـون آهين،
مـان درياهُہ کپرُ تـون آهين،
او سالـورا! او بـالـورا!
تـو بـن کهڙا چانورا!
سـيـنـي ۾ دل ڌڙکـي جيسين،
مـان تنهنجي، تـون منهنجو تيسين،
او سانـورا! او بـانـورا!
تـو بـن کهڙا چانورا!
مـان تنهنجي چـرڻـن جـي داسي،
او! منهنجي مـَـنَ جـا رهـواسي،
او سالـورا! او بـانـورا!
تـو بـن کهڙا چانورا!
ڏور گـُـذارڻ اوکـــو آهـــي،
دل کـي ڏيڻو دوکـــو آهـــي،
او سالـورا او بـالـورا!
تـو بـن کهڙا چانورا!

نصير مرزا

ترائيل

جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين،
تن راهن تي ڌُوهـر اُڀري پـيـا هـِـن اڄ،
ياد ٿـ اٿم ڪيئن ۽ ڪڏهن وڇڙي وياسين،
جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين.

جن وڻن جي ڇـايـا هيـٺـان وهندا هئاسين،
تن وڻن کـي سـاڙي ڇـڏيـو آهـي وڄ،
جن راهن تي تون مان گڏجي هلندا هئاسين،
تن راهن تي ڌُوهـر اُڀري پـيـا هِن اڄ.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

وائي

ٻريو منهنجو ٻريو امر آ، ٻاڪي جذبا مڪٿا ٿوها،
ٿو ٻيءَ ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
”ذات ـ ذيثو“ ڪو ٻاري لڪتو، ماٺهن ٻاتا مڙلي ڪوها،
ٿو ٻيءَ ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
ڪهڙا ڪهڙا لظرن ڳهايا! ماٺهو ڇڻ ڪي آهن ٻوٻا،
ٿو ٻيءَ ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
سڀ ٿي ڄاڻن سڀ ٿي سڃاڻن ؛ ڦاڻي اپ ڪي ڪهڙا ٿوها؟
ٿو ٻيءَ ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.
ڪوڙيءَ ملهه تي ڪئين وڪاڻا، رد ڪيا جن روڪڙ روها،
ٿو ٻيءَ ڏين ڪي ٻاڻ ڪي ڏوڪا.

ڪنول لهاڻو

گيت

ٻنجي جيئن ٿي ٻريت ٻڪاري،
آءُ ٻيءَ ساجن منهنجي دواري.
ڳلي ڳلي ۽ وڻ وڻ ووڙي،
ٻربت ٻربت، ٻن ٻن، ڊوڙي،
ڪوئل ڪوڪي تيئن ڪوڪاري،
آءُ ٻيءَ ساجن، منهنجي دواري.
ٻاڻ وهيشي ٻاڳل لاهي،
جهاتيون ٻائي ڪانگ اڏائي،
راتيون روئي، ڏينهن اياري،
آءُ ٻيءَ ساجن، منهنجي دواري.
تو ٻن من آ، مالدو موڳو،
چاهت ڪي اڃي ڏي چوڳو،
ماري ٻڇڙي ٻا وچ ماري،
آءُ ٻيءَ ساجن، منهنجي دواري،

آدل سومرو

وائي

بُنيءَ جهڙي بُٽَ ۾،
منهنجو روح رڙي.

ساهه سدائين ڪانئر جو، موت سنديءَ مٺ ۾-
منهنجو روح رڙي.

ڪهڙو تنهن سان پريتڙو، ڪاني جنهن جي پُٺ ۾-
منهنجو روح رڙي.

مانَ جو مانُ، مي ڇا ڄاڻن، جيءُ جڙيو ڇن ڇُٽ ۾-
منهنجو روح رڙي.

●

ذوالفقار سيال

وائي

شهر سڄي ۾ چرچو آهي، چونڪ چونڪ تي واڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

هر ڪنهن پنهنجو پاڻ آ ماريو، سينا سيئي چاڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

مينديءَ رتڙا، ابهم جذبا، سڙي بڻيا راڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا.

سوري توتي سينگاريا ويا، ڪي معصوم ۽ ماٺو پاڪ،
دل وارا ليلام ٿين ٿا،

سوز هالائي

غزل

سُورَ سانديندا وَتون ۽ پُورَ پاليندا وَتون،
لُڙڪ پيئندا، پوءِ به کِلندا، مُسڪرائيندا وَتون.

حال محرم ناهه ڪو، جنهن سان سَلجن سُور ڪي،
پاڻ سان پنهنجا سيئي احوال اوريندا وتون.

راز جون رمزون سيئي راز ۾ رکندا اچون،
لينهَن جي ناسُور کي لوڪئون لڪائيندا وتون.

زندگيءَ ۽ موت جي ڇڪتاڻ ۾ ڇڪبا هلون،
روز مَرندا، روز جهُرندا، زخم کائيندا وتون.

زهر جو پيالو پِيَري، سقراط پيتو هڪ دفعي،
وَرَ ڏيو وهه جا وٽا، چيڙن تي چاڙهيندا وتون.

عشق جي آري ڪڏهين بندش قبولي ڪانه ڪا،
ان حقيقت سان سيئي ناتا نڀائيندا وتون.

"سوز" ۾ سڪندا وتون، گولڊ ۾ گهاريندا وتون،
پوءِ به سڄڻ کي سنڀاريندا ۽ ساريندا وتون.

ملڪ نديم

غزل

نه غم ۾ ڪو ساٿي سي گڏ خوشي ۾، اڪيلا اڪيلا اسان زندگي ۾.
رُلي يار پرچي مڃي عمر پنهنجي، گذاري ڇڏي سي اسان بندگي ۾.
اسان ڪان پڇو ڪين صدمن جون ڳالهيون، اسان بي وفا کي ڏني جاءِ جيءَ ۾.
ڪنهن مهٽي ۽ منڙي محبت آ موهيو، بڻايو آ مجنون حياتي سڄي ۾.
اسان جو ڏکن ۾ ڪو ساٿي به ليندو؟ ڪٿي آ نديم صدا هي سنڌيءَ ۾.

غلام هالائي

ڪافي

منهنجو دلبر سو دلدار اٿئي.
جيڪو سهڻن جو سالار اٿئي.

جنهن ڏي ناز پريا ٿو نيڻ کڻي،
تنهن کي نينهن ٻچي ٿو جادو هڻي،
منهنجو ساجن سڀ کي ڏاڍو وڻي،
اهڙو محب مٺو منٺار اٿئي.

منهنجي رانجهن جي اٿئي رمز سُڻي،
جنهن سان مرڪي ملي سا سُرڪ مُٺي،
جنهن تي راز ڪري سا قُرب ڪُٺي،
اهڙي پيارل جو مون سان پيار اٿئي.

جيڪا ونس وجي تنهن کي اڏيو ڇڏي،
جيڪا مُنهنڙو مٽي تنهن کي وربو سڏي،
جيڪا مديون ڪري تنهن کي بخشيو ڇڏي،
اهڙو ٻاجهه ڀريو منهنجو يار اٿئي.

جنهن سان ٻرچي ٻوي تنهن جي ٻاٽ ڀري،
جنهن تي ڏمر ڪري تـه ٻـه نظر ڏري،
جيڪا جهولي جهلي خالي ڪين وري،
اهڙو ڏيهه ڏٺي ڏاتار اٿئي.

توتي خاص غلاما هُن جو ڪرم،
توکي ويجهو اچي ڪيئن درد ۽ غم،
تنهنجو کهڙو پلا ڪنهن ٻئي سان ڪم،
بس هڪڙو سخي سردار اٿئي.

محمد حاجن ابڙيجو "خوشتر"

●

سوين سُور صنم، تنهنجي لاءِ سَٺم،
ويهي رات سڄي، تو لاءِ يار رُنم.

ڇو پيار پيالا ڀرين اهڙا ڏنئه،
سي جهٽ پٽ ۾ سڀ وسري ويئه،
مان ته تنهنجو هُيس، تنهنجو يار قسم.

ساري رات مِٺا مون سان وِهندو هئين،
ڏاڍا ٻول مِٺا، مون کي چوندو هئين:
هاڻي روئي کيم تو لاءِ اکڙيون لم.

جڏهن مون کان ٿئين تون يار جدا،
ڪهڙو حال ٿيو، سو ڄاڻي خدا،
پر ڪين ڪڏهن ڪنهن کي دانهن ڏنم.

نه ڪي ڀل ٿي سري منهنجي توکان سوا،
هاڻي 'خوشتر' تي ڪر تون ڪا عطا،
نه ته توکان سوا ويندو لڪري دم.

محمد خان مجيدي

اڃا به اڳتي

اِهي سُکن جون بهار بستيون،
ڏُکن جا ڏيرا اڃا به اڳتي.

اِهي ته ڇڙگون آتڻ آڌامن، جيپيون ۽ جهيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته ميرن لٽن سان ماڻهو، مٽن جا ميرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته انگڙيون اڙيون آراتون، مٽلهن جا ڦيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ڀڪي سڀ سُکيا سَتابا، غريب ڳيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته هلڪا وڏن جا واهي، وڏا وڏيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته ليڪا ٽپڻ ۾ سولا، گهٽن تي گهيرا اڃا به اڳتي.
اِهي آڏامي لڳن ٿيون ڪڪريون، ڇڙاڪ ڇيرا اڃا به اڳتي.
اِها ته ننڊ مان آتڻ سان نڪتي، آتيا سويرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته ٻَٻ جا ٻهاڙ اوري، ٻُنهون جا ٻيرا اڃا به اڳتي.
هٽن سان هٽڙا مليا ته ڇا ٿيو؟ دليون ۽ جيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ته ٻوڙا ٻيرن گُلن تي، ٻلن جا ٻيرا اڃا به اڳتي.
اِهي ٻلايون ڪندا اهن ٿا، ٻلا ٻليرا اڃا به اڳتي.

احمد خان آصف مصراڻي

غزل

بناڻي عشق کي رهبر، عجيبن کي ڏسي ورتم،
محبت جي سهاري سان حبيبن کي ڏسي ورتم.

سمايو درد جو دل ۾، دوائون ان جون دلبر وٽ،
سوين حيلا حڪيمن جا، طبيبن کي ڏسي ورتم.

نه باغن ۾ بهار آيو، نه گلشن ۾ نکار آيو،
خزان جي خوف ۾ اڄ عندليبن کي ڏسي ورتم.

سُڪونِ قلب حاصل ناهه ڪنهن کي، هرڪو حيران ٿيو،
پڇيم سرمائيدارن کان، غريبن کي ڏسي ورتم.

رذن جي روپ ۾ ڪيئي بگهڙ بالڪل نظر آيا،
وڏي ويڄهو شريفن ۽ نجيبن کي ڏسي ورتم.

جُدائي جي عذابن ۾ گذر ٿي عمر اي 'آصف'،
نه آهي بخت ياور ٿيو، نصيبن کي ڏسي ورتم.

جوهر بروهي

غزل

هاڻ جيون ۾ ڪو مزو نه رهيو.
حال پنهنجي ۽ پرجهلو نه رهيو.

شهرواسين ۾ مان به ڳڀجان ٿو، شهر سان ڀو به واسطو نه رهيو.
ڪنهن بئي ۾ اميد ڪهڙي رکان، پاڻ تي پنهنجو ڀروسو نه رهيو.
ايترو انتظار ڪرڻو پيو، نيٺ ڪنهن جو به آسرو نه رهيو.
دل جي ڌڙڪن به نيٺ رڪجي وئي، هاءِ هائي ڪو ماسرو نه رهيو.
زندگيءَ جي ڪٿن نه واٽي تي، مون جيان ڪولي هيڪلو نه رهيو.
بدنصيبي آ اوج تي پهتي، شعر منهنجي ۾ سلسلو نه رهيو.

سوچ تڙپائي ٿي اڙي 'جوهر'،
بي غمي جو ڪو مرحلو نه رهيو.

نثار بزمي

غزل

جلائي شمع ٻجهائڻ مان فائدو ڪهڙو،
نہ لائي سگهجي تہ لائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ملن تہ پاڻ ۾ دليون ملن ٻہ ڪي يارو!
رڳو اکين جي ملائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ٻرن ڏيا لڙڪ تہ تي روشني ٿئي جڳ ۾،
تہ پوءِ لڙڪ لڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

جهڪي نہ دل تي اگر سر سان ڪڏ ڪا سجدن ۾،
تہ پوءِ ابرڙ گسائڻ مان فائدو ڪهڙو.

نہ دل رکي جا محبت تہ دل آها ڪهڙي،
انهيءَ کي گهر ۾ ٽڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ھُجي خريدڻي ڪا شيءِ تہ پوءِ وٺي چڙجي،
ڪا چيز خالي چڪائڻ مان فائدو ڪهڙو.

هُجي جا دل ۾ تہ کولي ڪجي اها ظاهر،
مڪر بهاني بڻائڻ مان فائدو ڪهڙو.

نہ ٻُوند ڪنهن کي ملي، جام ڪي ڀيڻن وينا،
تہ پوءِ اهڙي ورهائڻ مان فائدو ڪهڙو.

هُجي مناس ڪو آواز ۾ تہ پو وه وه،
اجائي ٻي سُري ڳائڻ مان فائدو ڪهڙو.

ملي جتي نہ محبت جو ڪو صلو 'بزمي'،
آتي ڪا آس لڳائڻ مان فائدو ڪهڙو.

عاجز آچڻ

ڪافي

نام ڏٺيءَ جي جيڏيون مون کي، پنهل ڏيو پرچائي.
پنهل ڏيو پرچائي، ٻون کي، ساجن ڏيو سرچائي.
رانول مون کان رات رسي ويو، منهنجي ننڊ ڦٽائي.
ڏاڍيءَ ڏر کان ڏوهارڻ جون، ٻڌيون ڏيو بخشائي.
سڪندي ڪيئي سج لهي ويا، واٽن تي واجهائي.
روئي تن کي ريجهائيندس، ٻانڌ ڳچيءَ ۾ پائي.
دل کسي هُو دور هليا ويا، 'عاجز' کي تڙپائي.

مريم مجيدي

غزل

ڪجن ڇا نيڪاريل نظارن جون ڳالهيون؟
پنجاريل پٽن تي بهارن جون ڳالهيون.

اکين جي وٽين ۾ تہ آلڪا لڙڪن تا،
ڪري ڪيئن سگهجن قرارن جون ڳالهيون؟

ڪٿي ساهہ سڏڪن، ڪٿي روح راڙا،
اهي ويل واڪا، ڏڪارن جون ڳالهيون.

امن جي آڏوڙيل هڏن تي بہ هاڃا،
ڪريون ڇا سگهارن، هچارن جون ڳالهيون؟

ڏکن ڏيهہ ۾ سڀ ڏڪويا وتون ٿا،
مٺي مُرڪ ۾ پي ميارن جون ڳالهيون.

گناهن ثوابن جا گهيرا لتاڙي،
ڪڏي ٿا ڪهون عشق وارن جون ڳالهيون

ج. ع. منگهاڻي

وائي

ڏي تون ڏونگر وات ميان، آئون نہ بيهٺي آهيان.
تنهنجي اندر ڪان پيي اونهان، منهنجي اندر ڦاٽ ميان.
آئون نہ بيهٺي آهيان.

جوتي منهنجي جيءَ سندي، ماڳ جي ٿيندي لاٽ ميان،
آئون نہ بيهٺي آهيان.

ٻيو مٿان 'منگهاڻي' گذري، ويندس آڇي ڳاٽ ميان،
آئون نہ بيهٺي آهيان.

مهر پروين

بيت - (سر سارنگ)

(١)

ساريو سڄڻ يار ڪي، روئان راتو ڏينهن،
محب موٽيو ڪين ڪي، نيزي چڙهيو نينهن،
سڙي ويو مينهن، پکو نه 'پروين' سان.

(٢)

چوٽي ڪري چنڊ جيئن، بادل ڪئي بهار،
ڪڪرن سندي ڪار، سڏي پيئي سڄڻ ڪي.

(٣)

آئي آهي بهار، ڪٿي نيپاپو نينهن جو،
ساڻ جي ملهار، سڪهي ٿيندي سڄڻ سان.

(٤)

من ماندو ڪيو 'مهر' جو، محب هٿي مٺڊ،
اهڙي سونهن سڄڻ جي، جهڙو چوڏهينءَ چنڊ،
گهورن سان کو گهينڊ، ويو وڃائي وجود ۾.

(٥)

وَڃائي وجود ۾ سڄڻ شهنائي،
رهي نه سڌ ڪائي، 'مهر' کي ڪنهن ملڪ جي.

(٦)

سڪ سڪايو سڄڻ جي، حال وڃايو هير،
شل سڄڻ اچي سيج تي، ويلي انهيءَ وير،
پرين سندا پير، چُمنديس آئون چاهه سان.

(٧)

الله اڻ پرينءَ کي، جو سارِيان سڄو ڏينهن،
اکيون وَسن ايئن ٿيون، جيئن ساوڻ وسي مينهن،
نندي پڻ وارو لينهن، شل ڇڄي نه ڇيهون ٿئي.

(٨)

مُندون موٽي آئيون، سڄڻ ڪيا سانگ،
آڏرن پيا ڪانگ، سکها اينده سپرين.

(٩)

جانب آيو جُوءِ ۾، ويو ڏرت ڏڪار،
سائيهه ٿيو سڪار، اچڻ سان عجيب جي.

(١٠)

جانب آيو جُوءِ ۾، سرهو ٿيڙم ساهه،
پورو ٿيم پساهه، سپريان جي سيج تي.

(١١)

محب موٽي آئيو، ڪري پلايون پال،
لٿو جيءَ جنجال، جالب مليو جيڏيون.

(١٢)

دلبر اچي ديرو ڪيو، 'مهر' سندي من،
ڪاڻ ڪندي ڪن، وسندي پنهنجي وصل ۾.

(١٣)

سَر نه وسان محب سان، جو مشفق مهربان،
اچڻ سان احسان، محب ڪيو 'مهر' تي.

(١٤)

محب ٿيو 'مهر' جي ساهه سندو سينگار،
ساٿ ڏنو سردار، ڪري وڙ ولهيءَ تي.

سرفراز راڄڙ

●

آءُ تہ منڙي ڪيڏيون راند،
مون جي ڪِتيو، تون ونڄ ڀلاند.

ڪالهہ بہ مون وٽ ڪين تون آئين، راند جي ڇو تون مهل وڃائين،
وٺي ويئي ڪيئن هيءَ ويچاند.

چنڊ پيو چمڪي ۽ ستارا، ڇو هي ڳهارين ڀري پيارا،
ورهہ ڪان ناهيم ڪا ويساند.

آءُ تہ ويهي ڊارو ڊاريون، واري واري گوٽون هاريون،
راند ۾ کهرجي ٿي ڀي راند.

توکي هرگز مات نہ ڏيندس، ڪنهن تڏهن پي مات ميڃيندس،
ڪيڏڻ لئہ ٿو ڀايان ڀاند.

هن ۾ ڪير ڪتي ٿو پيارا، ماڻهن جا ٿيا اندر ڪارا،
ڇون ٿا دنيا تي وڙوانہ.

راند 'فراز' جو آهي بهانو، جنهن ڪي تون آن ياد روزانو،
توسان کهرجي ٿي هيڪاند.

ناظم منگي

غـزل

سڄڻ جدائي ڪئي خوب انقلاب رُنو،
آ بي رخي تي حقيقت ۾ انتخاب رُلو.

صنم جي مُرڪ نصيبن جي آ سنوار، مگر هو سنگدل ٿيو وفا منهنجي بي حساب رُلو.
جڏهن بہ سامهون گذريو نقاب سان گذريو، اُداس سمجهي پيو محجوب بي حجاب رُنو.
وصالِ يار لاءِ شب روز بيقرار رهيس، پريشان حال تي مهتاب آفتاب رُنو.
خدا گواهہ وفا جو وٺي جفا نہ ڇڏيندءِ، مان بي گناهہ هيس تنهنڪري عذاب رُنو.
ستم جا داستان تحرير ڪئين نقاد ڪريان، قلم ڪنيم تہ رقم تي ڏنم ڪتاب رُلو.
نزاڪتون ٿيون گلن کي مان بهار منجهان، اڄڙ چمن کي ڏسي خود بخود سراب رُنو.
تمام عمر محبت ۾ ڏک ڏٺا 'ناظم' سکن نہ سات ڏنو تنهنڪري شباب رُلو.

محمد اسحاق "راهي"

قطعا

چنڊ ڌرتيءَ تي ٿو اڀري دوستو!
زلف مُنهن تان ٿو ڪري دلبر پري،
آسمان جي چنڊ کي ليهو ڏيو،
گم وڃي ٿي يا ڀڄي پاسو ڪري.

جت ڏٺم تنهنجا قدم سجدو ڪيم،
راهه تنهنجي ۾ صنم سجدو ڪيم،
تون بجا، پر تنهنجي دلبر پار جو،
جو مسليم ۽ جو ڏٺم سجدو ڪيم.

مون کي لينهن لماڻي ٻيڙيو،
ٻمني: يار جي ماڻي ٻيڙيو،
هڏ هڏ ٻيار جي ٻيچ ۾ آهي،
ڪهڙون جي يتر کهاڻي ٻيڙيو.

قدم ان جا مون ڏي اچڻ کان نہ روڪ،
اکيون عشق واريون ڏسن کان نہ روڪ،
قبولي آ هڪڙي کي دلين ڇڏيو،
زمانا! اسان کي ملڻ کان نہ روڪ.

رباعيون

جلون جي خدائيءَ ۾ فقط يار ٿو گهوليان،
بازارِ محبت ۾ خريدار ٿو گهوليان،
ڪو دام ڪٿيندڙ کي ٻڌائي 'راهي'،
دل ڏئي جو وٺي دل سو طلبگار ٿو گهوليان.

اوسيڙو آ آمد جو ڪيان وينو ٿو،
ٻرچائي اچي ڪير رئان وينو ٿو،
تقدير جو اي 'راهي' سهارو آهي،
تقدير جي مالڪ کي ڏسان وينو ٿو.

حورن جي ستائش ٿو ڪيان پيو مان،
جلون جي ٿو تعريف لکان پيو مان،
اي دوست: قلم تنهنجي اشارن سان هلي ٿو،
جڻ يار فدا توتي ٿيان پيو مان.

حسرت جي ڪچهري ۾ اچي ويناسين،
مايوس طبيعت کي ڏسي ويناسين،
مدت کان پريل نيڻ هيا اي 'راهي'،
اڄ اوچتو اي يار وسي ويناسين.

●

احمد خان "مدهوش"

"شاعر نه هجي ها ته......" (قطعات)

شاعر ڪو اگر بزمِ جهان ۾ نه هجي ها،
هيءُ انس و محبت به اسان ۾ نه هجي ها،
سازن ۾ هجي سوز نه ڪي روح لحن ۾،
دراصل جي شاعر جي اذان ۾ نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته ثقافت نه هجي ها،
هيءَ رونقِ محفل ۽ نزاڪت نه هجي ها،
جنهن فن تي ڪري ناز ٿي مطربه هاڻي،
تنهن فن جو ڪوئي قدر ۽ قيمت نه هجي ها.

شاعر جي تخيل جي عنايت نه هجي ها،
تهذيب و تمدن، فن و صنعت نه هجي ها،
ترقي ٿا سڏيو جنهن کي اي اربابِ سياست،
سا ڪنهن به نموني سان سلامت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته اخوت نه هجي ها،
انصاف و مروت ۽ عدالت نه هجي ها،
قومن کي ملي ها نه ڪڏهن، درسِ صداقت،
هين اوج تي انسان جي عظمت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته هيءَ ملت نه هجي ها،
آزادي جو اعزاز ۽ عزت نه هجي ها،
شاعر نه اگر قوم کي بيدار ڪري ها،
هت نعمتِ جمهور جي دولت نه هجي ها.

شاعر نه هجي ها ته صحافت نه هجي ها،
هيءَ علم و ادب نشر و اشاعت نه هجي ها،
اسٽيج نه ڊراما نه اداڪار نه فلمون،
مطلب ته ڪوئي لطف و لطافت نه هجي ها.

نشتر ناڏن شاهي

غزل

بي وفائن سان لباھڻ ٿا گھرون،
لينهن لالڪن سان لڳائڻ ٿا گھرون.

هرخوشي کي پيار تان صدقو ڪيو،
غم کي سيني سان لڳائڻ ٿا گھرون.

عشق جي هر آزمائش ۾ اسان،
پنهنجي وک اڳتي وڌائڻ ٿا گھرون.

پاڻ ڏي هُن جون خطائون پيي ڪري،
يار رُٺي کي مڃائڻ ٿا گھرون.

يار جون يادون بي خطرا ٿي پيون،
دل جي ڌڙڪن کي دبائڻ ٿا گھرون.

وقت گذريل جي ڪري يادن کي ياد،
دل جي آتش کي اجھائڻ ٿا گھرون.

تنهنجي محفل ۾ اسان ٻيي اي سڄڻ!
اڄ نوان نغما ٻڌائڻ ٿا گھرون.

آيو مان سينگارجي مقتل ۾ هان،
پنهنجا توسان وعدا پاڙڻ ٿا گھرون.

ضبط ليڪن ۽ زبان تي پڻ ڪري،
درد کي دل ۾ دٻائڻ ٿا گھرون.

ڪان نظرن جا سڄهن تا تنهنڪري،
تنهنجي ليڪن ڪان لٽائڻ ٿا گھرون.

پنهنجي دل کي تنهنجي سيني ۾ رکيو،
تير مڙگان ڪان لڪائڻ ٿا گھرون.

تنهنجي قدمن کي چمون ٿا، ڏي چمڻ:
پنهنجي ايمان کي اجارڻ ٿا گھرون.

خنجر ۽ تلوار جو کھڙو ضرور!
دل کي گھورن آڏو گھائڻ ٿا گھرون.

تو ڪشي 'نشتر' زلي لقصان ٿيو:
پاڻ زخمن کي چڙائڻ ٿا گھرون.

محمد حسن "بيوس" بازيد پوري

غزل

اسان جي عيبَ اوڻاين ۽ ارمانن سان تنهنجو ڇا،
اسان مجذوب متوالن ۽ مستانن سان تنهنجو ڇا.

ڏکن ۾ ڏينهن ٿا گذرن، ڏکيا ڏاڍا ڏسي ڏاتر،
ڏٺا سون ڏاڍَ ڏکي ڏاڍا، ڏکن منهنجن سان تنهنجو ڇا.

ڪنڊيون، ڪجليون، ڪوريل، ڪارڙيون ڪن قربُ ڪنهن ڪنهن تي،
اکيون اهڙيون عجيبن جون، انهن اکڙين سان تنهنجو ڇا.

سڄڻ جي سينڌ سهڻي چڻ ته آهي سير سنڌوءَ جي،
سراها سونهن جو سردار آ، ساجن سان تنهنجو ڇا.

مٺو ماهِ لقا منهنجو مٺو آهي مٺاين کان،
مٺو محبوب جو مرڪڻ، مٺن منهنجن سان تنهنجو ڇا.

اسين آج يار اڻ ڀيٽي نشن ۾ پُر خمار آهيون،
لشا ٿڌون لينهن جا ڏاڍا، اسان نشئن سان تنهنجو ڇا.

مٺي محبوب جي درَ جا اسين منگريا مڙئي ماڻهو،
اسين منگريا آهيون 'بيوس'، اسان منگرين سان تنهنجو ڇا.

سيد اڪبر

غزل

ڪاري رات ڪان ڪهڙو ڊڄُ،
نيٺ ته لڪري ايندو سڄُ.

دل جا داڻا، من جا موتي، ماروئڙن کي ميڙي ڏجُ.
ڀيار منجهاران پيار ٿي سهجي، ڀوڪج ڀيارا اهڙو ٻجُ.
لوهه ٻه آخر ڳري وڃي ٿو، راڻا ٿورو تون به ته رڄُ.
پارس سان ٿي سون ٺشي ٿو، ٿورو ٿوڪ ٽڪيءَ تي ٽيڄُ.
ماڪ چون ٿا موت ٿشي تي، پَلَ نه پاڻو اهڙي ڪڄُ.

ايڻن نه ايندو هو اريلو،
ڪجهه ته 'اڪبر' ڪپ ۽ ڪڄُ.

حيدر شاهه

غزل

ڏکن ۾ ڪيلي ٿا گذاريون اسان،
ٻيا پيار پنهنجو جياريون اسان.

هي اڪڙيون اوهان لاءِ اربي چڙهيون، ٻه ٽي لڙڪ محبت جا هاريون اسان.
حياتي پريشان وارن جيان، گهڙي پل ٿا جنهن کي سنواريون اسان.
اندر ۾ اچي جيڪو ايهي وجي ٿو، ڪلي نانءُ اهڙو آچاريون اسان.
مصيبت اڳيان 'شاهه' طوفان بڻجي، اميدن جي ٻيڙي کي تاريون اسان.

نظام الدين زائر

●

غم ڪان ڪو آزاد نه آهي،
ڪير آ جو ناشاد نه آهي.

دل ۾ تنهنجي ياد آ ليڪن، لب تي ڪو فرياد نه آهي.
ڪو ڪو ڪير جي نهر ڪيدي ٿو، هرڪوئي فرهاد نه آهي.
پيار ۾ جيڪو لٽجي وڃي ٿو، هرگز سو برباد نه آهي.
جانِ غزل جي محفل ۾ اڄ، مون کي غزل ڪو ياد نه آهي.
ڪهڙو واءُ لڳو آ يا رب، دنيا ۾ ڪو شاد نه آهي.
ممڪن آهي شعر ۾ غلطي، 'زائر' ڪو استاد نه آهي.

نياز پنهور

●

ذهن تي وريا ياد جا سايا،
آڌما سڌڪي سڌڪي آيا.

وکريل سوچون، ڪر ٽيل سپنا، ڪوي جي اهائي مايا.
اڄ به چپن تي هُريا آهن، تو آڏو مون جي گيت ڳايا.
تنهن ڏينهن سپنا سايا چپا، جنهن ڏينهن مون وٽ پيارل آيا.
ڪوي تو پنهنجي دل جا آڌما، ڪجهه سپنن ۾ ڪيئن سمايا.

علي نواز صابر نظاماڻي

ڪافي

اکيون يار تنهنجيون ٻه ڪوثر جا پيالا،
ٻئي ليڻ لڙوار نرمل نرالا.

اکين ساڻ دلبر دلين کي ڦٽين ٿو،
عقابي اکين سان دلين کي جهٽين ٿو،
ڏسن تنهنجا عاشق ته ڪيئي ڪشالا...

اکيون تنهنجون اسرار اونها رکن ٿيون،
ڏتاريو وٺن جهٽ دليون سي لکن جون،
ٿين زور وارا به ته زير و بالا...

اکيون تنهنجون ڪاريون وڏي شان واريون،
وجي دهلجو دل جي ٽوڙي نهاريون،
سدا هجڻ نه 'صابر' کي ٻچيون ۽ پيالا...

عزيزالله عزيز بروهي

●

ڇڏي محب منهنجو منٺار ويو،
دکي دل ڪري دلدار ويو.

هاڻي ڪيئن گذاريان مان يار ٻنا،
ٿيو آهيان پريشان پيار ٻنا،
حق ڪين ٿئي حقدار ٻنا،
لٽي منهنجو سڄڻ سينگار ويو.

پيو ڪونه پتو اهو سور اٿم،
مٿان ٻور جي ٻيو هڪ ٻور اٿم،
دل دردن ۾ چور چور اٿم،
هليو سونهن پريو سردار ويو.

روئي روئي گهڙيون مان گذاريان ٿو،
ويٺو واٽ سڄڻ جي نهاريان ٿو،
پنهنجي پيارل کي مان پڪاريان ٿو،
وجهي ڏکن ڏجهن ۾ يار ويو.

هت ويٺو 'عزيز' ٿو آهه ڀري،
ساري سيني ۾ ٿي باهه ٻري،
شل قربن وارو قرب ڪري،
پنهنجو پاڙي نه جو اقرار ويو.

مختيار گهمرو

ڪسي دل ڀين ڪي ڏيڻ ڪار ناهي،
کهڻن ساڻ الفت رکڻ ڪار ناهي.

سڄو سيڪ جو سوري محبت وڌائي، وري تار دل جي ڇنڻ ڪار ناهي.
جدا ٿي نه جالي جدائي ٿي ماري، محبت ۾ منهنڙو مٽڻ ڪار ناهي.
ڀُڏي راز دل جو ڪري رازداري، وري سور ٻئي سان سلڻ ڪار ناهي.
وفا جا افسانا وساري نه ڇڏ تون، وفا ۾ جفائون ڏيڻ ڪار ناهي.
تڪيندي ستارا گذاريان ٿو راتيون، سوا تنهنجي سڪ سان سمهڻ ڪار ناهي.

نه 'مختيار' ڪان ٿي پري يار جاني،
"رسي وڃ نه پيارا رسڻ ڪار ناهي."

ميوو خان "موج" لغاري

صاف دل جون سڀ سٽايون، ٻي ٻيائي ٻانگ ڇٽ،
قدرتاً اهل ڪدورت جون سٽائون سانگ ڇٽ.

صلح سان اصلاح ايندي ۽ سدا سالم سلوڪ،
ورنه جهيڙن جهري ٿين، چار چوڪا چالڪ ڇٽ.

ڪيڏ ڏڪاريا ڏيهه مان ۽ ڏاهڙا جي ڏولڪر ڪي ڏار،
ڏاڍ سان ڏاڍو ٿي لڙ، پوءِ ڏاڍ ڇٽ يا ڏانگ ڇٽ.

دوبدو آهي ميانِ عاشق و معشوق جنگ،
برسرِ پيڪار ٻئي، مشتاق ڇٽ يا مالڪ ڇٽ.

حسن جي فوجن ڪري حملا، مارايا مير مور،
لينهن جي لاتي لمائي، ڪيا اٿل اڙ ٻانگ ڇٽ.

منتظر مان هت مران، ۽ هي اڏيو تنهنجو عجيب،
جي پرين ٻيلالگ! ليڪ لحظي ۾ لنگهه فرلانگ ڇٽ.

سام ۾ قاصد ٿيڪر، ٻر در تي چوڪيدار چست،
يا ته چاريءَ چور، جي نه ته ڪانگ سوڊو ڪانگ ڇٽ.

قرب جو پيغام قاصد ڪان، قربين جو مليو،
ٿيا رقيبِ روسيه جا، آسرا آسانگ ڇٽ.

ٿيو محب سان 'موج' ميلو، ويو لهي ڏولاڻو ڏنجهه،
اهلِ ڪينه ڪل جا ڪل، ڪيا نت نيت جي نانگ ڇٽ.

منظور ظفر

گيت

اي جانِ من ٻرين ٻرين،
اي مه جبين اي دلنشين.

(١)

هي رات جو ترڻ ڏسي،
هي ساهه جو ڪچڻ ڏسي،
هي پيار جو مچڻ ڏسي،
اچين اچين لڪي اچين،
اي جانِ من ٻرين ٻرين.

(٢)

هي روپ رنگ سانولا،
هي جوش جوش ولولا،
حسين حسين هي سلسلا،
رات رتَ جان رنگين،
اي جانِ من ٻرين ٻرين.

(٣)

دور دور جا ٻڄا،
جهولن جا ڇهڇٽا،
حسين حسين اڇا اڇا،
۽ تون لڪي ڇيو وڃين،
اي جانِ من ٻرين ٻرين.

(٤)

ڳالهه ڳالهه تي ڳريون،
لشيليون اڪيون ڪڇيون،
مري ويون ٻريون ٻريون،
اجان نشي اچين لچين،
اي جانِ من ٻرين ٻرين.

خليل لاکير

وائي

ٻمرين جهليو ٻُور او منڙا،
موٽ تون پنهنجي ماڳ وري.

روئي روئي نير وهائي، نيڻ ٻه ٽيڙم جهور او منڙا،
موٽ تون پنهنجي ماڳ وري.

توريءَ آٽت ڪير ڏئي، چوڪوه ٿو گهارين ڏُور او منڙا،
موٽ تون پنهنجي ماڳ وري.

مند وري ڪا راس نه آئي، جنهن سان ساجن سور او منڙا،
موٽ تون پنهنجي ماڳ وري.

هر ڪا ڳالهه 'خليل' امر آ، موٽ ٻه آ منظور او منڙا،
موٽ تون پنهنجي ماڳ وري.

"مسرور" سومرو

غزل

ساز دل جي سان مچڻ سائين کي اڄ ساوي ڏنم،
مست المستي ۾ تـي مستي کـي ٻـڻ جياري ڏنم.

زندگي جي پُرخطر ساگر ۾ اچلي پاڻ کي،
ر يءَ ترهي، ٻازوئن تي پاڻ کي تاري ڏنم

'لحن اقرب' سان ملائي چڏجي 'من حبلِ وريد'،
منهن کي مونن ۾ وجهي ان سام ۾ گهاري ڏنم.

عشق وارن جي اکين مان اشڪ نت جاري ڏنم،
'لـيـس الانسان' الا"ماسعيٰ ساري ڏنم.

ڪنهن طرف کان پي پيو ناهي پنهل جو ڪو پتو،
رڻ پٽن جهنگ جهر ۾ ۽ جبلن ۾ جهونگاري ڏنم.

يا جي اکين ۾ مون خود کي لڪائي دوستو!
شاعري يت جي ڏٺي جو ورق هڪ واري ڏنم.

زندگي آ موت جي الفي ۾ پنهان اي عزيز!
دود کي دل ۾ دکائي پاڻ کي ٻاري ڏنم.

نـيـاز نـوڙت آ حيات-خضر کان "مسرور" وڌ،
زنـدگـي جـي لاءِ خطرن کـي صفا ٽـاري ڏنم.

زيبِ سنڌي

غزل

زيب اڄن تيون کـائڻ هاڻي تنهايون
چٽني ٻـاسي ڦهليل آهـن اونـداهيون.

تـو لئہ جيڪي گيت لکيا مـون آهن سـي،
هلي اچين جـي ساجن! ٻئي گڏجي ڳـايون

يـاد پـوئي شل پيارا، تـو جـو چيو هـو:
"توريءَ سائين! اسان تہ جڻ، ڪجهہ پي لاهيون"

رات سُهـائـي، رُت مـسـتـانـي آئـي آ،
گـذري رُت يـا دور تـيـن هـي تنهايون.

اوهين وساريـو، ڀلي وساريـو، خوش هجو،
ممڪن ناهي، اسان ڪنهين ٻئي کي چاهيون.

ڀِرن واري بستيءَ کـان هـل دور هلي،
ننڍڙو ننڍڙو پيارو ڪـو گهرڙو نـاهيون.

راهي چنا

جل ٿل ۾ جوت نہ ڪائي

من منهر پيي پورا پورا،
چانڊوڪي جي کھاکھر ٽڪرا،
چنڊ پيي ٽڪرا؛
ماٺ ستارا.

رات رلي آ ماڪ وسي آ،
لهر لهر سان ڇاتي ڇيھون،
جل ٿل ۾ جُوت نہ ڪائي،
ماڻهو ماڻهو، ڀڙ ڀڙ،
ڀيڙا ڀيڙا،
مڏ ڀڙاڏا.

پنهنجا سمورا ڀاله ڀسيل،
سرلهن جا پيلا پيلا ڀن ڇڻيل،
اوسيڙوئي اوسيڙو!
ٻراسائي–

هاءِ ڙي هي تنهالي،
واءِ ڙي هي تنهائي.

●

محمد رمضان ڪمبوهه "زلفي"

شال رسان

تنهنجي سونهن ثنا مان ڪيئن لکان؟
تنهنجي زلفن جا پيچ وخم ٿو ڏسان،
منهنجي دل ۾ رهي ٿو اهوئي گمان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي ديد لئہ ٿيا حيران سوين،
جيئن قرب مان ڪنهن ڏي نيڻ ڪڻين،
تنهنجو رخ ٿئي چنڊ ستارن جان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي حسن جو هرڪو طالب ٿيو،
منهنجي من ۾ آگ لڳائي تو،
تنهنجي سونهن کي ٿو مان سلام ڪيان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

تنهنجي هجر ۾ مان ٿيو آن ديوانو،
جيئن پيار ۾ بيوس پروانو،
تنهنجي ديد لئہ هر پل سڪندو رهان،
تو ايڏو حسن آندو آهي ڪٿان؟

مون تي نازل تنهنجو جمال ٿيو،
منهنجا پير ٿڙيا، ۽ هوش ويو،
شل عشق جي منزل تي مان رسان،
تو ايڏو حسن آلدو آهي ڪٿان؟

پنهنجي هستي تنهنجي لئہ وقف ڪريان،
تنهنجي لاءِ جيان، تنهنجي لاءِ مران،
تنهنجي سونهن جي 'زلفي' ثنا ڪريان،
تو ايڏو حسن آلدو آهي ڪٿان؟

ڪهاڻيون

رزاق مهر

فيصلو

”دريءَ پنيان ٻيهي هن چيو: ”نيٺ ڪهڙو فيصلو ڪيئي؟“
”ڇاجي باري ۾؟“
”منهنجي باري ۾، ڇئو ڇا ٿو چوين؟“ پڇيائين.

مان هن جي سوال لاءِ قطعي تيار نه هئس، سندس منهن ڏانهن واٽڙن وانگر ڏسندو رهجي ويس.

”ٻڌاءِ، مون کي موت جي منهن ۾ ڏسڻ پسند ڪندين، يا پنهنجي قدمن ۾ جاءِ ڏيندين؟“

”مان توکي ٻنهي روپن ۾ ڏسي نٿو سگهان. فهميده! مون توکي پوڄيو آهي.“ چيم: ”تون منهنجي لاءِ مقدس آهين، منهنجي اتاولي روح جي عبادتگاهه آهين. مان تنهنجي پوڄا ڪرڻ ٿو چاهيان.“

هن وراڻيو: ”پر تون منهنجي سوال کي لنوائي، مون کي جنهن عذاب ۾ مبتلا ڪري رهيو آهين، اهو منهنجي سهڻ کان ٻاهر ٿيندو پيو وڃي — مون کي ٻڌاءِ، تون مون سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار آهين يا نه؟“

ماڻ پاڻ کي صدين جو ذهني مريض سمجهڻ لڳس. مان محسوس ڪري رهيو هوس ته ڪا شيءِ منهنجي دماغ جي رڳن کي لوڙي رهي هئي، ٽوڙي رهي هئي؛ ۽ مان چاهڻ جي باوجود به ڪو جواب ڏيڻ کان لاچار ٿي پيو هوس.

ڪيتري دير ٻئي چُپ رهياسين. نيٺ هن ڳالهايو: ”ٻڌاءِ، نيٺ ڇا ٿو چوين؟“

”فهميده، چيم: جڏهن مان مري ويندس ته منهنجو روح تنهنجي قدمن ۾ جهڪيل هوندو. ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ تنهنجي سجدي کان خالي نه ڇڏيندو.“

”اهو منهنجي سوال جو جواب ناهي.“ فهميده چيو: ”تون هاڻي ڇا ٿو چوين. ٻڌاءِ، مون وٽ وقت تمام ٿورو آهي، ۽ ماڻ انهيءَ ٿوري وقت ۾ ڪو فيصلو ڪرڻ ٿي چاهيان.“

هن جي هٿ کي زور ڏنم. چيم: ”تون منهنجي اندر جو آواز آهين. مون توکي ڪڏهن به پاڻ کان ڌار نه سمجهيو آهي.“

”تون مون سان شادي ڪرڻ نٿو چاهين؟“ هن پنهنجو هٿ منهنجي هٿ مان ڪسڪائي ورتو.

”مون کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر، فهميده!“

سندس چهري تي پريشانيءَ جون انيڪ ليڪون اڀري آيون. هن ڪجهه نه ڪڇيو.

مون ڳالهايو: ”فهميده، ڪي ماڻهو ظاهري طرح پنهنجي اندر کان مختلف هوندا آهن. ضروري ناهي ته هر ماڻهوءَ جو ٻاهريون ڏيک ان جي اندر جو آئينو هجي، جڏهن ته انهن جو اندر جاچيو ويندو آهي ته اهي چڪناچور هوندا آهن. ڪنڌرن جيان ويران هوندا آهن. اهڙن ماڻهن مان هڪ مان به آهيان. مان مجبورين جي صليب تي ٽنگيل هر دؤر ۾ خود غرض نظر ايندو آهيان. منهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏس فهميده! منهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڪو فيصلو ڪر.“

هن جي چهري تي خزان جي ٻهرين ٻهر جهڙي اداسي پکڙجي ويئي. منهنجي مٿان هڪ ڀرپور نظر وجهي، ٻني ڏيئي ٻيهي رهي. چيائين: ”مان سمجهنديس ته مون جنهن کي چاهيو هو، اهو فقط خواب هو، سندر سپنو هو، جيڪو اوچتو ٽٽي پيو.“ هوءَ اٿي وڃي ويئي.

”فهميده!“ سڏ ڪيو مانس، پر هوءَ نه بيٺي.

ڏڪندڙ هٿن مان دري بند ڪري، ٿڪل ٿڪل قدم کڻي ڪوٺيءَ ۾ آيس. منهنجو ننڍو پٽ رانديڪن سان کيڏي رهيو هو. اٿي وڃي سامهون وارو ڪٻٽ کوليم، فهميده جو فوٽو ڪڍيم، پوءِ پاڻ کي ڪرسي تي ڇڏي ڏنم. مان پريشانيءَ جي اهڙي ڏُٻڻ ۾ ڦاسي پيو هوس، جنهن مان جيئن جيئن پاڻ ڪڍڻ جي ڪوشش ٿي ڪيم، اڃا به اونهاين ۾ لهندو ٿي ويس. منهنجي ذهن ۾ مانڌاڻ متل هو. ڪيتري دير ڪنڌ جهڪائي فوٽوءَ ڏانهن ڏسندو رهيس. پوءِ جڏهن ڪنڌ مٿي ڪنيم ته منهنجي مٿان منهنجي زال شڪيلا بيٺي هئي. هن هڪدم فوٽو منهنجي هٿن مان ڦري ذرا ذرا ڪري ڇڏيو. ڦاٽل فوٽوءَ جي ٽڪرن ڏانهن ڏٺم ۽ وري شڪيلا جي اکين جي ٻنيءَ ۾ ڏٺم، جن ۾ نفرت جون چڻيون ڀڙڪي رهيون هيون. سندس اکين مان نظرون ڪڍي ڦاٽل فوٽوءَ جي ٽڪرن ڏانهن ڏٺم. پوءِ محسوس ڪيم ته مون غلط فيصلو نه ڪيو هو. اوچتو ذهن ۾ متل مانڌاڻ، طوفان کان پوءِ وسيل مينهن جيان بلڪل صاف لڳو، ۽ مان محسوس ڪري رهيو هوس ته ڪا شيءِ منهنجي سيني کان آهستي آهستي لهي رهي هئي.

ملڪ آگاڻي

ڇري چاهت چت جي

فلم جي آخري شو تان موٽندي بہ هن کي جاڳندو ڏسندو هوس. قدمن جي اوچتي آهٽ تي هن جي خيالي دريائن کي ٻنڌو اچي وينهو هو، ايستائين جو ڪڏهن ڪڏهن بغير ٺڪ ٺڪ ڪرڻ جي بہ دروازو کولي ايندو. مک تي منجهيل مرڪ پکڙيل. جهريل لفظن ۾ پڇنهو:

”پارٽنر آئين؟ ڪيئن پڪچر پسند آئي؟“

جواب ڏنو نہ ڏني جهڙو، پنهنجن ئي سوالن جي مٿس بارش ”ڇا يار، پنهنجا حال قال تہ ڪيا اٿئي. مَرُ مرندن لاء، واٽا واهن لاء ڇا مرجي. هن کي تنهنجي پڄرڻ جي سُڌ ئي ڪانہ ۽ تون...“

”اڙي بابا، خدا ڏي ڏس، توکي هروڀرو انهن ڳالهين ۾ وڌو ڪنهن آ-سان پڇان ڇا ٿو.“

”ڏسيان ڇا، بس فلم ڏٺم پيو...“

”اڙي بابا، تون آخر ڇيڙيو ڇا تي آن-ٻڌائين چو نہ...؟

”ٻڌايان ڇا، ڏوڙ وجهينس-تو واري ڇوري آ، جو ناز لخرن ۽ فلم ڏسڻ ۾ پوري ۽ تون...“

”اڙي ٻڌاء، پيو ڪير؟“

”نہ بابا نہ، هروڀرو مون کي ٺٺڊ ناهي ڦٽائڻي.“

”ميان هاڻ ڪٿي خدا ڏي ڏس.“

”هيس بہ-چار چوريون ساڻ. اسان جي پنيان وينيون هيون. دل ۾ آيو تہ ڪجھ ٻڌايائين، پر وري سوچي ٽري ويوماس. تون بہ ڪهڙي نہ ڇسي سيٺ سان ڦاٿو آهين.“

”ڳهلو بہ ڪو حد جو آهين. نهيو، ماٺڙي ڪري آرام ڪر.“

”ہر تون سوچين چو نٿو. اجايو خوابي پارس جي ڪڍ چو پيو آهين. اهي حال رهيا تہ پوء اهو ڏينهن پري ناهي، جڏهن هڪ ڏينهن سماجي نفرت، ذات پات ۽ اونچ نيچ جي ديوار هيٺان چيپاڻجي چٽجي نہ وڃين.“

”اڄ جي جيٽ دؤر ۾ اهڙين ڳالهين کي ڪهڙي اهميت؟“

”پر هن کي تہ تنهنجي سورن جي سڌ ئي ڪانہ ۽ تون آهين جو اجايو پيو غمن جي گهراين ۾ ترڪي ترڪي زندگيءَ جو انت آڻين.“

”مان پنهنجو پاڻ ملهائي، اوجاڳن جي آڳ لاهيندس پوءِ...“

ائين ئي هو اوجاڳا ڪاتي ننڍڙي تلقڙي ٻارڙي جيان لڇي ڦٿڪي گذاريندو رهيو. عاشيہ جي ملڻ جي آلاماندہ، هن جي اندر ۾ ولوڙ پيدا ڪندي رهي. پهرن جا پهر، راتين جون راتيون وياڪل وياڪل، آپاڻڪو آپاڻڪو ئي گذارڻ لڳو. هن جي منهن تي سدائين ڳڻتي ۽ تڪليف جا آثار. هن جي خيالن ئي خيالن ۾ عاشيہ جون ڪيئي سندر سندر مڪڙيءَ جهڙيون مورتون، ڪرَ موڙي آئنديون هيون، جن جي مڌر مڌر نيڻن مان امرت جا ڍُڪ پي، الدر جي ڪڙاڻ وڃائيندو هو. آواز ۽ آلاپ بہ سريلو هوس. ڪڏهن ڪڏهن اڪيلائپ ڪان ڪڪ ٿي، تن جي تندن کي ڇيڙي ويهندو هو، تڏهن آواز هاسٽل جي ڪمرن مان پڙاڏا ڪندا پولار ۾ ائين اڏري ويندا هئا جهڙا ڏوٽيون ڏيندڙ ڪبوتر، پڙڪا ڏيندڙ تتر يا پاڻيءَ جي مٿاڇري تي قطاريل هَنجهن ۽ بدڪن جا وَلَرَ.

هو، هڪ سنگتراش جيان خيالن ئي خيالن ۾ عاشيہ جي جڙيل مجسمي ۾ ڪيئي رنگ اوتيندو ۽ ڪيئي روپ پريندو هو، جيڪي ڪن پل ۾ مڪڙ جي ماڙيءَ جيان رجي ويندا هئا. وقت جون ويرون ڪيتريون آيون ڪيتريون ويون، جن ۾ هڪ نہ پر سوين پيرا نثار پڏيو ۽ تريو. آخر هڪ ڏينهن جڏهن هن جو پيار گونجاري جيان گونجي اٿيو، تڏهن عاشيہ جي اسن ۽ شانتيءَ ۾ نفرت جو تيز چوهو چوليون هڻڻ لڳو:

”توکي ڪيترا پيرا روڪيو اٿم، اشراف ٿيءُ، ڇڏي وڃ منهنجي پچر.“

”مارا! ايڏو غصو...“

”سئو ڀي تہ منهنجي راهن تي اکيون وڇائڻ بند ڪر، پر جي اِ تہ پوءِ اجايو ڏنو ٿيندين. تون پاڻ سنڀال...“

”مون پاڻ سنڀالڻ جي طاقت نہ ساريندي تہ توکي سهارو...“

”او مستر، توکي خبر هئڻ گهرجي تہ دبي جي مچي سمنڊ جو ترو ڇاڇولي لٿي سگهي. تون هروڀرو...“

”ان معامليءَ ۾ آءٌ تمام سخت آهيان. پوءِ جيڪڏهن...“

”تون هروڀرو ايترو ٻري ڇو ٿي وڃين. اڄ جي دؤر ۾ ڌرتي ۽ آسمان جون...“

”نيڪ آ نيڪ، پر مان نٿي چاهيان تہ ماڻهو مون تي توجهڙي خسيس جي مَتهڻ جي مَرُ لائن.“

”هُون—! سوچيو هيم...“

”تنهنجي سوچ هروڀرو اڙي بہ مون ۾ آ—پيو گهڻو ملڪ پڪو پيو اٿي، آخر هيءَ قشري مون لاءِ ڇو؟“

خبر ٿي مون تولاءِ ڇا نہ سوچيو...“

”پر مان توسان ٿي جون تندون ڳنڍي اجائي سجائي زندگيءَ ۾ زهر اوتڻ نٿي چاهيان.“

”خير! تون ڪٿي ڇا بہ چوين پر پوءِ بہ...“

تون آخر چاهين ڇا ٿو؟ اهوئي تہ مان بہ توسان گڏ جان پوهي ۾ ڏيئي زندگيءَ ۾ پنهنجن هٿن سان پاڻ زهر اوتيان! جي اهو ٿو سوچين تہ پوءِ تون پليل آهين. مان ايتري ايائي ٿي ناهيان جو پاڻ تي تنهنجي محبت جو ڇٽو هڻي پنهنجو پاڻ کي ڪارنهن جي ڪُنَ ۾ بوڙيان.“

”تون ڪٿي ڇا بہ چوين پر مون کي تنهنجو پيار گهرجي، پوءِ ڇو نہ ڪٿي اهو هزارين پردن پٺيان ئي هجي.“

”تون آخر ڪيستائين... او مسٽر مان ڇوانءِ ٿي ڪن ڪولي پٽي اهو ياد رک تہ تنهنجي زندگيءَ ۾ منهنجو اچڻ ناممڪن آهي، مان پنهنجو پاڻ کي سڀ نموني سڃاڻان ٿي. ان ڳالهہ جو خواب خيال ئي دل مان ڪيدي ڇڏ تہ ڪو مان بہ ڪا تنهنجي ٿي سگهنديس.“

لفظ زهر ۾ پڏل تير مثل هئا پر پوءِ بہ آواز ۾ منڙا منڙا سر هئا، جيڪي سنگيت جي لهرن جيان ماحول ۾ ڊوڙي ويا. پنهي جو بحث هو ڇڻ طوفان ۽ لهرن جي ويڙهاند، زندگي ۽ موت جي جنگ، هن جو منهن پيلو ٿي ويو، هن هڪ عورت کان هار کاڌي هئي، لفظن ۾، جملن ۾ ۽ پيار ۾.

”ها! منهنجو ۽ تنهنجو ميلاپ سچ بہ مشڪل آهي. اها خبر مون کي اڄ پيئي آهي. هونءَ بہ سگهي مان ڪ جي آمهد رکڻ... تون منهنجي زندگيءَ ۾ جهڙيءَ طرح گهڙي آئي آهين، ڪوشش ڪندس تہ جيئن اڳ لاءِ تنهنجي وَرِ نہ چڙهان!“

”ڏاهو ٿيءُ، هروپرو مون کي بدنام...“

جملي کي اڌورو ڇڏي هڪ جيڏين ۾ بيعزتيءَ جي ڊپ کان ڊچي نثار کي پيار جي پچرندڙ باهہ ۾ ڌکو ڏيئي اها جو ويندي رهي.

وقت گذرندو رهيو، اڳين ڳالهين جون وٿيون ويڪريون ٿينديون رهيون. نين ڳالهين، نين باتين، نين چميگوين گهٽن سان منهن ٻاهر ڪيا، وڏي جنگاڻ ۽ وڏي ڏي-وٺ ٿي. پهرن جا پهر پچارون ٿيون، وقت جي وٿيءَ هڪ پاسي نثار جي تڙپ ۾ واڌارو ڪيو تہ ٻئي طرف عاشيہ جي اندر ۾ آندمانڌ پيدا ڪئي. نثار جي ڳالهين عاشيہ جي چت تي اهڙا نقش چٽي ڇڏيا جن جون يادگيريون اڃان سوڌو تازيون هيون. بي رخي آهستي آهستي ختم ٿيندي ويئي، جنهن سان گڏ عاشيہ جي من ۾ نثار جي پيار جو پڪيڙو پرڙا ساهڻ لڳو. هن ڏانهن بغير خواهش جي بہ ڇڪجڻ لڳي.

”مون کان چُڪ ٿي آهي، جو توسان سٺو ورتاءُ ڪين ڪيو اٿم، مان بيخبريءَ ۾ توکي رنج رسايو، تنهن جي معافي ٿي گهران.“

نثار هڪ ڀيرو عاشيءَ ڏانهن ڏٺو جنهن جي ماٺائپ، معصوميت ۽ گهري خاموشي سمونڊ جيان هئي، جنهن ۾ هن پاڻ کي وساريندي ۽ غرق ٿيندي محسوس ڪيو. هن جي بدن ۾ هڪ قسم جي ڪتڪتائي ڊوڙي ويئي. شڪست جو سيٽانڊو هن جي جسم مان نڪرندو رهيو. هن جو ڏک ۽ گهٽتي ڪن پل لاءِ ڪافور ٿي ويو. هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ عاشيءَ سان سوين سالن کان سندس سڱ هجي، جنم جنم گڏ گذاريو هجائون، جڳن کان واقف ۽ سڃاڻپرا هجن.

”تو جيڪي ڪجهه ڪيو سو درست ڪيو ۽ وڏيڪ اڃان جيڪو ڪجهه ڪرين ها، سو به واجبي هجي ها. ڇو ته ان ۾ تنهنجو نه پر قصور حالتن جو هو. تو جيڪو هيءُ مون تي وڙ ڪيو آهي، تنهن جي قيمت زندگي ڀر ادا ڪري ڪين سگهندس.“

عاشيءَ کي هن جي لفظن مان سچائي جهلڪندي نظر آئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنهن مقناطيسي اثر سبب نثار ڏانهن ڇڪجي رهي هجي. پر پوءِ به پڪ ڪرڻ خاطر پڇيائين:

”سچ سچ ٻڌاءِ تون ائين سدائين ٻاڇولي وانگر منهنجي ڪِڍ ڇو پيو آهين؟ ڀلا ان طرح مون کي شرمندي ڪرڻ مان توکي آخر هٿ ڇاٿو اچي؟ توکي پيون به ته ڇوڪريون آهن پوءِ...؟“

هن جيڪا لثار ۾ هلڪي ڪشش محسوس ڪئي، تنهن جو اڻ چٽو احساس نثار کي به ٿيڻ لڳو.

”عاشيءَ، تون منهنجي زندگيءَ جي ميراث آهين، اهڙي ميراث جنهن کي وڃائڻ جو سوچي به نٿو سگهجي. پيون ڪئي اڏامنديون اڇن پر لطيف جيان منهنجي پرينءَ جي قدم برابر ناهن.“

هن اکيون زمين ۾ کپائي ڇڏيون، ائين ڄڻ ڪجهه سوچيندي هجي، ائين ڄڻ ڪجهه ڳوليندي هجي، لڄ هن جي اکين مان ليئا پائي رهي هئي، چوري پڪڙجي پيئي، چوري پيار جي چوري، چوري نينهن جي چوري، چوري دل جي چوري.

”ڊڄان ٿي متان سماج ڪا سيڪت لـ ڏئي، ڊڄان ٿي متان تنهنجي پياس اجهائيندي اجهائيندي ڪٿي پاڻ نه پياسي رهجي وڃان!“

هڪ ڳالهه ٻڌ، مون سان پيار ڪرڻ تولاءِ ايڏي اهميت ڪٿي له به رکي پر مون لاءِ زندگي ۽ موت جو سوال آهي، تون ڪيترو به ڪيپائين پر توکي مون سان ساٿ ڏيڻوئي پوندو.“

هيڏي وڇوٽي، هيڏي وٿيءَ کان پوءِ جڏهن نثار ۽ عاشيءَ کي ڪٺي ڏٺو ويو، تڏهن ڪيترائي لفظ مٽن ميڙا ڪري ڪِريا، ڪيترين ئي نظرون ڪين ورائي ويون. عاشيءَ هڪ ڀيرو وري ڇرڪي ويئي. هن کي اوچتو پنهنجو وجود ياد اچي ويو. هن وري هڪ ڀيرو پنهنجي ڇُڪ تي پڇتايو، پوتيءَ جو پلاند نيڪ ڪندي گهيري مان نڪري ويئي.

ائين ئي ڪيترائي ايڪسيڊنٽ ٿيا، ڪيترائي پيـرا جاني واٽي قريب ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. نيٺ ٽڪر ٽٽي پيا. آڏو آيل پهاڙ پرزا ٿي پيا، دريائن جا بند پڄي پيا، پوءِ ڪيترين ئي ڇوليون آيون، ڪيترين ئي ڇوليون ويون، جن ٻن دلين کي ٻهڪائي رکيو.

عاشيه، نثار جي پلانه سان پنهنجو پلئُه ڪيترن ڀرن جي ڀڪارن کان ڀوءِ اٿڪايو. جيتوڻيڪ هن ڪي سُڌ هئي ته مائٽن جي ناءِ ناموس ڪي ڀڻائي، پاڻ لاءِ پاراتو ڪٽيو آهي، ڀر ڀوءِ به سڀ لڪ لاڳاپا ۽ ڳنڍيون ڳانڍاپا ٽوڙي، نثار ڪي محبت جو ديوتا سمجهي عمر ڀر، ڀوڃڻ جا ڀهه پچايا ۽ ساڻس گڏ سيج ماڻڻ جا سپنا سهيڙيا. هن وقت جي ويل ٽرڻ نه ڏني، سِر جا سانگا لاهي، وڃي نثار جي آڃ لاٿي.

گڏ ريل رات جوت جلي سنجها ٽري، تنهن ٿاٿي هوءِ سهي سنبري نثار جي موهه ۾ نڪتي. اڄ ڀهريون ڀيرو ٻن دلين ڀريت جا پيالا وڏي پاپوهه سان هڪ ٻئي کي پيارا. ڀهريون ڀيرو ٻن دلين دوريءَ کي ڏڪي وِهه جي وَٽن ۽ زهر جي ڍُڪن ڀرڻ جا ڪيترائي قسم ورجايا. اهڙي سمي روح ريجهائڻ لاءِ ساهه جي سازن تي ڪيئي سُرَ ڇڙيا، ڪيئي جلترنگ ڀُريا، ڪيئي قربن جا ڪوت اڏيا ۽ ڪيئي من مندر ۾ محبت جون مورتون سجيون.

اڄ ٻن دلين سهنن ۾ نه، ڀر ساپيان پنهنجي آدمن، اميدن، خواهشن ۽ تمنائن جا ڪيئي حسين تاج محل جوڙيا. اهڙي سمي عاشيه جي سونهن، سندرتا، جوڀن ۽ جوانيءَ رات جي سالت کي پيار جي پڙلائن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.

رات جون رمزون به پيار ڀريون، دل کي ڀريائڻ جهڙيون. هوا ۾ گلڙن جي سرهاڻ. بجليءَ جي تيز روشني، رات جي وجود کي لٽي ڇڏيو هو. آسمان تي تارا چمڪيءَ جي ٽمڪي جيان ٽمڪي رهيا هئا. چنڊ جي سهائي مرڪيوري بلبن جي روشنيءَ سان وچڙيل. اهڙي سمي چنڊ کي چمڻ لاءِ ڪيترائي چڪور آڏاٿا، ڪيترن جا ڀرَ ڀرزا ڀرزا ٿيا، ڪيترن جا ڳاٿا ٽُٽا ۽ ڪيئي ڏرتيءَ جي ڏوڙ ۾ دفن ٿيا، ڀر ڀوءِ به بي خيالو، بي فڪو ڀئه دليون پيار جي منزلن ڏانهن وڌنديون رهيون. اهڙي سمي مهون مچر ماڻ، نه ڏاڍ نه ڏاڻ، ڀوءِ رهڇون ڪير ڏي روح کي. خاموشيءَ جا بند ڀڃي نثار پنهنجون سڪ ڀڏل اکيون عاشيه جي خماريل اکين ۾ اٽڪائيندي چيو هو:

”عاشيه، ڄاڻين ٿي زندگيءَ جو فلسفو ڇا آهي!؟“

”زندگي!؟ زندگي حقيقت آهي، زندگي سچ آهي، زندگي پيار آهي، محبت آهي ۽ زندگي؟ زندگي تون آهين مان آهيان.“

”تون ۽ مان، مان ۽ تون! انهن ٻنهي لفظن ۾ ڪيڏي نه ردم آهي، ڪيڏي نه آسيس آهي، چڙهه جوانيءَ جو نشو هجي، زندگيءَ جو نچوڙ هجي ۽ سنسار جو سارو سک هجي!!“ ڪن پل لاءِ خاموش ڀولار ۾ نظرن جي ڳهٽ.

”پيارا، ڇا ٿو سوچين!؟“

”سوچان ٿو ته انسان ڪيڏا نه سهڻا سپنا سهيڙي ٿو، ڪيڏا نه ڀهه پچائي ٿو ۽ آخر ۾ انهن جو ڇيهه... پائين ٿي تولاءِ آسن ۽ اميدن جا ڪيڏا نه حسين ڪوت اڏيا اٿم، ڀر... متان... ڊجان ٿو ته تون...!“

”مان!؟ پرين، مان رات جي تاريڪين ۾ غوطا کائڻ کان جرڪندڙ سوجهري کي وڌيڪ پسند ڪريان ٿي-- پرين! تون ئي تہ منهنجو سوجهرو آهين، تون ئي تہ منهنجي زندگي آهين ۽ تون ئي تہ منهنجي هستي ۽ مستي آهين.“

”عاشي، فطرت جو اٽل قانون آهي. اڳتي اڳتي، تمام اڳتي پوء...“

”ها، پر مان اڳتي تهان اڳتي نڪري آئي آهيان، دنيا جي ڪابہ طاقت واپس ڪري نٿي سگهي.“

”مون پاڻيو هو... خير...“

”نثار! مان سک کي پڪ ۾ بدلجڻ جو ڪڏهن سوچيو بہ ڪين آهي، تڏهن تہ سڀ ليڪا لتاڙي تو تائين پهتي آهيان. تون هرو ڀرو نہ ڇرڪ. مان ڄاڻان ٿي تہ تون ڇوڻ ڇا ٿو چاهين، پر پُٽ، منهنجي پلئہ تي ڪڏهن بہ ٻئي جي پاپ جو پاڇو ڪين پوندو- نثار، مان تنهنجي آهيان ۽ تنهنجي ئي رهنديس. مون کي سنهن آهي تنهنجي سر جو، جيئري جدا ٿيڻ کان ڏاگهہ تي چڙهي ستيي ٿيڻ جي رسم کي جياريندس.“

”ميني، مون کي مونجهہ هڪڙي آهي ۽ سا تنهنجي، باقي هي ويرانيءَ جا پوڄاري پنهنجو ڇا ٿا بگاڙي سگهن.“

نثار جي سيني ۾ منهن ساندينديءَ سرگوشيءَ واري انداز ۾ چيو هئائين ”نثار، مان تنهنجي آهيان، تنهنجي ٿي رهنديس ۽ تون منهنجو...“

”مني مان تولاء سڀ ڪجهہ سهسائي سگهان ٿو، پر آءٌ...!“

”جاني، تنهنجو سک سواد مون کي دنيا جي مڙني نعمتن کان وڌيڪ پيارو آهي. جيون جٽا ڪئي تہ هڪ ڏينهن... ها، هڪ ڏينهن... اسان ٻئي... ها اسان ٻئي...“

ٻيءَ گهڙيءَ ٻنهي دليون کي گهڙيون محبت ۾ محو، پريت جا پيالا پيئڻ لڳيون. هنن کي ڪا، ڪَلَ جي خبر ئي ڪانہ تہ ڪو گهڙي گهڙي بہ گهاء هڻندي ۽ پل پل بہ پڇتاءُ ڪرائيندو.

ائين اوچتو ئي اوچتو ڪنهن ازدها جو وات ڦاٽو. موت جي تيز تيزابي ڦوڪ، هوا ۾ گهن گهن ٿا- گهن گهن ٺا!! بہ سنهڙا سنهڙا آواز آيري، فطرت جي آغوش ۾ هميشه هميشه لاءِ دفن ٿي ويا. آسون تراسن ۾ تبديل ٿي ويون، پيار پڙاڏي جي صورت ۾ گهايل ڪبوتر جيان پرڙا هڻي هڻي ساٿو ٿي ويو، ساهن جي ڇڙيل سازن جون تارون ڪن پل ۾ ٽٽي پيون. دور پري دور ڇڻ ڪنهن نم جي ٽاريءَ تي بہ سڪايل ساهہ، ڪوئل جيان ڪوڪي اٿيا هجن. جوانيءَ جي جوت اجهاڻي، محبت جا اڏيل محلات ڪن پل ۾ ڊهي، ڊو اڇي پٽ پيا. چند تلفڙي پارڙي جيان ڇپڙا ڪيڏي رت روئي ڏنو، ايستائين جو سندس ڳوڙها لالاڻ جي صورت ۾ پرهہ جي پاڇولن پنيان گم ٿي ويا. ويري وقت وار ڪري ٻن دلين کي ٻهڪڻ کان اڳ پوهي ۾ ڏيئي، ڏينهن اڇڻ جون ڏيائيون روشن ڪيون. سوجهري تي اکين ڏٺو، هڪ طرف رت ۾ ليٽڙيل ٻہ مئل مڙدا ۽ ٻئي طرف......!!

ظفر عباسي

آزاديءَ کان قيد ڀلو

”ايڏانهن نه وڃ، ڳهڻا کٽا خطري جو نشان اٿئي پياري!“ جهرڪ ڪڏ ڏئي ڳدري جي وَل جي هڪ ڏاريءَ تان ٻيءَ ڏاريءَ تي ويهندي چيو.

”ڪاري جي ٻاهران ئي ٿي ٻه-ٽي کٽا چڳان، ڀلا ڀُڪ به ته ڪجهه ڪرڻ تي مجبور ٿي ڪري نه!“ جهرڪيءَ کٽو چڳندي چيو.

”ڀُڪ لهي ٿي سگهي، جان ڦاٿي ته ڇٽي ڪونه ٿي سگهي چري!“ جهرڪ سمجهائيندي چيس.

”جان ته سڀ ڪنهن کي پياري آ.“

”ته به احتياط ضروري آ، منهنجي جان!“ جهرڪ چيو.

”اِنڊي ڪاله آهيان، احتياط ڪيان پئي، ڪاري جي اوسي پاسي ڪان ئي ڪوڙ کٽا پيا آهن. هلي آ تون به اچي کاءُ!“ جهرڪيءَ چيو.

”آهي ته ڳوهه وانگر شڪاريءَ جو گهر ڳولهڻو، پر تون چئين، مان نه اچان!“ جهرڪ وَل مِ چڪ وجهي، پَنَ ٽُڪي، ان کي ڪترينديءَ چيو ۽ ٽپ ڏيئي اچي ڪاري جي ڀرسان ويٺو.

ڪجهه گهڙيءَ تائين هو چڳندا رهيا، ٻاهريان کٽا پورا ٿي ويا، پر هنن جو پيٽ اڃان پورو ڀَرُ ڪونه ٿيو هو، ته جهرڪ چيو:

”اَٿي هل ته هلي کو پيو چارو ڳولهيون.“

”هيڏي هوڏي ڏس! ڪو بني بشر نظر اچئي ٿو. اجايو پيو وهم گمان ڪرين. خبر ٿئي ته هيءُ ايتمي دؤر آ، هتي ’وهم گمان‘ بڇري بلڪ تمام بڇري ڳالهه سمجهي ويندي آهي. انسان به واندا آهن ڇا؟ جهرڪين ڦاسائڻ لاءِ جو ڪارا اڏيون وينا انتظار ڪندا. هو چاهين ته سيڪنڊ مِ سڄي دنيا تباهه ڪري سگهن ٿا، اسان کي ڪونه ڦاسائي سگهندا.“ جهرڪيءَ طويل سمجهاڻي ڏيندي جهرڪ کي چيو.

”ڦاسائي ته سگهن ٿا، پر...“ جهرڪ سوچيندي چيو ”هل ڀلا... پر پوءِ متان هٽ نه ٻهڻا پون!“

”توکي تُوري تي چوان تہ ڪٿي اچي وات ۾ وجھہ! مان پنھنجو خيال پاڻهي ڪنديس!“ جهرڪيءَ طعنو ڏيندي جهرڪ کي چيو.

”ترس، مان ڏسان تہ ڪارو فريبي تہ ڪونهي.“ جهرڪ چيو.

”مان پاڻهي ٿي ڏسان.“ چوندي جهرڪي ٽپ ڏيئي ڪاري تي چڙهي ويئي تہ مٿس ڪارو ڪِري، پر ڪارو ڪونہ ڪِريو. ٻہ-ٽي ٽينگ ٽپا ڏنائين، پر پوءِ بہ ڪجهہ نہ وريو تہ ٽينگ ڏيئي ڪاري کي انڪائيندڙ تيليءَ کي پرن جو ’ٺيڙو‘ ڏيئي ڌڪ هنيو، تہ بہ نہ ڪِرڻ کان پوءِ کيس يقين ٿي ويو تہ ڪارو ساڪن آ اصل کان آهي.

هن ڪاري جي وٽ وٽان داٿو ڪٿي، ٽپ ڏيئي پونتي وچي ٻئي ڪاڏو. هاڻي جهرڪ بہ ائين ڪرڻ لڳو هو. ڪجهہ ڪٿن ڪاٺ ڪان پوءِ جڏهن ماحول ۾ ڪابہ ڦيرگهير ڪونہ نظر آين، تڏهن کين پڪ ٿي وئي تہ ’هيرا ڦيريءَ جي ڪا ڳالهہ ڪانهي‘. هاڻي ٻنهي اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ ڪاري اندران ڪاٺ لڳا. اوچتو ڪاري سان اٽڪيل تيليءَ ۾ ٻدل سنهڙيءَ ڏور کي ڇڪ آئي، تيلي ڪاري کي اڏ ۾ سهارو ڏيڻ ڇڏي ڏنو ۽ ڪارو اچي زمين سان مليو.

جهرڪ ۽ جهرڪي ڇرڪجي ويا ۽ وائڙا ٿي هڪ ٻئي ڏانهن نهارڻ لڳا. مايوسيءَ وچان هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ جي ڪا واهہ ڳولهڻ لڳا، پر نراسائي سندن مقدر ٻنجي چڪي هئي. ڪاٺن آن جا ٻہ-ٽي ڪٽا بہ ڪاٺ وسري ويا، جن جي باقي ’ڪنجيءَ‘ ۾ قيلت هئي.

جهرڪ همت ڪندي جهرڪيءَ کي چيو:

”آيس تہ مان تنهنجي ڪري، پر پوءِ بہ چڱو، جو آهيون تہ گڏ! توکي ڪڻائين تہ مان بہ قربان توتان.“

”هڙي ويل بہ توکن کان لٿو مڙوين.“ جهرڪيءَ روئڻهارڪو ٿي چيو.

”تنهنجو عقل آ سيبتي! نہ تہ اچي ها هڙي ويل!“

”آهي تہ صحيح، پر هاڻي ڇا ٿيندو؟ امان ۽ بابي کي ڪير ٻڌائيندو!“

”اِجهو ڪي مڙئينءَ! ماڻهن پٺهين کي ٻڌائي ڇا ڪبو؟“

”ائين نہ چئہ، وائي تہ ڪا سٺائي وار.“

”الله بچاوئي، باقي وايون سڀ سٺايون اٿئي.“

ٻئي ٽيڪين ڪڏڪين سان گڏ سڪا پُسڪا بہ هئي رهيا هئا. اوچتو هڪ پاسي ڏانهن ڪارو مٿي ٿيو، هنن ٻنهي هڪ ٻئي پويان وٺي اوڏانهن ڇال ڏنو. ٻئي لمحي هو ڪپڙي جي هڪ ٿلهي ڳوٿريءَ ۾ ڦاسي چڪا هئا.

ٿلهي ڪپڙي جي ڳوٿريءَ ۾ هنن جو ساهہ گهٽجڻ لڳو، ٽيڪيون ڪڏڪيون وسري ويون، سسڪا پسڪا الائي ڪيڏانهن هليا ويا. هاڻي هو پنهنجي بدقسمتيءَ تي روئيندي موت جو انتظار ڪرڻ لڳا.

السائي هٿ ڳوٺريءَ ۾ داخل ٿيو ۽ جهرڪ ۽ جهرڪيءَ کي چنگهن کان وٺي ٻاهر ڪڍيائون. هاڻي هو انسان جي هٿ ۾ هوندي، موت جو انتظار ڪندي، ٻچائڻ جون التجائون وري خدا کان گهري رهيا هئا.

انسان خلاف توقع هنن کي ڀهريائين گلابڙي رنگ ڏنو ۽ پوءِ اچي کين سهڻي پڃري ۾ بند ڪيو ۽ هرويلي تي کين سنو سنو کاڌو کارائيندو رهيو! جهرڪ ۽ جهرڪيءَ ان انسان جو جائزو وٺڻ شروع ڪيو. هنن ڏٺو ته:

انسان هن هيڏي ساري جڳهه ۾ اڪيلو رهندو هو، تنهائي کيس ڏاڍي تڙپائيندي هئي ۽ پوءِ هو اتي ايندو هو، اڌ اڌ رات هنن وٽ اچي هنن سان دل وندرائيندو هو. هنن کيس ڪڏهن ڪڏهن اونڌي مُنهن کٽ تي ڪِرندي ڏٺو، رُئندي به ڏٺو.

”اسان کي ته موت جو خطرو هو! پر هتي ته مزو لڳو پيو آ.“ جهرڪيءَ چيو.

”ٻاهر ٻڌهين ماڻهين ۽ مائٽ مٽ تو وارا، ڳالهائڻ به نه ڏيندا هئا ۽ هتي ته ڏس پيار جي هن پڃري ۾ محبت ڪندي ڪوبه روڪي نٿو، ڪوبه ٽوڪي نٿو. ائين چئي جهرڪ جهرڪيءَ جي ڳچيءَ تي ڳچي رکي اکيون بند ڪري ڇڏيون.

اوچتي پڃري جي در کلڻ جي کڙڪي تي جهرڪ ۽ جهرڪيءَ اکيون پٽيون، ۽ هو اهو ڏسي دلگ رهجي ويا ته اج ان انسان جي هٿ ۾ هنن لاءِ کاڌو ڪونه هو. هٿ پڃري ۾ داخل ٿيو ۽ پئي لمحي ۾ جهرڪ ۽ جهرڪي ان انسائي هٿ ۾ هئا. انسان هٿ کي ڏاڍيان لوڏو ڏيئي کٽي اڇل ڏني، جهرڪ ۽ جهرڪي اڏامي وڃي سامهون واري وڻ تي ويٺا.

السان جو جهرڪ ۽ جهرڪي اڏائڻ کان پوءِ ليٽڻ جو لير ڇاڪي هيو، روئيندي چوڻ لڳو:

”وڃو! اي معصوم پکيئو! وڃو. جتي انسان کي انسان کان جدا ڪيو ٿو وڃي ته هو ماندو ٿي ٿو پوي، اتي اوهان به ضرور ماندا ٿيا هوندئو. مون رڳو اهو ئي سوچيو هو ته اوهان منهنجي تنهائي دور ڪري سگهو ٿا، پر مون اهو ڪونه سوچيو هو ته منهنجي تنهائي دور ڪرڻ لاءِ اوهان کي مائٽن جي وڇوڙي جو منهن ڏسڻو پوندو. پر جڏهن مون اوهان جي حالت ڏٺي ته مون اوهان کي ڇڏي ڏنو. ها! مان انسان ئي تنهائيءَ مان تنگ ٿي پيو آهيان اوهان ته پکي آهيو. وڃو! وڃو اي پکيئو! وڃي پنهنجي وڇڙيل ولر سان ملو. منهنجو پاڳ مون سان!“ ۽ ائين چئي انسان سڏڪو پري اونڌي مُنهن وڃي وڇايل هنڌ ٿي ڪِريو ۽ روئندو رهيو.

”اسان کي ڇو ڪڍيائين؟“ جهرڪ نهايت آهستگيءَ سان جهرڪيءَ کان پڇيو.

”سوچيو هوندائين ته هنن کي به ڪي ماءُ-پيءُ هوندا، مٽ-مائٽ هوندا، وڃي انهن سان ملن.“ جهرڪيءَ چيو.

”سچ“ ٻڌاءِ! تنهائيءَ ۾ محبت ونڊيندي ڪڏهن ماڻهوءَ ياد نہ ايندو؟“

”نہ“ جهرڪيءَ چيو.

”تہ ڀوءِ، هل تہ هلي ڏا چئولس تہ اسان کي پڃري ۾ وجهي ڇڏ!“ جهرڪ وڻ تان اٿندي چيو!“

”آت“ جهرڪيءَ بہ چوندي آئي ۽ هو ٻئي اچي ان اونڌي مُنهن ستل انسان جي ڪٽ تي ويٺا ۽ چين چين ڪرڻ لڳا.

ان انسان ڪنڌ مٿي ڪري مُنهن ورائي جهرڪ ۽ جهرڪيءَ ڪي ڏٺو ڀوءِ اٿيو، ۽ اندران پڃرو ڪڍي آيو ۽ اوچتوئي اوچتو سر جو اڌڙ ڪڍي هڪ ٻن ڏڪن سان پڃرو صفا ڇڀو ڪري جهرڪ ۽ جهرڪيءَ کي چوڻ لڳو:

”قسم آ مون کي پنهنجي انسانيت جو تہ اي جهرڪ ۽ جهرڪيو! اڳتي مان ڪڏهن بہ ڪنهن پکيءَ کي کولہ ڦاسائيندس. اوهان مون ۾ اعتماد رکو، پلي هاڻي وڃو. ڏسو اوهان جي سامهون ئي پڃرو ڀڃي ڇڏيم، هاڻي ڦاسائيندس تہ ڇا ۾!“

جهرڪ ۽ جهرڪيءَ هڪٻئي ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ مايوس ٿي اچل ڏيئي وڻ تي اڏاڻا.

انسان کين گڏ ويندي، ڀويان ڏسي چيو:

”شل! اوهان جي جوڙي سلامت رهي!“

۽ وري اهو انسان اونڌي مُنهن وڃي ان گهنجيل هنڌ تي سڏڪا ڀريندي ڪِريو!

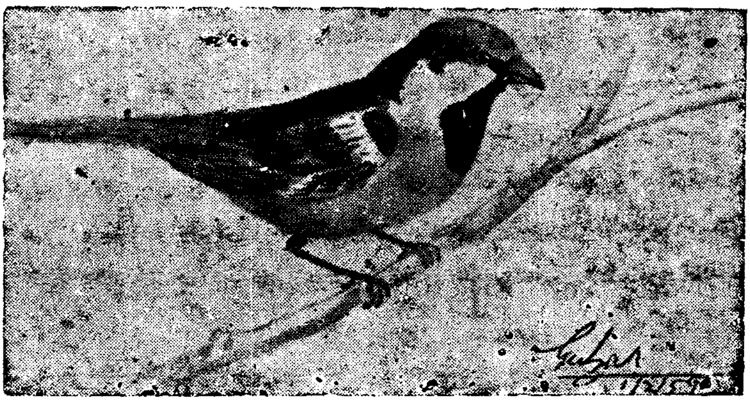

آزاد جتوئي

تصوير اڻپوري

سانوڻ! الا مون کي فوٽوءَ جو ڏاڍو شوق آ. ڪڍ نه...؟ ڏس. مان ڪيڏو هار سينگار ڪري آئي آهيان. پلا مان توکي ڪولي ٿي وٺان."

"نه سولي اهڙي ڳالهه ڪالهي، هولئن به توکي فوٽوءَ جي ڪهڙي ضرورت. توکي ڏسڻ سان ته..."

"ته ته... اهو تو ڇا چيو...؟ الا مون کي ٻڌا! ڏس سالوڻ، سونيءَ جي ته جڻ زلدگيءَ جي وڏي ۾ وڏي خواهش ئي اها هئي ته هوءَ پنهنجي تصوير ڪيرائي."

ڪڏهن ڪڏهن اوچتو منهنجي ڪمري ۾ ايندي هئي، اچڻ سان ڪمري ۾ لڳل فوٽو ڏسڻ لڳي ويندي هئي. هڪ دفعي اوچتو نظر البم تي پئجي ويئي هئس، جهٽ هٿي ڪئي ورتو هئائين.

"سانوڻ تو واري ڪتاب (البم) ۾ ڪوڙ تشويرون (تصويرون) هين،" ڪلي چيو هئائين: "تون ته وڏو ڪو شودو آهين."

هن جي سادگيءَ تي مون کي به ڏاڍي کل آئي هئي. پلا ان ۾ شودي هڻڻ جي ڪهڙي ڳالهه آ...؟ پر توکي فوٽوءَ جو شوق آ. پوءِ...!

خبردار! جي مون کي ڪو لفظ ڳالهايو اٿئي.

هون! واه واه! وڏي غيرتمند آهين. ته پوءِ روز مٿو نه ڪائيندي ڪر فوٽو ڪڍڻ لاءِ. ڏس سالوڻ. تون ته ڪاوڙيو ٿو وڃين... مون ته توسان پوڳ ڪرايو نه...

ان ڏينهن ڪتاب پڙهي رهيو هئس، چيندي چيندي ڪشي اکيون بند ڪيائين. ڏاڍي ڪاوڙ آئي.

ڏس سوني تون هروڀرو ويجهي ٿيندي وڃين ٿي. مون کي اهي ڳالهيون ڪونه وڻنديون آهن. سندس معصوم صورت ساري ڪاوڙ ختم ڪري ڇڏي هئي. ٿورو مشڪي ڏنو هوم. ايتري ۾ هن ايترو ته زور سان ٻاڪر پاتو هو جو سندس شعور جي حد ٽپي ويئي هئي. اها گهڙي هن جي اٿاهه پيار جو ثبوت هئي، جنهن جي ڀريان ڪاٻه سڌ ڪانه هئي.

هوءَ جڏهن بہ ايندي هئي تصوير ڪيڻ لاءِ زور ڀري ڏيندي هئي، گهڙيءَ گهڙيءَ گلي جو هار ٻنجي ويندي هئي. ڪڏهن تہ قميص کي وٺي چڪ ڏيئي ڏونداڙيندي هئي.
ڪراچي ويندو هوس تہ ڏاڍي اداس ٿيندي هئي. سندس مرڪندڙ ۽ کلندڙ چهرو ڪن پل ۾ مڪڙيءَ وانگر بند ٿي ويندو هوس.
تنهن ڏينهن پري ڪان مون کي ايندو ڏسي در وٽ اچي بيٺي، پهچڻ شرط بيگ ۾ کٽي هٿ وڌائين، صفا ويهڻ ئي ڪونہ ڏنائين.
الا مون کي هرهر تنهنجي ياد ستائيندي هئي. خدا جو قسم! هوءَ ائين چئي ويندي هئي جو سندس هرهڪ لفظ ان جي سچائي جو ثبوت ڏيندو هو.
سوني خبر اٿئي. اڄ مون وٽ ڇا آهي؟
مون کي ڪهڙي خبر؟ بيزاريءَ مان چڻ تہ چيو هئائين.
اڇا توکي خبر ناهي؟ ڇگو ان کي ڇڏيون ٿا، پوءِ تہ جڻ هن کي اڻ تڻ ٿي پيئي هئي. ليٽ ٻڌايو هومانس، اڄ مان تنهنجو فوٽو ڪيندس.
فوٽو...!؟ اڄ هن فوٽوءَ کي غيرضروري سمجهيو هو، ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو هئائين.
”سوني! اوسوني! مان تنهنجو فوٽو ٽو ڪيان، تون ان ۾ خوش ناهين ڇا؟ ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو هئائين. سندس مهڪندڙ ۽ ڇهڪندڙ صورت موهن جي دڙو وانگر بلڪل خاموش ٿي ويئي هئس. ڪن پلڪ ۾ پنهنجو مٿو سيني تي رکي اکيون پوري ڇڏيون هئائين. سندس چوليون هٿندڙ مست الست جواني جي ڪوساڻ پوري جسم کي گرم ڪري ڇڏيو هو. آهستي چيو هئائين: سانوڻ هاڻ مون کي تصوير جي ڪابہ ضروت ڪانهي.
پر سوني!
جي!
پر مون کي تہ تنهنجي تصوير جي ضرورت آهي.
تون هائي وڃ تيار ٿي اڇ تہ مان تصوير ڪيان.
پوءِ تيل ڦليل ڪري ۽ ڪجل پائي، سهڻو گلابي چولو ۽ ليڪڙن تي سوسيءَ سان سينگارجي آئي هئي. ڪارا ڪارا وار سنواري گلابي سڳين سان ۾ گُتون ناهي وچان سينڌ ڪيدي آئي هئي. جيئن سنڌو درياءَ پنهنجي موج ۾ ڪشمور ڪان ڪيٽي بندر تائين، تيز وهڪري سان ساوا ساوا کيت ۽ سونا سونا سنگ پيدا ڪندو آهي، تيئن سندس مست جوانيءَ جا سونا سنگ جهولي رهيا هئس.
ڪيمرا ڪان اڳ سندس تصوير دل تي عڪس ٿي ويئي هئي. هوءَ ٻُل ۾ چگهہ ناهيو مرڪي رهي هئي، ۽ پوءِ ڪيمرا جي فش پليٽ تي هن جي تصوير هميشه لاءِ محفوظ ٿي ويئي هئي.
رات جا بہ ٿيا هئا، ترين پنهنجي رفتار سان ڪراچيءَ کي ويجهو ٿيندي ٿي ويئي، گاڏيءَ جي تيز ڪڙڪي ۽ دل جي تيز تيز دڙڪڻ ۾ بہ هن جو وجود سامهون هو.

ڪراچي ڪينٽ تي گاڏيءَ جو اسٽاپ ٿيو.

ماڻهن جو ڇوليون هڻندڙ سمنڊ، ڪچاڪچ، ساز ۽ آوازواري زندگي، رنگين ۽ پرڪشش ٽريفڪ جا رنگين سگنل، تيز تيز ڊوڙ، ڊگها ويڪرا ڪارا ڏامر جا رستا، زندگي ۽ موت جو سلسلو، انساني ڊوڙ، گاڏين جا زرڙاٽ ۽ چرڙاٽ، پرڪشش چهرا، خوبصورت زندگيءَ جي پياري پياري جهلڪ، ميڪپ واري زندگيءَ جو رڪارڊ ٽوڙ ڏيک. ۽ پوءِ...! هن جو وجود سامهون هرڪنڊ ۽ پاسي ۾... هرچهري ۾... سنڌي گج ۾ ڍڪيل مضبوط جسم، گول ۽ سڊول ڇاتيون، منهن تي خوبصورت مرڪ، مرڪ مان نهندڙ ڳل تي چڪهه.

وڏو قدآور فوٽو ٺهرائي فريم ڪرائي اچي روم تي رکيو هوم، ۽ وقت جو انتظار ڪرڻ لڳو هوس.

اڄ آفيس ۾ تمام گهٽو ڪم هو. هيڊ افيسر جي غيرموجودگيءَ ۾ تمام ڪم اچي مٿان پيو، مس وڃي شام جو واندڪائي ٿي. روم تي پهتس، ٿڪاوٽ ٿي پيئي، ڪم جي ڪري چاهيم ته ماني به ڪونه کائيندس. ان ارادي سان هٿ منهن ڌوئي اڃان بيڊ تي مس آيس ته ٽيليفون جي رنگ ٿي، جنهن کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري اکيون پوري ڇڏيم. سون واري پارٽنر پري ڪان ٿي هڪل ڪئي: "يار ڪمال ٿو ڪرين! ڏسين به ٿو ته ڪم سان آهيان پوءِ به ٽيليفون لٿو ڪڻين...؟"

يار ننڊ ٿي اچي، ٽڪ به ڏاڍو ٿي پيو آ، تون ئي ڪڻ.

ڪجهه گهڙيون ٽيليفون جڻ چيڪاٽ ڪندي رهي پر ڪنهن به ڌيان ڪونه ڏنو آخر سون واري پارٽنر وڃي کڻين. هلو هلو! ڪير سائين؟

يار ڪمال ٿو ڪرين ٽيليفون به تنهنجي، کڻين به ڪونه ٿو. پارٽنر اکيون ڪُرڙيون ڪري جڻ ته ڌمڪي ڏني.

هان وٺ! سنڀال پنهنجي ٽيليفون کي!

هلو! هلو سائين! ......!

؟........!

زندگيءَ جا حسين لمحا ڪن پل ۾ زهر بنجي ويا. ذهن ڪنهن وڏي پهاڙ ۾ دبجي ويو. سامهون ٽيبل تي قدآور تصوير پگهل ۽ ٽٽل محسوس ٿي. مرڪندڙ ۽ چرڪندڙ چهرو خون ۾ ٻڏلدو محسوس ڪيم، ساهه گهٽجڻ لڳو. ذهن جهٽ ۾ گهر جي ان جاءِ وٽ پهتو، جتي هن جو وجود ختم ٿي چڪو هو. سولي ڪوئي ٿان ڪري هميشه لاءِ پنهنجي ڪوٺيءَ کي ڇڏي ويئي هئي. هوءَ هرڪنهن کي ڇڏي ويئي، خود پنهنجي تصوير کي به.

عاجز عبدالغني پنهور

درد ۽ وڇوڙو

سڄ پنهنجو سفر مڪمل ڪري وڃي آرامي ٿيو! اونده پنهنجا پَرَ پکيڙي رهي هئي. انهيءَ رات مون کي ريحانہ سان ملڻو هو. جيئن تہ اها اسان جي پهرين ملاقات هئي. منهنجي کيسي ۾ ٽي روپيا پيل هئا. ريحانہ کي نشاني طور ڏيڻ لاءِ هڪ عدد مُنڊي خريد ڪيم. آءٌ بيروزگار هئس ۽ نوڪريءَ لاءِ تمام گهڻو رليو هئس. شام جو ماني بہ ڪونہ کاڌم. ڪجهہ دير روڊن تي ڦرندو رهيس. آخرڪار خيال آيو تہ پهرين مامي جي گهر وڃجي. ماما جو گهر بہ انهيءَ شهر ۾ آهي. سڌو اوڏانهن روانو ٿيس ۽ وڃي ماما ۽ سندس گهر جي ڀاتين سان مليس.

ماما پڇيو "ڪيئن آيو آهين؟ رول."

مون جواب ڏنو "پنڌ هليو آيو آهيان، ماما."

پڇيائين "آيو تہ پنڌ آهين، پر خير تہ آهي؟"

ورائيم، "بس، خير لنگهو پيو آهي."

ماما پڇيو، "ڇا، اڃان نوڪريءَ لاءِ ڌڪا کائيندو وتين؟"

"ها، ماما."

چيائين، "پوءِ آهي ڪو آسرو؟"

مون چيو، "ماما، الله تعاليٰ مان آسرو ۽ اميد ڪنهن لاٿي آهي."

"منهنجي مِل ۾ بوريون کڻين تہ هل، آءٌ توکي نوڪري وٺرائي ڏيان." ماما صلاح ڏيندي چيو.

آءٌ ڪياڙي کنهي ڪجهہ سوچڻ لڳس. ماما ڪجهہ عجيب نموني مسڪرايو، جنهن ۾ شايد طنز هئي.

ماما چوڻ لڳو، "پُٽ، محنت مزدوريءَ ۾ ڪو بہ عيب ڪونهي. جيستائين توکي ڪا نوڪري ملي، تيستائين هلي مون سان گڏ ڪم ڪر."

آءٌ بيزار ٿيڻ لڳس. ماما سمجهي ويو تہ سندس نصيحت مون کي پريشان پئي ڪري.

چوڻ لڳو، ”خير، ڇڏ انهن ڳالهين کي، مالي ڪاٺيندين؟“

مون سوچيو تہ اڄ آءٌ ريحانہ جي هٿ جي مالي ڪاٺيندس، الهيءَ ڪري ڪوڙ ڳالهائيندي چيم، ”نہ ماما، آءٌ هڪڙي دوست وٽان مالي ڪاٺي آيو آهيان.“

ماما چيو، ”تنهنجي مرضي.“

ڪجهہ دير هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿينديون رهيون. ماما جي ننڍي ڇوڪريءَ بانوءَ مون کي مخاطب ٿي چيو، ”سڪو، مون تنهنجي لاءِ بسترو وڇائي ڇڏيو آهي، ٿڪجي پيو هجين تہ سمهي رهہ.“

(اصل ۾ منهنجو نالو بابي سڪندر اعظم جي نالي کان متاثر ٿي، سڪندر علي رکيو هو، پر هاڻي آءٌ صرف سِڪُو رهجي ويو آهيان).

سوچيم، جيڪڏهن سمهي رهيس تہ پوءِ ريحانہ سان ملي ڪونہ سگهندس. ورائيم، ”بانو، ڳالهہ هيءَ آهي تہ اڄ رات مون کي اوجاڳو ڪرڻو آهي!“

”ڇو؟“ ماما تعجب مان پڇيو.

مون چيو، ”الهيءَ ڪري ماما، جو سيد خاڪ شاهہ بادشاهہ جي گادي نشين فقير ملنگ بابا مون کي هڪ عدد تعويذ لکي ڏنو آهي ۽ چيو اٿس تہ اڄوڪي رات اوجاڳو ڪري گذارجانءِ، سڀاڻي توکي گهر ويٺي نوڪري ملي ويندي.“

ماما سمجهيو تہ آءٌ سيد خاڪ شاهہ بادشاهہ ۽ سندس فقير جي شان ۾ گستاخي ڪري رهيو آهيان. مون کي چيائين، ”سيدن ۽ پيرن سان مٿو اٽڪائيندين تہ سڄي عمر نوڪري ڪونہ ملندئي!“

مون چيو، ”نہ ماما، منهنجي توبہ! سيدن سان مٿو اٽڪائي، مون کي پنهنجي نوڪري وڃائڻي ڪونهي.“

چيائين، ”خاموش بي ادب، سمهي رهہ يا ويهي اوجاڳو ڪر.“

ماما وڃي سمهي رهيو، پيا بہ گهر جا ڀاتي آهستي آهستي اٿي وڃي سمهي رهيا، پر بانو سمهڻ لاءِ بلڪل تيار نہ هئي.

چيائين، ”آءٌ بہ توسان اوجاڳو ڪنديس.“

مون پڇيو، ”ڇو بانو، توکي بہ نوڪريءَ جو آسرو آهي ڇا؟“

چوڻ لڳي، ”آءٌ تنهنجي نوڪري ڪنديس.“

مون چيو، ”بانو، آءٌ پاڻ بيروزگار آهيان، توکي پگهار ڪٿان ڏيندس.“

”آءٌ مفت جي نوڪري ڪنديس.“ بانو جواب ڏنو.

مون کي ڪابه ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. ٿوري دير چپ رهڻ کان پوءِ چيائين، ”ماني کائين ته پچائي ڏيانءِ.“

مون جواب ڏنو، ”نه بانو، آءٌ بلڪل ڍؤ تي آهيان.“

منهن تي ڪاوڙ آڻيندي چيائين، ”تون اسان غريبن جي ماني ڪٿي ٿو کائين! تون ته ريحانه جي ماني کائيندين!“

مون چيو، ”اهڙي ته ڪابه ڳالهه ناهي.“

منهنجي ۽ ريحانه جي محبت جي خبر صرف بانوءَ کي هئي.

بانو مون سان مخاطب ٿيندي چيو، ”سڪُو، جيڪڏهن ناراض نه ٿين ته هڪڙي ڳالهه چوان.“

”چئو بانو، ڇا ڳالهه آهي؟“

چوڻ لڳي، ”تنهنجي شادي ريحانه سان بلڪل لتي ٿي سگهي.“

”ڇو؟“ مون تعجب مان پڇيو.

چوڻ لڳي، ”انهيءَ ڪري جو ريحانه جا مائٽ هُن جي شادي هُن جي سؤٽ سان طئي ڪري چڪا آهن ۽ هو هڪ امير جو پٽ آهي ۽ تون...!“

”ٻڪيو آهين؟“ مون جملو ڪٽيندي چيو.

”آءٌ اهو لٿي چئي سگهان.“

مون چيو، ”ڪجهه به هجي بانو، ريحانه مون سان ڪڏهن به بيوفائي نه ڪندي. مون کي هن جي محبت تي ناز آهي.“

ريحانه کي آءٌ ننڍپڻ کان سڃاڻان. هنن جو گهر، ماما جي گهر کان اڌ فرلانگ ڪن پري آهي. آءٌ جڏهن به ماما جي گهر گهمڻ ويندو هئس ته ريحانه مون سان گڏ راند ڪندي هئي. ننڍپڻ مان گذري، جڏهن اسان جوانيءَ ۾ پير رکيو ته اسان جي محبت به جوان ٿي پئي. ريحانه جو گهر مان نڪرڻ بند ٿي ويو ۽ پوءِ اسين صرف هڪٻئي کي خط لکي محبت جو اظهار ڪندا هئاسين.

ريحانه جو پيءُ هڪ معمولي ڊرائيور هو، پر هن جو چاچو هڪ دولتمند ماڻهو هو. انهيءَ رات هن جي ماءُ سندس چاچي جي گهر ڪراچي ويل هئي ۽ پٽس ڪيڏانهن ٻاهر ويل هو، تنهنڪري هن پاڻ سان ملڻ لاءِ مون کي گهرايو هو. آءٌ اوجاڳو ڪاٽي رهيو هئس ۽ وقت گذرڻ لئي گذريو.

مون کي سوچ ۾ ٻڏل ڏسي، بانو پڇيو ”ڇا پيو سوچين؟“

آءٌ دماغ تي زور ڏئي، ڪنهن فلم جو ڊائيلاگ ياد ڪرڻ لڳس. جذباتي ٿيندي چيم، ”بانو، محبت دولت جي ساهمي ۾ توري نٿي سگهجي! توهان جي دنيا جا سڀ دولتمند گڏجي به اسان ۾ وڇوڙو وجهي نه سگهندا. تون پنهنجي دولتمند پيءُ کي سمجهائي ڇڏ ته ضد تان لهي وڃي!“

”اسان جي دنيا! دولتمند پيءُ!“ بانو تعجب مان مون ڏانهن ڏٺو ۽ چوڻ لڳي، ”سرڪار، توهان جو دماغ ته صحيح آهي؟“

آئون خاموش رهيس، ڇو ته مون ڊائلاگ ۾ ڪا به ڦيرگهير نه ڪئي هئي ۽ خبر ناهي ڇا جو ڇا چئي ويس! الهيءَ ڪري مون کي شرمنده ٿيڻو پيو.

لڇي ٿيندي چيم: ”معاف ڪجان بانو، ٿورو آئون جذباتي ٿي پيو هوس.“

چيائين: ”سڪو، مون کي هاڻي لنڊ ٿي اچي، مان وڃان ٿي.“

مون چيو: ”خدا حافظ.“

بانو ويئي هلي. آئون وري سوچ ۾ ٻڏجي ويس. ڪٿي هن جو به لصبب ڦٽو ته ناهي، جو مون سان محبت ڪندي هجي. آئون ته بکيو، بيڪار ۽ آواره آهيان. تنهن ڪان سواءِ ريحانه سان به محبت ڪندو آهيان. ٻنهي سان ته محبت لڳو ڪري سگهان! اتي مون کي منهنجو جاني، دلبر، همدرد ۽ همراز دوست الور ياد آيو، جيڪو هڪ ئي وقت ٽن ڇوڪرين سان محبت ڪندو آهي. ٽنهي کي خط به لکندو آهي ۽ ٽنهي کي شادي جو آسرو به ڏنو اٿس. ان وقت آئون الور جي عظمت جو قائل ٿي پيس. هڪ آئون آهيان، جيڪو صرف ريحانه سان محبت ڪندو آهيان. باقي رهي بانو تنهن کي ڏيڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه به ناهي! آئون پنهنجي سچي دل جي دنيا! سچي دل جي پونجي! پنهنجو سڀڪجهه ريحانه تي لٽائي چڪو آهيان!

ايتري ۾ ماما جو آواز ڏڪندي وانگر مٿي ۾ لڳو. هو چئي رهيو هو: ”رول، اڃان جاڳين پيو يا سمهين رهين!“

ماما گهڻو ڪري مون کي رول چوندو آهي.

مون چيو: ”اڃان سجاڳ آهيان ماما.“

چيائين: ”ٺيڪ آهي، وڃو هج، آئون ڏسان پيو ته تنهنجي نوڪري به سڌو تنهنجي گهر ڏانهن پيئي وڃي.“

آئون چپ رهيس. سوچيم ته ماما به ديوانن سان چرچا ٿو ڪري! هو وري به خاموش ٿي سمهي رهيو. مون ٽائيم ڏٺو، مون کي اڌ ڪلاڪ دير ٿي چڪي هئي. آهستگي سان بستري تان اٿيس ۽ ريحانه جي گهر ڏانهن روانو ٿيس. مون وڃي دروازو کڙڪايو. ريحانه اچي

دروازو کوليو. مون کي ڏسي جڻ خزان جي سُڪايل وڻ ۾ بهار اچي ويئي هجي! منهنجي ٻه دل جي ڪومايل مُرڪڙي ٽيڙي گل ٿي پيئي!

هُن مون کي ولي وچي اندر ڪمري ۾ ويهاريو. مون ڪيسي مان منڊي ڪڍي ريحانه جي چيچ ۾ پارائي!

پڇيائين: ”ڪيئن آهين سڪندر؟“

”اڄ بلڪل خوش آهيان ريحانه.“ مون پنهنجن ڊائيلاگن جو سلسلو جاري ڪري ڇڏيو.

”توسان ملي ائين ٿو لڳي، جڻ مون تنهنجي لاءِ ئي جنم ورتو آهي!“

چوڻ لڳي: سڪندر مون تنهنجي محبت ۾ جيڪي خواب ڏٺا آهن انهن جي تعبير اڌوري ته نه رهندي! مون کي ڏوکو ڏيئي هميشه لاءِ رئندو ته نه ڇڏي ويندين؟“

مون چيو: ”ريحانه، آئون پنهنجو پاڻ سان ته ڌوکو ڪري سگهان ٿو، پنهنجي وجود سان ٻه فريب ڪري سگهان ٿو، پر توکي ڌوکو نٿو ڏيئي سگهان. زمين ڦاٽي پوي، آسمان اولٽو ٿي وڃي! پر آئون تنهنجو رهندس.“

هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. چيائين: ”آسمان اولٽو ڪيئن ٿيندو؟“

مون هن ڏانهن نهاريو، مُسڪرايم ۽ چپ رهيس.

وري پڇيائين: ”پلا ڪا نوڪري ملي يا نه؟“

”سائين، توهان کي منهنجي نوڪريءَ جو ڪهڙو فڪر آهي؟“

چوڻ لڳي: ”پڙهيل لکيل بيروزگار، دوستن ۽ مائٽن لاءِ بيزاري جو باعث هوندو آهي.“

مون چيو: ”ته پوءِ آئون تنهنجي لاءِ به...!“

جملو ڪٽيندي چيائين: ”سڪندر، تون منهنجي زندگي آهين. توسان بيزاري جو آئون تصور به نٿي ڪري سگهان.“

مون پڇيو: ”ريحانه، مون ٻڌو آهي ته تنهنجي شادي تنهنجي سؤٽ سان طئي ٿي چڪي آهي؟“

چيائين: ”سڪندر آئون انهيءَ شادي مان راضي نه آهيان. آئون مري ته سگهان ٿي، پر شادي نه ڪندس.

اهو ٻڌي آئون ڏاڍو خوش ٿيس. سوچيم ته مون کي به ڪو چاهي ٿو ۽ منهنجي لاءِ به ڪو مري سگهي ٿو!

هُن جي ڪينجهر ڍنڍ جهڙين ڪَنهرين اکين سان لڙڪ اٿلي پيا. خوبصورت ۽ گلابي چهري تان لڙڪ اگهي چيم:

”تون عظيم آهين ريحانہ، تو مون جهڙي بيڪار انسان سان محبت ڪري، دنيا ۾ زنده رهڻ جو ڍنگ سيکاريو آهي!“

ٿوري دير چپ رهي پوءِ چيائين: ”سڪندر، مون تولاءِ ڪير وٺي رکيو آهي، تون ويهه تہ آئون بورچيخاني مان گرم ڪري اچان.“

هو ٻاهر نڪري ويئي. منهنجي پيٽ ۾ بک جي ڪري ڪهوڙا ڊوڙي رهيا هئا. سوچيم تہ دنيا ۾ اهڙو ڪو عاشق ٿي گذريو آهي! جنهن بک ۽ بيروزگاري ۾ عشق ڪيو هجي؟ ڪٿي پڙهيو هئم تہ محبت ڪرڻ سولي نہ آهي. محبت ڪرڻ وارن کي بک ۽ ڏک سهڻا پوندا آهن. جنهن محبت جو ٻوٽو درد مان اُپري پيدا ٿئي ٿو، تنهن کي دنيا وارن جي ڪابہ خزان نقصان نٿي پهچائي سگهي!

ايتري ۾ ريحانہ ڪمري ۾ داخل ٿي. ڪير جو گلاس ڏيندي چيائين: ”جيڪڏهن مينهو گهٽ هجي تہ ٻڌائجان؟“

مون ڪير پي سڄڻ تي هٿ ڦيرائيندي چيو: ”هي زندگي جو سفر ڪيترو نہ حسين ۽ خوبصورت آهي، بلڪل تو وانگر. ڪاش! اڄ جي رات ڪڏهن بہ ختم نہ ٿئي. وقت اتي ئي بيهي رهي، ۽ پنهنجي محبت امر ٿي وڃي.“

پڇيائين، ”شاعري بہ ڪندو آهين ڇا؟“

مون چيو، ”ريحانہ، جيڪڏهن آءٌ شاعر هجان ها تہ صرف تنهنجا گيت ڳايان ها. منهنجن شعرن ۾ تنهنجيون ڪينجهر ڍنڍ جهڙيون اکيون هجن ها، گلاب جي پنکڙين جهڙا تنهنجا چَپَ هجن ها ۽ تنهنجا......“

”بس، بس! تون تہ واقعي شاعري ڪرڻ لڳي وئين.“ وري پڇيائين، ”سڪندر، جيڪڏهن پاڻ جدا ٿي وڃون تہ پوءِ؟“

مون چيو، ”ريحانہ، جيڪڏهن مون خودڪشي نہ ڪئي تہ، چريو ضرور ٿي پوندس.“

مون ڏانهن نهاري ڪِلي چيائين، ”تہ پوءِ گدوبندر هتان بلڪل ويجهو آهي، توکي اتي ڇڏي ايندا سين.“

مون چيو، ”ريحانہ، جهڙيءَ طرح روح کان سواءِ جسم ڪابہ حيثيت نٿو رکي، اهڙيءَ طرح توکان سواءِ منهنجي وجود جي ڪابہ حقيقت نہ آهي.“

وقت آڏامندڙ پکيءَ وانگر آڏامندو رهيو. موڪلائڻ مهل مون چيو، ”ريحانہ، آءٌ پنهنجي محبت جا ڏينهن ۽ هيءَ ملاقات، زندگي ڀر وساري نہ سگهندس.“

هُن بہ اِهي ساڳيا جملا ورجايا. آءٌ واپس موٽي آيس. اهڙيءَ طرح محبت جا ڏينهن گذرندا رهيا. هڪ ڏينهن مون کي ريحانہ جو خط مليو، لکيل هو:

سڪندر!

مون کي افسوس آهي جو توسان محبت ڪري، مون تمام وڏي غلطي ڪئي. هي منهنجو آخري خط آهي، ڀوءِ ائين سمجهه ته ريحانه مري ويئي. ايندڙ چنڊ جي چوڏهين تاريخ تي منهنجي سيٺ سان منهنجي شادي ٿي رهي آهي. مون کي معاف ڪجانءِ، جو آءٌ تنهنجي دل ٽوڙي رهي آهيان. وقت ۽ حالتن جي اهائي تقاضا هئي، جو آءٌ تنهنجي نه ٿي سگهيس. توکي پنهنجي محبت جو قسم آهي، مون کي بيوفا نه ڄاڻجانءِ. مشرق جي عورت، زبان هوندي به گونگي ٿيندي آهي. عورت جي مجبوري تون نٿو سمجهي سگهين. آءٌ تنهنجي لاءِ صرف دعا ڏئي سگهان ٿي. مون کي وساري ڇڏجان. منهنجي هڪڙي ڳالهه هميشه دل سان سانڍي رکجان، ته زنده رهڻ لاءِ انسان کي دولت جي سخت ضرورت پوندي آهي.

فقط

ريحانه

مون پنهنجو پاڻ کي صليب تي لٽڪيل محسوس ڪيو. مون ڪان اڳين ڪنهن ناڪام محبت ڪندڙ صليب ڪان پڇيو هو ته ڇا واقعي اهو وڇوڙو آهي؟

صليب چيو هو ته آءٌ صرف ڏک ۽ درد ڄاڻان ٿو، پر مون وٽ ڏک ۽ درد جي دوا نه آهي.

اکين مان ڪجهه لڙڪ وهي هليا. مون لڙڪن کي وهائي ڇڏيو. مون کي ائين لڳو ڄڻ سڄي ڌرتي ۽ سڄي ڪائنات مون تي ٽهڪ ڏئي رهي هجي. مون خط کي وري وري پڙهيو. آءٌ هن کي بيوفا نه چئي سگهيس. سوچيم ته دولت اڳيان انسان جا جذبا ۽ محبت ڪا به حيثيت نٿا رکن.

پنهنجو پاڻ ڪان پڇيم ته ڇا دنيا جي اسٽيج تي اهو به ڊائيلاگ ڳالهائي انسان کي بيوقوف بنائي سگهجي ٿو:

”ته توکان سواءِ آءٌ زنده نه رهنديس. مري وينديس، پر ٻئي سان شادي نه ڪنديس.“

وقت گذري ويندو آهي، صرف يادون رهجي وينديون آهن. ڪيترا ڏينهن گذري ويا، مون ماما جي گهر وڃڻ ڇڏي ڏنو. مون کي بانوءَ جون ڳالهيون وري ياد آيون. چيو هئائين ته ”سڪو، ريحانه جي شادي سندس دولتمند سيٺ سان ٿيندي.“، تڏهن مون کي بانوءَ تي ڪاوڙ آئي هئي، پر هاڻي منهنجي دل ۾ بانوءَ لاءِ محبت پيدا ٿي چڪي هئي.

هڪ ڏينهن ماما پنهنجن ٻارن سان گڏ اسان وٽ گهمڻ آيو. آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس، جو ته بانوءَ سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪري ٿي سگهيس.

مون ڪمري ۾ ويٺي ڪتاب پڙهيو، پيا سڀ گهر جا ڀاتي ٻاهر ويٺا هئا. ٻانو اچي اتي ويهي رهي، مون کيس ويهڻ جو اشارو ڪيو، هوءَ ويهي رهي.

مون چيو، ”توکي ياد آهي ٻانو، تو چيو هو ته آءٌ تنهنجي نوڪري ڪنديس.“

کنڌ ڌوڻي چيائين، ”ها، پر هاڻي مون کي پنهنجو آئيڊيل ملي چڪو آهي.“

منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي وئي. گهوري ڏٺومانس. پڇيم، ”اهو خوش نصيب ڪير آهي ٻانو، جنهن کي تو پنهنجي زندگيءَ جو ساٿي چونڊيو آهي؟“

هُن سڏ ڪري چيو، ”اڪرم!“ هو اندر هليو آيو. ٻانو چيو، ”سون توکان پان آڻايا هئا، سي آندا اٿئي؟“

”ها!“ هن پان ڪڍي ٻانوءَ کي ڏنا. پان کولي هڪڙو پاڻ کاڌائين ۽ ٻيو پان مون ڏانهن وڌايائين. مون انڪار ڪندي چيو، ”آءٌ پان نه کائيندو آهيان.“

”هيءُ هن وقت ٻجري کائيندو آهي.“ اڪرم چيو.

ٻانوءَ ٽهڪ ڏنو ۽ ٻئي ٽڙا کلندا، ڪمري مان ٻاهر نڪري ويا. اڪرم مون کان وڏو منهنجو سڳو ڀاءُ آهي.

آسڪر وائيلڊ

مترجم: جام وقارحسين قادري

گل ۽ بلبل

"هن چيو آهي ته جيڪڏهن مان هن کي ڳاڙهو گلاب آڻي ڏيندس ته هوءِ مون سان ناچ ڪندي." نوجوان شاگرد ٿڌو ساهه کڻندي چيو، "پر منهنجي باغ ۾ هڪ به ڳاڙهو گلاب ڪونهي."

ٻڙ جي پراڻي وڻ ۾ تهيل آکيري ۾ بلبل هن جا لفظ ٻڌا ۽ ٻڙ جي پنن مان منهن ٻاهر ڪڍي نهاريو ۽ حيرت ۾ پئجي وئي.

"منهنجي باغ ۾ هڪ به ڳاڙهو گلاب ڪونهي." هن ڏک ڀري لهجي ۾ چيو ۽ هن جي سهڻين اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. "آه، ڪهڙين نه ننڍين ننڍين شين تي خوشين جو مدا آهي! مون اهو سڀ پڙهيو آهي جيڪو سياڻن لکيو آهي، مان فلسفي جي سمورن رازن کي ڄاڻان ٿو، پر هڪڙي ڳاڙهي گلاب جي ڪري منهنجي زندگي ڏکوئيل آهي."

"آخر هتي سچو عاشق ڏٺو اٿم،" بلبل چيو. جيتوڻيڪ مان هن کي ڄاڻندي له هيس پر مون راتين جون راتيون هن جا گيت ڳايا آهن. راتين جون راتيون مون هن جون ڪهاڻيون ستارن کي ٻڌايون آهن ۽ هاڻي مان هن کي ڏسي رهي آهيان. هن جا وار مشڪ جهڙا ڪارا ۽ هن جا چپ هن جي اميدن واري گلاب جهڙا ڳاڙها آهن، پر محبت هن جي مهانڊي کي هاٿ جهڙو زرد ڪري ڇڏيو آهي، غم هن جي نرڙ تي پنهنجي مهر هڻي ڇڏي آهي."

"شهزادو سڀاڻي رات دعوت ۾ ناچ جو انتظام ڪري رهيو آهي." نوجوان شاگرد هيٺي آواز ۾ چيو. "منهنجي محبوبه به اتي ايندي. جيڪڏهن مان ڳاڙهو گلاب هن کي ڏيندس ته هوءِ پره ڦاٽين مون سان ناچ ڪندي. جيڪڏهن مان هن کي ڳاڙهو گلاب ڏيندس ته مان هن کي پنهنجي ٻانهن ۾ جڪڙيندس ۽ هوءِ پنهنجو مٿو منهنجي ڪلهن تي ڪيرائي ڇڏيندي ۽ هن جون آڱريون منهنجن آڱرين ۾ جڙيل هونديون، پر منهنجي باغ ۾ هڪ به ڳاڙهو گلاب ڪونه آهي. هاءِ، مان ڪنڊ ۾ ويٺو هوندس ۽ هوءِ مون وٽان بي خياليءَ مان

لنگهي ويندي. هوءَ مون ڏانهن نماڻا نيڻ کڻي نهاريندي به نه، هاءِ منهنجي دل ٽڪر ٽڪر ٿي پوندي."

"سچ پچ، هي سچو عاشق آهي،" بلبل پڪيو، "جن ڏکن جو مان ذڪر ڪندي آهيان، اهي هن ۾ ڏسڻ ۾ ٿا اچن: جيڪا مون لاءِ مسرت آهي سا هن لاءِ سور آهي. اهو موتين کان مهانگو ۽ سون کان سوايو آهي. هيرا ۽ لعل ان کي گهڻي نٿا سگهن ۽ ئي اهو هٽن تي وڪامي ٿو، نه ئي ان کي واپاري ويچين ٿا نه ئي ان جي تور سون ۽ چانديءَ سان ٿي سگهي ٿي."

"سازن وارا پنهنجين جاين تي اچي ويهندا." شاگرد چيو، "۽ سازن جي تارن کي ڇيڙيندا ۽ اهڙي انداز سان لچندي جو هن جا پير پٽ تي نه پوندا ۽ دعوت ۾ شريڪ امير هن جي چوگرد اچي مڙندا؛ پر مون سان هوءَ نه لچندي، ڇاڪاڻ ته مون وٽ ڳاڙهو گلاب ڪين آهي جو هن کي ڏيان." هو ڇپر تي ليٽي پيو، پنهنجو منهن پنهي هٿن ۾ جهلي روئڻ لڳو.

"هي ڇو روئي رهيو آهي؟" ڪنهن هن وٽان لنگهندي پڇيو.

"ڇو؟" پوپٽ سج جي ڪرڻن ۾ ڦيرا ڏيندي چيو.

"ڇر؟" لاله جي گل پنهنجي پاڙيسري نرگس جي گل کان پڇيو.

"هو ڳاڙهي گلاب لاءِ ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي،" بلبل چيو.

"ڳاڙهي گلاب لاءِ؟" سيني کان رڙ نڪري وئي.

"ڪهڙي کل جهڙي ڳالهه!"

پر بلبل شاگرد جي سور کي سمجهي سگهي ٿي، هوءَ ماٺ ڪري ٻڙ تي ويٺي رهي ۽ عشق جي اسرارن تي سوچڻ لڳي.

اوچتو هن پنهنجا بُر پکڙيا ۽ آسمان ۾ اڏامڻ لڳي. هو وڻن جي مٿان پاڇي مثل اڏامندي رهي. باغ جي وچ ۾ گلاب جو بوٽو بيٺو هو، جڏهن هن ان کي ڏٺو ته هوءَ ان وٽ هلي آئي.

"مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي." هن چيو، "مان توکي پنهنجو مٺي ۾ مٺو گيت ٻڌائينديس."

پر بوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو، "منهنجا گل سفيد آهن." ان ورائيو. "اهڙا سفيد جهڙي سمنڊ جي ڪڄ، اهڙا سفيد جهڙي جبلن جي چوٽين تي پوندڙ برف."

"پر تون منهنجي ڀاءُ ڏانهن وڃ جيڪو راڀيل جي ويجهو بيٺو آهي، شايد هو توکي اهو گل ڏئي جيڪو توکي کپي."

بلبل گلاب جي ان بوٽي وٽ اڏامي آئي، جيڪو راڀيل جي ويجهو بيٺو هو.

”مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي ۽ مان توکي پنهنجو مٺي ۾ مٺو گيت ٻڌائيندس.“ بلبل چيو.

گلاب جي ٻوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو.

”منهنجا گل پيلا آهن،“ هن جواب ڏنو، ”اهڙا پيلا جهڙا ساموندي پري جا وار، جيڪا عاج جي تخت تي ويهندي آهي؛ ۽ سورج مکي کان وڌيڪ پيلا، جيڪا سڄو ڏينهن سڄ ڏانهن ڏسندي رهندي آهي.“

پر منهنجي ڀاءُ ڏانهن وڃ جيڪو شاگرد جي دريءَ جي ويجهو بيٺو آهي. شايد تون اتان من جي مراد ماڻين.“

پوءِ بلبل اڏامي گلاب جي ٻوٽي وٽ آئي جيڪو شاگرد جي دريءَ جي ويجهو بيٺو هو.

”مون کي ڳاڙهو گلاب ڏي،“ بلبل چيو، ”مان توکي پنهنجو مٺي کان مٺو گيت ٻڌائيندس.“

پر ٻوٽي پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيو.

”منهنجا گل ڳاڙها آهن،“ هن وراڻيو، ”اهڙا ڳاڙها جهڙا ٻڪن جي ڪاڻين مان لڪرلڙ ياقوت ۽ مرجان کان وڌيڪ ڳاڙها آهن جيڪا سمنڊ جي تري ۾ لهرن ۾ لڏندي رهندي آهي. پر سرديءَ منهنجي رڳن کي ٺاري، پاري منهنجي مکڙين کي ساڙي ۽ طوفان منهنجي ٽارين کي ٽوڙي ڇڏيو آهي، هن سال منهنجي شاخن تي گل نہ ٽڙندا.“

”مون کي تہ صرف هڪ ڳاڙهو گلاب کپي“ بلبل اداس لهجي ۾ چيو، ”صرف هڪ ڳاڙهو گلاب! ڇا ڪو اهڙو طريقو نہ آهي جو مان هڪ ڳاڙهو گلاب حاصل ڪري سگهان؟“

”هڪ طريقو آهي،“ ٻوٽي جواب ڏنو، ”پر اهو اهڙو تہ ڀوائتو آهي جو منهنجي همت نٿي ٿئي تہ توکي ٻڌايان.“

”مون کي ٻڌاءِ،“ بلبل منت ڪندي چيو، ”مون کي خوف نہ ٿيندو.“

”جيڪڏهن توکي ڳاڙهو گلاب کپي،“ ٻوٽي چيو، ”تہ توکي اهو رات جو چنڊ جي چانڊاڻ ۾ پنهنجي گيتن سان پيدا ڪرڻو ۽ پنهنجي دل جي خون سان ان ۾ رنگ ڀرڻو پوندو. تون پنهنجي ڇاتي کي منهنجي ڪنڊي تي رکي مون کي گيت ٻڌائيندي رهندينءَ، سڄي رات تنهنجا گيت جاري رهندا، ڪنڊو، تنهنجي دل ۾ نشتر جان کتو رهندو، تنهنجو حياتي ڏيندڙ رت منهنجي رڳن ۾ دورو ڪندو رهندو ۽ منهنجو ٿي ويندي.“

”هڪ ڳاڙهي گل لاءِ ساه جو سودو ڏاڍو ڳرو آهي.“ بلبل رڙ ڪئي، ”۽ ساهہ سڀ کي پيارو آهي. گهاٽي جهنگ جي وڻن وڻن ۾ ويهي سج کي سونلي رٿ ۽ چنڊ کي ڪرڻن جي ڏوليءَ ۾ ويندو ڏسڻ ڪيڏو نہ من موهيندڙ آهي. ماٿري جي سبز مخملي زمين تي

ٽڙيل رنگ ٻه رنگي گلن مان ايندڙ مهڪار ڪيڏي نه روح کي راحت ڏيندڙ آهي، صبح ويل گلن جي نرم ۽ نازڪ ڇپن تي مرڪندڙ ماڪ ڪيڏي نه دل فريب آهي، ان هوندي به عشق حياتي کان افضل آهي ۽ هڪ پکيءَ جي دل هڪ انسان جي دل جي ڀيٽ ۾ ڪهڙي حيثيت ٿي رکي؟"

پوءِ هن اڏامڻ لاءِ پنهنجا پر پکيڙيا ۽ آڪاس ڏانهن آڏامڻ لڳي. باغ جي مٿان ڇانوَ جي والڪر اڏامندي وئي.

نوجوان شاگرد اڃا تائين اتي ڇپر تي ليٽيو پيو هو، جتي هوءَ هن کي ڇڏي وئي هئي، ۽ هن جي سهڻين اکين ۾ ڳوڙها جهرڪي رهيا هئا."

"من کي مونجهو نه ڪر." بلبل چيو، "سرهو ٿيءُ، تو کي تنهنجو ڳاڙهو گلاب ملندو. مان سڄي رات گيت ڳائي ان کي تنهنجي لاءِ پيدا ڪنديس ۽ پنهنجي دل جي خون سان ان کي ڳاڙهو بنائينديس. مان ان جي موٽ ۾ صرف اهو چاهينديس ته تون پاڻ کي هڪ سچو عاشق ثابت ڪندين، ڇاڪاڻ ته فلاسافي جيتوڻيڪ نسوري سمجهه آهي پر عشق ان کان وڌيڪ عاقل آهي، ۽ قوت جيتوڻيڪ سموري سگهه آهي پر عشق ان کان وڌيڪ طاقت ور آهي. ان جا پر آلن جهڙا ۽ ان جو جسم باهه مثل آهي. ان جا چپ ماکي کان مٺا ۽ ان جو هر دم مشڪ ۽ عنبر کان وڌيڪ سرهو آهي."

ڇوڪري ڪنڌ ڪڍي بلبل ڏانهن نهاريو ۽ جيڪي بلبل چئي رهي هئي سو ٻڌو، هو اهو سمجهي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته هو اهي ئي ڳالهيون سمجهي ٿي سگهيو جيڪي ڪتابن ۾ لکيل هيون.

پر ٻڙ جو ٻوڙهو وڻ هڪ هڪ لفظ سمجهي ٿي سگهيو ۽ هن جو هنيون بلبل لاءِ اداس هو، جنهن پنهنجو آکيرو ان جي ٽارين ۾ بنايو هو.

"مون کي هڪڙو آخري گيت ٻڌاءِ" ٻڙ بلبل کي ڏک ڀري آواز ۾ چيو، "ڇاڪاڻ ته جڏهن تون هلي وينديءَ تڏهن مان ڏاڍو اڪيلو ٿي پوندس." پوءِ بلبل ٻڙ کي هڪ گيت ٻڌايو، هن جو آواز چشمن جي چاندي جهڙي پاڻيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ لهرين جي سرن جهڙو هو.

جڏهن بلبل پنهنجو گيت پورو ڪيو، شاگرد ڇپر تان اٿيو ۽ پنهنجي کيسي مان پينسل ۽ نوٽبڪ ڪڍيائين.

"هن کي سونهن نه آهي." هو "پڪيو، ان کان ته انڪار نٿو ڪري سگهجي، پر هن ۾ سچائي ڪانهي، اها حقيقت آهي ته هوءَ انهن فنڪارن مثل آهي جن جو ٻاهر من موهيندڙ ۽ اندر وفا کان خالي هوندو آهي. هوءَ ٻين ڪنهن لاءِ پاڻ قربان ڪري اٿي سگهي. هن کي

صرف موسيقي سان چاه آهي، هر ڪنهن کي ڄاڻ آهي ته سمورا فن خود غرض آهن، پر اهو مٺو پولهو ته ان هوندي به هن جي آواز ۾ ڪجهه ميناج پري موسيقي آهي. ڪهڙي نه ڏک جهڙي ڳالهه آهي جو انهن ۾ ڪابه صداقت ۽ ڪنهن جي لاءِ ڪو لاڀ ڪونهي." هو پنهنجي ڪمري ۾ هليو ويو ۽ پنهنجي نرم بستري تي ليٽي پنهنجي محبوب بابت سوچڻ لڳو، ٿوري وقت ڪان پوءِ هن کي ننڊ اچي وئي.

جڏهن آسمان ۾ چنڊ ڪڙيو، بلبل آڏامي گلاب جي ٻوٽي وٽ آئي ۽ پنهنجي سيني ۾ ڪنڊي کي چپايائين. هوءَ سڄي رات ڳائيندي رهي، چنڊ ۽ ستارا هن ڏانهن منهن ڪري هن جا گيت ٻڌندا رهيا. سڄي رات هوءَ ڳائيندي رهي، ڪنڊو هوريان هوريان هن جي سيني ۾ گهڙندو ويو ۽ هن جي حياتي وارو رت ٻوٽي ۾ داخل ٿيندو رهيو.

هن پهريان نوجوان ڇوڪر ۽ نوجوان ڇوڪريءَ جي دل ۾ محبت جي جنم جا گيت ڳاتا. گلاب جي ٻوٽي جي چوٽيءَ تي هڪ سهڻو گلاب ڦٽڻ لڳو، جيئن هوءَ گيت پٺيان گيت ڳائيندي وئي تيئن، گلاب جو چهرو زرد هئو، اهڙو جهڙو نديءَ جي مٿان ڌنڌ ۽ جهڙا صبح جا نوان ڪرڻا.

ان وقت ٻوٽي رڙ ڪري بلبل کي چيو، "دل کي وڌيڪ ويجهو ڪر نه ته ان کان اول جو گل خوبصورت رنگ ۽ روپ اختيار ڪري، سج اڀري پوندو."

بلبل پنهنجي ڇاتيءَ کي اڃا به زور سان ڪنڊي ڏانهن چڪيو ۽ هن جي گيتن جو آواز جيئن پوءِ تيئن بلند ٿيندو ويو، ڇاڪاڻ ته هوءَ عشق جي بلنديءَ بابت ڳائي رهي هئي. گلاب جي پنکڙين ۾ هلڪي ۽ نزاڪت پري سرخي پيدا ٿي وئي، اهڙي سرخي جهڙي کهوٽ جي ڳلي تي وهانوَ جي پهرين رات ونيءَ جي چپن کي چمندي پيدا ٿيندي آهي، پر ڪنڊو اڃا هن جي دل تائين ڪين پهتو هو، انڪري گلاب جي دل وارو حصو اڃا سفيد هو، ڇاڪاڻ ته بلبل جو درد جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو. هن جي گيتن ۾ جيئن پوءِ تيئن بي خودي ۽ مستي وڌندي وئي، هاڻي هوءَ انهي عشق جو ذڪر ڪري رهي هئي جنهن کي موت معراج بخشي ٿو ۽ انهن عاشقن جو بيان ڪري رهي هئي جيڪي مقبرن ۾ دفن ڪين آهن.

هاڻي سهڻو گلاب سرخ ٿي ويو، اهڙو سرخ جهڙو شام ويل شفق، گلاب جو دامن سندور جهڙو سرخ ۽ دل ياقوت وانگر لال هئي.

بلبل جو آواز هيٺو ٿيندو ويو، هن جون ننڍڙيون ڦڙڪڻ لڳيون، اولده ڇانئجي وئي. هن جو آواز جيئن پوءِ تيئن هيٺو پوندو ويو ۽ هن محسوس ڪيو ته ڪا شيءِ هن جي نڙيءَ ۾ ڇپي رهي هئي.

پوءِ هن هڪ آخري گيت ڳايو. زرد چنڊ ٻڏو، ان کان پوءِ وسري وئي ۽ آسمان ۾ هلندو رهيو. ڳاڙهي گلاب ٻڌو ۽ هن جو جسم وجد ۾ جھومڻ لڳو ۽ هن پنهنجون پنکڙيون صبح جي ٿڌڙي هير ۾ کولي ڇڏيون. بلبل جي گيت جو پڙلاءُ هوريان هوريان پهاڙن کي پار ڪري ويو ۽ ننڊ ۾ ستل ڀڪارن کي سجاڳ ڪري ڇڏيو. پڙلاءُ تلائن ۾ بيٺل ڪنول جي گلن جي پاسي کان ترندو ۽ ندي ڪنارن تي سَرن ان جي سُر کي ٻڌو ۽ اهو پيغام نديءَ جي وهندڙ پاڻيءَ کي پهچايو.

”ڏس! ڏس!“ وڻ رڙ ڪئي، ”گلاب مڪمل ٿي ويو.“ بلبل ڪجهه نه ڪڇيو، ڇاڪاڻ ته هوءَ گلاب جي ٻوٽي جي پيرن ۾ مئي پئي هئي، هڪ وڏو خار هن جي دل ۾ ڪتل هو.

شام وقت شاگرد پنهنجي دري کولي ۽ ٻاهر نهاريو. ”ڪهڙي نه خوش نصيبي آهي!“ هن کان دانهن نڪري وئي، ”گلاب جو گل بيٺو آهي! مون پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙو گلاب ڪين ڏٺو آهي. اهو اهڙو ته سهڻو گلاب آهي جو لاطيني ڪتابن ۾ ضرور ان جو ڪو نالو هوندو.“ هو ڏورو جهڪيو ۽ ان کي ٽڻي ورتائين.

پوءِ هن پنهنجي مٿي تي ٽوپي رکي ۽ هٿ ۾ گلاب جهلي پروفيسر جي گهر ڏانهن ڊوڙيو.

پروفيسر جي ڌيءَ در جي ويجهو ويٺي هئي ۽ آسماني پٽ کي چرخي تي ڦيرائي رهي هئي ۽ هن جو ننڍڙو ڪتو هن جي قدمن ويجهو ڪنڌ جهڪايو اهليو پيو هو.

”تو چيو هو ته جيڪڏهن مون توکي ڳاڙهو گلاب جو گل آڻي ڏنو ته مون سان رقص ڪندينءَ. اِجهو، مون تنهنجي لاءِ اهڙو ڳاڙهو گلاب آندو آهي، جنهن جهڙو بيو دنيا ۾ اڻ لڀ آهي. اڄ رات هن کي پنهنجي دل جي ويجهو لڳائجانءِ ۽ جڏهن اسان رقص ڪنداسين تڏهن توکي اهو گل ٻڌائيندو ته منهنجو توسان ڪيترو پيار آهي.“

ڇوڪريءَ منهن گهنجائي هن ڏانهن ڏٺو، ”مان سمجهان ٿي ته اهو منهنجي لباس سان ڪين ٺهڪندو.“ هن جواب ڏنو، ”ان کان سواءِ نواب جي ڀائٽي مون ڏانهن ڪجهه سچا هيرا موڪليا آهن، هر ڪنهن کي پتو آهي ته گلن کان هيرن تي وڌيڪ ناڻو خرچ ٿو ٿئي.“

”ها، مان قسم سان چوان ٿو ته تون نهايت بي قدر آهين،“ شاگرد ڪاوڙ مان چيو: ۽ هن گلاب جي گل کي گهٽيءَ ۾ ڪٽي ڦٽو ڪيو، جتي اهو گندي پاڻيءَ جي ڍبي ۾ وڃي ڪريو ۽ هڪڙي گاڏيءَ جو ڦيٿو ان جي مٿان وهي ويو.

ڇوڪريءَ وراڻيو، ”مان توکي ٻڌايان ٿي ته تون نهايت بي لحاظ آهين: پر تون آهين ڇا؟ هڪڙو شاگرد، مان ڄاڻان ٿي ته تنهنجي بوٽن تي نواب جي بوٽن وانگر چانديءَ جا بڪل به ڪين آهن.“ هوءَ يڪدم پنهنجي جاءِ تان اٿي ۽ گهر ۾ اندر هلي وئي.

”عشق! ڪهڙي نہ بي وقوفي جي ڳالهہ آهي.“ جيئن هو اتان هلڻ لڳو شاگرد چيو، ”اهو منطق جي آڌ برابر بہ نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو ڪنهن ڳالهہ کي ثابت نٿو ڪري سگهي، وڏي ڳالهہ تہ اهو هميشه اهڙيون ڳالهيون ٻڌائي ٿو جيڪي ٿيڻيون ناهن ۽ اسان کي انهن ڳالهين جو يقين ڏياري ٿو، جيڪي ڪوڙيون آهن، حقيقت ۾ ان تي عمل ٿي نٿو سگهي ۽ هن زماني ۾ باعمل ٿيڻ ئي سڀ ڪجهہ آهي. مون کي فلاسفي ڏانهن توجهہ ڏيڻ گهرجي ۽ زندگيءَ جي حقيقت کي معلوم ڪرڻ گهرجي.“

هو پنهنجي ڪمري ڏانهن موٽي آيو ۽ هڪڙو دز سان پريل ٿلهو ڪتاب ڪڍيائين ۽ ان کي پڙهڻ شروع ڪيائين.

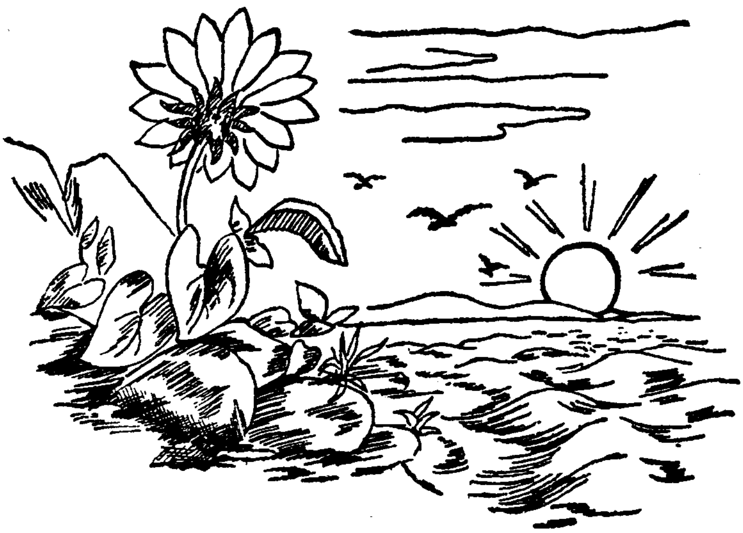

مهراڻ

بانو قدسيه
مترجم: عبدالقادر جوڻيجو

ڪُنجي

هونئن ته گهر ۾ اهڙا ڪُلف هئا، جن جون ڪُنجيون وڃائجي ويون هيون ۽ ڪجهه اهڙيون ڪُنجيون هيون، جن جا ڪجھ وقت ڪان ونبي ڪُلف نٿي مليا، پر چانديءَ والگر چمڪندڙ چلي ۾، ڪنهن انچي ڪيس جي هڪڙي پوريل مُنهن واري ڪُنجي به هئي، جيڪا وڏين وڏين ڪُنجين جي وچ ۾ ائين ئي ڪِسڪندي، لُڏندي وڃندي پئي آئي ۽ سلميٰ ڪان سواءِ پيو ڪو به نه ڄاڻندو هو ته ننڍڙي ڪُنجي ڇلي ۾ آئي ته ڪيئن آئي؟

خود سلميٰ کي ڪجھ وقت تائين اها ڪڙڪ نه پئجي سگهي ته منظور جي اچڻ سان سڄي گهر جو واتاورڻ ڪيئن بدلجي ويو؟ ساڳيو ئي ادو نصير هو، ڪيس اهڙو ئي سمارٽ، سهڻو، پيارو لڳندو هو ۽ اهو ئي ادو نصير هو، جو ميڻهن ۾ پينل بازاري ڪتي والگر سنڌس سڄي شخصيت ڪَنَ ويڙهي هلڻ لڳي هئي. پيا ته ڇڻا، پر سلميٰ کي ته ائين محسوس ٿيندو هو ته ڄڻ گهر جون سڀ پيتيون ٿيهائين ڏکيون ٿي پيون آهن، ڪمرا ڪڙجي ويا آهن ۽ ڇت جون ڪنڌيون هيٺ لڙڪي پيون آهن.

منظور جي اچڻ ڪان اڳ سلميٰ هن ٻه-ماڙ واري گهر جي شهزادي هئي. هوءَ ڪنگروءَ جي دادلي ٻچي وانگر هئي، جنهن کي گهر جا سڀ ماڻهو وس آهر پنهنجين پنهنجين ڪچڻ ۾ لڪائي هلندا هئا. امان ابي جي ته خير هوءَ دادلي هئي ئي، پر سئوٽ جي اک جو تارو ٿيڻ جهڙو تهڙو ڪم نه هو. ادو نصير ته وري اهڙو ڪُوار ڪيندڙ هو، جو صاف سنيءَ پليٽ ۾ آڱري ڦيري، ڪتان نه ڪتان متيءَ ذرو ڪيڍي وٺندو هو. حيرت جي ڳالهه آهي جو عمر سان گڏ هوءَ ادي نصير کي پاڻئيتي ٿسي ويئي هئي. هاڻ ته نه ڪيس ميرن پيرن تي اعتراض رهيو هو ۽ نه ڏکهي ڪڙيءَ واري جتي پاڻ تي. ايڏي وڏيءَ ڪتَ ڪان پوءِ جڏهين منظور هن گهر ۾ آيو ته سلميٰ کي محسوس ٿيو ته ڄڻ سڄي ڪائنات پيئي گهمي ۽ گهمريون ڪائيندي صابڻ جي بوڙين وانگر ڦاٽي پولدي!

منظور صاحب هن گهر ۾ ڇو آيو؟ ان جا ڪيترائي ڪارڻ هئا. هڪڙو ته ادي نصير جو منگتي هو، پيو ته وڏن شهرن ۾ هن لاءِ سولائيءَ سان جڳهه نٿي ملي. ان ڪانسواءِ منظور صاحب ماڻس سان پري جي مائٽيءَ ۾ به ٻڌل هو ۽ گپ ڪرڻ ڪانپوءِ سلميٰ اندازو لڳايو ته هو هڪڙي ڍنگ کان ذري گهٽ سندس نانو هو!

سلميٰ کي الهيءَ مائٽيءَ تي اعتراض ڪونه هو. پر ڏکيائي اِها هئي ته منظور صاحب لنڍيءَ ڄمار ۾ هوبهو نانن واريون حرڪتون ڪندو هو. سندس اچڻ کان اڳ سلميٰ جو خيال هو ته هن گهر ۾ ڪانئس سواءِ ٻئي ڪنهن کي خود پسند ٿيڻ جو حق نه آهي. سندس هرراءِ اصول آهي ۽ هر خواهش حڪم! پر جڏهين منظور صاحب پير پريا ته سلميٰ کي خبر پيئي ته هن ننڍيءَ ڍنڍ ۾ سمنڊ جو ڏيڏر اچي ڪِريو آهي. هر ڳالهه تي ٽوڪهاڻي مُرڪ، هر پل مٿي ۾ سَرَ.

پلا اهو به ڪڏهين ڪنهن ٻڌو هو ته سلميٰ نيرو سوٽ پاتو هجي، گهر جا ڀاتي ماشا الله ماشا الله ڪندا وتن. ادو نصير سهڪي سهڪي ڳالهيون ڪري ۽ منظور صاحب اخبار ۾ ڇپيل شڪلين تي مڇون ٺاهيندو وتي. انهيءَ ڏينهن ته اجا به حشر متو جڏهين نيري سوٽ سان گڏ ڪاريون چوڙيون پاتيون هئائين، پر ايڏي ڇمڪي تي به منظور ڌيانهس ڪونه ڏنو. جڏهين هوءَ ماني کائڻ ڪانپوءِ هٿ ڌوئڻ لاءِ گينڊيءَ تي جهڪي بيٺي هئي ته منظور صاحب پير ۾ بيٺو هٿن تي صابڻ ملي رهيو هو. سلميٰ پرسيل آڱرين سان چولي جي ٻانهن اجا به مٿي ڪري چڙهي هئي، ٻانهن ۾ ڇڻڪات ڪندڙ ڪاريون چوڙيون هڪ ٻئي پويان ڪرائيءَ تي لهي آيون هيون. پر نانو سَرَ وجهي صابڻ جي گجيءَ جو گولو ٺاهڻ ۾ پورو هو جهڙوڪر اهو گولو ٺاهڻ ايترو ئي ضروري هو. ان ڪري ئي ته سلميٰ هٿ ڌوئڻ ساڻ پنهنجي ڪمري ڏانهن هلي وئي. کيس احساس ٿيو ته سندس گهر جو ماحول هيڪاري بدلجي ويو آهي.

ماحول جي تبديل ٿيڻ جي ڪري هوءَ ايتري قدر پريشان نه هئي، هوءَ ته صرف ان ڳالهه جي گهوري هئي ته ڪنهن نه ڪنهن نموني هڪ پيرو نانو به ادو نصير ٻنجي وڃي ۽ ان ئي وانگر رنگن کي پرچائيندو رهي. هن هر ممڪن جتن ڪري ڏٺو پر نانو پنهنجيون رنگين ٽائيون ۽ آمريڪن بشرٽ پائي لاڳيتو سَرَ چاڙهيو پنهنجي ڌنڌي تي ويندو رهيو. ليث جڏهين سلميٰ جا سڀ ليرا پيلا سوٽ پنهنجي رنگيني وڃائي ويٺا ۽ ڍنڍ جي مڇي ساموندي ڏيڏر جي سامهون آڻ مڇي ويٺي ته هڪ ڏينهن سلميٰ کي ماڻس ٽئين منزل تي جڳهه جي چنڊ ڦوڪ لاءِ موڪليو. ادي نصير جي ڪمري مان آواز اچي رهيا هئا. نانو ۽ پاڻ وسائل لموني ڪنهن جو ذڪر ڪري رهيا هئا. سلميٰ دروازي جي آڏو بيهي رهي. ادي لصير پئي چيو:

"تعجب آهي ته هوءَ توکان ايتري قدر مختلف آهي."

پوءِ ناني ڳالهايو: "ها، سڀ ٺا چون. هن جو رنگ پيلو آهي ۽ آئون ته تنهنجي سامهون آهيان. هونئن ٿوري ٿلهيرڙي آهي."

”ڪاش، مون کي سندس ڪو فوٽو ڏيکاري سگهين؟“ نصير چيو.

”منهنجي اٽيچي ڪيس ۾ آهي. شام جو ڏيکاريندو سانءِ.“

اِتي ادي نصير ڏکهو شوڪارو ڀريو ۽ وڏي افسوس مان چيائين: ”آئون ته حيران آهيان ته تون جيئرو ڪيئن آهين؟“

ناني ڪجهه دير تائين ڳالهه جو جواب ڪونه ڏنو ۽ پوءِ تقريباً پنهنجو پاڻ کي چيائين: ”جڏهين پاڻي مٿي مٿان مٿيو وڃي ته پوءِ ماڻهو جيئرو رهڻ تي مجبور ٿي پوندو آهي.“ سلميٰ کي ان ڳالهه جي قطعي اميد ڪانه هئي. سڄو ڏينهن هنڌ تي پئي ورندي رهي. هيستائين ته ڪڏهين ڪڏهين آسرو ٿي پوندو هئس: اجهو ڪي اجهو ناني هٿيار ڦٽا ڪيا، پر صبح واري ڳالهه ٻڌي بلڪل مايوس ٿي چڪي هئي. هاڻ سندس دل ۾ اٽيچي کولڻ ۽ تصوير ڏسڻ جي تمنا ڪانسواءِ بيو ڪجهه به نه رهيو هو ۽ ڪڏهين اٽيچيءَ جي ڪُنجي لٽي ملي ته ڪڏهين منظور ڪمري ۾ موجود هو.

ان شام جو ڪڪر ڇانيل هئا. نصير ۽ منظور سئنيما ڏسڻ لاءِ وڃي چڪا هئا. اڄ سلميٰ اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته نصير سان ضرور ملبو ۽ ڪيس پڪ ڏبي ته پاڻ ساڻس شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو اٿس. ايڏو وڏو فيصلو ڪرڻ جي باوجود سندس سڄو ڌيان ان اٽيچي ڪيس ڏانهن هئو، جنهن ۾ ڳوريءَ ۽ ٿلهيرڙي ڇوڪريءَ جي تصوير پيل هئي. جڏهين چڱي اونده ٿي ويئي ۽ شين جا ڏُڪ لڪجي ويا تڏهين هوءَ مٿينءَ منزل ۾ آئي. هن منظور جي وهاڻي هيٺان، ڪتابن جي ميز تي، سينگار جي ميز جي خانن ۾ هر جڳهه اٽيچي ڪيس جي ڪُنجي جي ڳولا ڪئي، پر ان اذوري اونده ۾ ڪيس ڪُنجي ڪانه ملي. هار ڪائي جڏهين اٽيچي ڪيس وٽ پهتي تڏهين کيس محسوس ٿيو ته جهڙوڪر سڄو ڏينهن غوطا پئي کاڌائين ۽ هڪڙي به سپ هٿ ڪانه آيس ۽ هاڻ ڪا پنهنجي مرضيءَ واري اٿل پاٿيهي ٿي پاٿيهي سندس قدمن ۾ سپن جا ڍير ڇڏي وئي. اٽيچي ڪيس جي ڪلف ۾ بنديل مڪڙيءَ جهڙي ڪنجي لڳل هئي.

سلميٰ اٽيچي کولي- اندر ڪيتريون ئي ٽڙيڪڙ ٽائيون، رنگين ريشمي رومال، رسالا، خط ۽ اونڌيون سونڌيون شيون پاڻ ۾ هيٺ مٿي ٿيون پيون هيون. سلميٰ کي انهي اٽيچي ڪيس جي شين کي سنوارڻ جو ڪيڏو نه ارمان هو. اِن پوري نه ٿيندڙ تمنا کي ياد ڪري سندس اکيون ڀڄي پيون. هن اٽيچي هيٺان وڇايل اخبار کي دونهاٽيل نظرن سان ڏٺو ته ڪيس هٽڻ ۾ هڪ تصوير اچي ويئي. شام جي اونداهيءَ ۾ ڪيس اها ڇوڪري اڃا به وڌيڪ پراسرار ۽ خوبصورت ڏسڻ ۾ آئي.

اڃا تصوير کي چڱيءَ طرح ڏٺو به نه هئائين ته چاڙهين تان قدمن جو گوڙ ٻڌڻ ۾ آيس. هن جلديءَ ۾ تصوير اخبار هيٺان رکي، گڏ وچڙ ٽائيون ۽ رومال اندر ڦُسيا ۽ اٽيچيءَ جو

ڊڪ بند ڪري ڇڏيو. پر اٽيچيءَ جي ڪُنجي سندس پنل ترِيءَ تي رهجي ويئي. جڏهين منظور ۽ نصير اچي ويا تڏهن هوءَ سيگهه ۾ آئي ڪڙي ٿي ۽ مٺ پوري چيائين: ”توهان امان جون ڪنجيون ته ڪونه ڏنيون؟“

منظور ڪمري جي ٻئي ڪُنڊڪي سان ٻاري ۽ پوءِ تعجب مان چيائين، ”جي، امان جون ڪُنجيون؟“

”شام ڪان وٺي نتيون ملن، امان پئي چيو ته ڀاڻ صبح جو هيڏانهن ٻه آئي هئي.“

”ڏسي وٺوس، متان هتي ڪٿي هجن.“

پر هوءَ ڪنجين ڳولڻ بدران مُٺ ۾ موتي لڪائي هيٺ لهي آئي. سلميٰ ڪي ڪڏهين ٻه اهو خيال نه آيو هو ته عين ان ڏينهن منظور سندن گهر ڇڏي هليو ويندو. جڏهين هوءَ ڪمري ۾ وڃي ويئي ته منظور ٻنا ڪڙو ڪڙڪائڻ جي اندر هليو آيو، صفا وائڙو پئي لڳو ۽ ادي نصير وانگر سهڪيو پئي.

”لک لک مبارڪون هجن سلميٰ“ هن چيو، ”افسوس جو رات جي گڏجاڻيءَ ۾ ڪوله هوندس نه ته...“

”توهان وڃو پيا؟“ سلميٰ حيرانيءَ مان پڇيو.

”جي!“

”ڇو؟“

”ان ڪري جو پئي آءٌ ته ٿيس تنهنجو ڳانو ۽ نانا اهڙين گڏجاڻين ۾ لڙڪن هارا-ٿـي ويندا آهن — ۽ ها سلميٰ، تو منهنجي اٽيچيءَ جي ڪنجي ته ڪانه ڏٺي؟“

سندس دل گهريو ته وهائي هيٺان ڪُنجي ڪيڍي سندس سامهون آڇلائي، پر هن ڳاڪار ۾ ڪنڌ لوڏي چيو، ”نه! مون ته ڪاله ڏٺي. وڃائجي ويئي ڇا؟“

منظور جي نرڙ جا سڀ سَرَ ڇڻ لُڙڪ بنجي اکين ۾ پکڙجي ويا ۽ آهستي چيائين، ”اوهان ڪُنجيءَ جو ٿيون پڇو، هت خبر نه آهي ته ڇا ڇا وڃائجي ويو آهي!“

سمجهه پري ساموندي ڏيڏر ڪي ائين ڳالهيون ڪندو ڏسي سلميٰ جو هينئون ڏڪ هڻڻ لڳو.

”۽ ها نصير خبر نه آهي ته ڪڏهين ايندو. ڪيس منهنجا سلام ۽ مبارڪون ڏجو. هيءَ تصوير آهي، هن جي پويان مون سڀ تفصيل لکي ڇڏيا آهن، نصير ڪي تاڪيد ڪجو ته ضرور هن جي خبر ڪيڍي.“

سلميٰ وڏي تصوير هٿ ۾ ڪنئي ۽ سندس چهرو سوال بڻجي ويو. منظور ڏکهو ساهه ڪنيو ۽ آهستي چيائين:

”هڪڙو اِهو ڏک گهٽ هو جو پنهنجيءَ ڀيڻ کي فسادن ۾ ڪٽي وڃائي آيس، هاڻ ليرا سوٽ ۽ ڪاريون چوڙيون به چڏيون پيون.“

سلميٰ جي چپن جا ڪنارا ٿڙڪڻ لڳا ۽ ڏاڍي ڏکيائيءَ سان چيائين: ”هيءَ توهان جي ڀيڻ جي تصوير آهي؟“

منظور ڪنڌ لوڏيا ۽ پٽڪي ۾ مچيائين ”جي!“ پوءِ جهڙوڪر پنهنجو پاڻ کي چوڻ لڳو: پاڻي مٿي مٿان مٽي وجهي ته انسان زنده رهڻ تي مجبور هوندو آهي.“

اهڙا ڪئين واقعا هر ماڻهوءَ جي زندگيءَ مان مٽيا آهن. انهن ننڍين ننڍين آٿل پرين وارداتن جا گهاءَ پاڻيهي ڇٽيو وڃن، پر اهو ڪير ٿو ڄاڻي ته چانديءَ جي چمڪندڙ چلي ۾ بند تيل وات واري ڪنجي به آهي، جنهن کي آڱريءَ جي چوڏاري گهمائيندي سلميٰ ڏکي پنڌ ۾ پئي ويندي آهي ۽ سندس ننڍڙو ٻارڙو ڄاڙيءَ هيٺان هٿ ڏيئي پڇندو اٿس، ”ڇا ڳالهه آهي امان؟“

۽ هوءَ ڪنجيءَ کي مٺ ۾ پيڙي چوندي آهي، ”ڪجهه به نه آهي، ڪجهه به نه آهي، منهنجا ٻچا.“

ڊافني ڊو ماريئر

مترجم: غلام نبي ميمڻ

رابيڪا

ڪلهه رات مون خواب ۾ ڏٺو ته مان مانڊرلي پهچي وئي آهيان ۽ انهيءَ رستي تي لوهه جي شاهي دروازي جي سامهون بيٺي آهيان: جيڪو مانڊرلي ڏانهن وڃي ٿو. مان هزارين جتن ڪندي به اڳتي وڌي نه سگهيس، ڇو ته منهنجي راهه ۾ هڪ اجگر لوهي دروازو وات بند ڪري بيٺو آهي، ان تي زنجير چڙهيل آهي ۽ هڪڙو ٻجڙو ڪلف زنجير ۾ جڪڙيل گهوري رهيو آهي. مون خواب ۾ چوڪيدار کي سڏ ڪيا، پر منهنجو آواز سندس ڪنن تائين پهچڻ کان سواءِ مايوس ٿي موٽي آيو. مون لوهي دروازي جي ڪَٽَ چڙهيل شيخن مان نهارڻ جي ڪوشش ڪئي. مون محسوس ڪيو ته هاڻي مانڊرلي ۾ اڳئين جهڙي رونق ۽ ڇهڇٽو نه آهي ۽ نه وري سڄي زندگي رعنائين ۽ زيبائشن سان رونق افروز آهي.

اوچتو ئي اوچتو مون کي انهيءَ ڀرپور احساس ڇرڪائي ڇڏيو، ته مون ۾ مافوق‌الفطرت قوت پيدا ٿي وئي آهي ۽ مان تيز هوا وانگر سوساٽ ڪري شيخن جي وچ مان نڪري ويس. منهنجي سامهون اهو رستو هو، جنهن تي اسان اڪثر ڪري سير ۽ تفريح ڪندا رهندا هئاسون. رستو اڳئين وانگر ور وڪڙ هڻندو مانڊرلي طرف وڃي رهيو هو، پر هي رستو هاڻي اڳئين وانگر ڪشادو ۽ صاف سٿو نه هو. جڏهن مون هڪ وڻ جي لٽڪيل ٽارين کان بچڻ لاءِ ڪنڌ هيٺ ڪيو ته مون محسوس ڪيو ته سڄي ماحول ۾ تمام گهڻي تبديلي اچي وئي آهي. قدرت جو هٿ پنهنجي پوري بيباڪيءَ سان، ماحول جي المناڪين ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ مصروف عمل آهي. اهو رستو اڳيون رستو نه آهي، بلڪ هاڻي اهو هڪ بيوه جي سينڌ وانگر اجڙي ويو آهي. اڳ ۾ به وڻ ۽ خودرو گل ۽ ٻوٽا انهيءَ رستي لاءِ خطرو هوندا هئا، پر ان وقت ان جي سنڀال جنهن ذوق ۽ شوق سان ڪئي ويندي هئي، انهيءَ سبب ڪري هي وڻ ۽ خودرو گل ٻوٽا ان رستي جي دلڪشي ۽ نظر فريبيءَ تي اثرانداز ٿي نه سگهيا: پر اڄ وڻن ۽ گلن ٻوٽن جون ڊگهيون ٽاريون، ڇهنبدار ننهن وانگر انهيءَ رستي جي منهن ۾ لڳل هيون ۽ هنڌان هنڌان رت جا ڦوهارا وهي رهيا هئا. رستي جي ٻنهي ڪنارن تي وڻ ڪلها ڪلهن سان ملائي بيٺا هئا. سندن شاخون هڪٻئي سان ائين مليل هيون جيئن مدت جي انتظار کان پوءِ

ڪو عاشق پنهنجي محبوب سان ملي ۽ پنهنجون ٻانهون سندس ڳچيءَ ۾ هار ڪري ڇڏي. وڻن جي انهيءَ ميلاپ سان چڱا خاصا ٻنجي ويا هئا. انهن وڻن ۾ ڪيترا وڻ اهڙا ب هئا، جي مون اڳ ۾ ڪڏهن بہ نہ ڏٺا هئا. ڪي ننڍا ننڍا وڻ ٽارين مان سنهن ڪيدي حسرت سان زماني جي رنگ ۽ ڍنگ جو مشاهدو ڪري رهيا هئا.

مان جذبات جي شدت ڪان انهيءَ رستي تي ڊوڙڻ لڳس. ڪٿي ڪٿي رستو نظرن ڪان يڪدم غائب ٿي ويو ۽ مون ائين محسوس ٿي ڪيو تہ ويچارو رستو شايد وڻن ۽ ٽارين جي هجوم ۾ گم ٿي ويو آهي، پر جڏهن مان ويجهو ٿي ويس تہ ڪنهن ڪريل يا پڳل وڻ جي ٿلهي ٿڙ يا منجهيل ٽارين جي هيٺان رستو سڏڪا ڀريندي يا بارش سبب پيدا ٿيل گهارن جي ڪنارن تي مرڻينگ حالت ۾ نظر ٿي آيو. مون کي ڀهريون دفعو اهو احساس ٿيو تہ هي رستو نهايت طويل آهي يا ممڪن آهي تہ وقت سان گڏوگڏ پيمائش جا انداز بہ بدلجي ويا هجن. اڳ ۾ اهو رستو تمام ننڍو هوندو هو، جڏهن اسان ٻالهن ۾ ٻانهون وجهي رستي تي ڇهل قدمي ڪندا هئاسون. انهيءَ وقت اسان جي خواهش هوندي هئي تہ هي رستو ايترو تہ ڊگهو ٿي پوي جو اسان سڄي زندگي ان تي هلندا رهون ۽ هو ختم ٿيڻ جو نہ پلجي بہ نہ نالو وٺي. ليڪن اسان جي انهيءَ خواهش هوندي بہ رستو اڪ ڇنڀ ۾ پورو ٿي ويندو هو. ۽ اڄ اها حالت هئي جو مان چاهيان پئي تہ رستو هڪ ئي ڇلانگ ۾ پورو ٿي وڃي، پر رستو هو جو شبِ انتظار وانگر وڌندو ئي پئي رهيو. منهنجون اکيون انهن نظرنواز نظارن ۽ دلفريب جلون کي ڳولڻ لاءِ بيقرار هيون، جن جا دامن حَسين يادن جي ناياب موتين سان ڀريل هئا. پر جيئن جيئن مان اکيون ڦاڙي انهن نظارن کي پئي تلاش ڪريان، تيئن تيئن منهنجي دل ۾ هڪ سوٽ پيدا ٿي ٿي. هر طرف وحشت ناڪ بربادي ۽ المناڪ اداسي ڇانيل هئي. وڻ ۽ ٽاريون ايترا تہ وڌي ويا هئا، جو انهن جي حسرتناڪ بربادين ۾ مانڊرلي ڏسڻ ۾ بہ نٿي آيو. منهنجي نگاهہِ شوق انهن ٽارين ۽ وڻن جي غلاف کي چيري اڳتي وڌي وڃڻ چاهيو ٿي تہ جيئن هوءَ يڪدم مانڊرلي جي نظرنواز نظارن کي دامنِ نگاهہ ۾ سمائي سگهي. ها، انهيءَ مانڊرلي جي نظارن کي، جتي منهنجي جواني شباب جي حدن ڪان نڪري بلوغت جي سرحدن کي ڇُهيو هو، ليڪن هر دفعي وڻن جون شاخون ۽ گلن ٻوٽن جا ڀن منهنجي اکيان اچي ٿي ويا.

اوچتو ئي اوچتو گلن ٻوٽن ۽ وڻن جي جهڳٽن جي اوٽ ۾ مون کي ناڪام قسمت ۽ بدنصيب مانڊرلي نظر آيو. ۽ مانڊرلي منهنجو گهر جو خيالات غم ۽ افڪارِ الم ۾ ٻُڏل بي رونق ۽ اداس بيٺل — زبانِ حال سان پنهنجي اقبال منهدي ۽ رعنائي ۽ زيبائيءَ جا قهير داستان ٻڌائي رهيو هو. مانڊرلي جي بي رونق، زرد ۽ بي نور خدوخال ڏسي سازِ دل جون ٽارون هڪدم وڄڻ لڳيون، جيرا ٻُڪيون سڙي ويا ۽ ڳوڙها اکين ۾ اچي چلڪي پيا.

اڪيلائيءَ جي حسرتناڪ سناٽي ۾ مانڊرلي ٻيٺو هو. ها اسان جو مانڊرلي چپ چاپ گم سم ۽ اداس، منهنجي خواب جي چانڊوڪيءَ ۾ ان جون سفيد پٿريليون ديوارون چانديءَ وانگر چمڪي ويون. گردش زمانه مانڊرلي جي منهن تان سونهن ۽ سوڀيا شان ۽ مان سمورا چٽ ميساري ڇڏيا هئا. پر اهو ان جي متوازي ۽ متناسب ديوارن جو حسن کسي نه سگهيا. اڄ به مانڊرلي انهيءَ پر عظمت اداسي، بي رونق تنهائي ۽ حسرتناڪ برباديءَ ۾ ائين لڳي رهيو هو جيئن ڪنهن ڪائيءَ ڪوٺيءَ جي ميرن هٿن هيرو چمڪي رهيو هجي.

مون پنهنجي دل تي مانڊرلي جو سير ڪيو. ليڪن افسوس اڄ مانڊرلي اسان جو نه هو. انهيءَ پرپور احساس سان گڏ منهنجي دل ۾ ارمان پيدا ٿيو ته هاڻي اسان ان جي نظر نواز نظارن سان پنهنجي نگاهن کي ڪڏهن به پري نه سگهون. زماني جو هٿ وقت جي مرده لاش کي کڻي ماضيءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪري چڪو آهي. افسوس جو اهي محفلون ويران ٿي ويون جن جون ناقابل فراموش يادگيريون خانه دل ۾ وقت جي اونهن تهن جي هيٺان دٻجي ياس ۽ الم جي بار ڪان گهٽجي مري رهيون آهن.

هو به حيران ڪن حد تائين صابر ۽ شاڪر هو. هن ڪڏهن به زبان تي ڪا شڪايت نه آندي. اگر ڪڏهن پلجي سلجي زماني جي ياد ڪي اچي ستايو به ڪٿي ته به شڪايت جو حرف دل زبان تي نه آيو.

ها ائين اڪثر ٿيو ته ڳالهيون ڪندي ڪندي ڪڏهن مانڊرلي جي ياد دل ۾ اڀري آئي ته ان جو شبستانِ وجود ان جي ياد نور سان چمڪي ويندو هو. ۽ هو ماضيءَ جي ڏلڏليل يادن ۾ نقشِ پا جي تلاش ۾ گم ٿي ويندو هو. سندس تازي وڻندڙ ۽ خوشنما منهن تان رونق ۽ تازگيءَ جا اثرات آهستي آهستي گم ٿي ويندا هئا. مون کي ائين محسوس ٿيندو هو ته ڪا غيبي قوت پنهنجي هٿن سان سندس منهن تان خوشي ۽ مسرت جا مڙئي خد و خال مٽائي رهي آهي. زندگي ۽ زنده دليءَ هوندي به هو بي جان نظر ايندو هو. اهڙيءَ حالت ۾ سگريٽ مٿان سگريٽ پيئڻ شروع ڪندو هو. پوءِ سگريٽ وسائڻ جي تڪليف ڪرڻ ڪانسواءِ ئي ڦٽي ڪندو ويندو هو. سندس چوڌاري اڌ مڙيل سگريٽن جا ٽڪرا ائين ٽڪڙيا پکڙيا پيا هوندا هئا جيئن خزان رسيده گل جا پن گل جي ڏانڊيءَ جي چوڌاري پکڙيا پيا هجن. مانڊرلي سندس باغ و بهار زندگيءَ کي اندروني طور خزان آلود بنائي ڇڏيو هو. ليڪن هاڻي سندس زندگي ۾ بهار ئي بهار هئي. هو جڏهن مون کي ڏسندو هو ته سندس اکيون مسرت جي نور سان چمڪي ونديون هيون. انهي جو سبب شايد اهو هو ته سندس اعتماد مون تي پختو ٿي ويو آهي ۽ انهيءَ اعتماد مون کي به حوصلو ڏنو آهي ۽ پُراعتماد بنائي ڇڏيو آهي. هاڻي مان اڳين پريشان ۽ مايوس ڇوڪري نه آهيان، جا چند سال اڳ ۾ خوف

۽ دهشت ۾ ويڙهيل مانڊرلي ۾ داخل ٿي هئس، بلڪ هاڻي مان حوصله مند ۽ بهادر عورت بڻجي چڪي آهيان.

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته مان مسز وان هوپر سان گڏ مونٽ ڪارلو جي هوٽل ۾ رهيل هئس ته هڪڙي ڏينهن مانيءَ جي ڪمري ۾ منهنجي ان سان ملاقات ٿي. اها ملاقات مسز وان هوپر جي ذريعي ٿي هئي. منهنجي ته اهو وهم گمان ۾ به نه هو ته اها ملاقات اڳتي هلي هڪ دوستيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي.

هڪڙي ڏينهن مسز وان هوپر بيمار ٿي پئي ۽ ڊاڪٽرن کيس صلاح ڏني ته هوءَ بستري تي آرام ڪري. مان جيئن ته سندس پرگهور لهي نٿي سگهيس انهيءَ ڪري هڪ نرس جو انتظام ڪيو ويو. نرس جي اچڻ تائين مون کي صرف اهو ڪم ڪرڻو هو ته انهيءَ دعوت جي التوا جو اطلاع سڀني مهمانن کي ڏيان جن کي رات جي مانيءَ تي مدعو ڪيو ويو هو. مون ٽيليفون تي سڀني دعوتين کي اطلاع ڏئي ڇڏيو. جڏهن ٽيليفون ڪري مئنيجر جي ڪمري مان ٻاهر نڪتيس ته انهيءَ وقت ٻارهن لڳي چڪا هئا. مون دل ۾ خيال ڪيو ته منجهند جي مانيءَ مان به يڪدم فارغ ٿيڻ گهرجي، ڇو ته هڪ بجي مانيءَ جي ڪمري ۾ ايڏي ته رش ٿيندي آهي جو مون جهڙي شرميلي ڇوڪريءَ جو اتي اڪيلي سر ماني کائڻ مشڪل ٿي پوندو.

مان جڏهن هوٽل جي مانيءَ واري ڪمري ۾ داخل ٿيس ته اهو ڏسي منهنجي دل جي ڌڙڪن تيز ٿي وئي ته مسٽر ڊي ونٽر اسان جي مخصوص ميز کان اڳين ميز تي ويٺو آهي. اها هڪ اهڙي صورت حال هئي جنهن مان جان ڇڏائڻ جي مون جهڙي شرميلي ڇوڪريءَ ۾ صلاحيت نه هئي. انهيءَ جو سبب شايد اهو هو ته منهنجو شعور اڃان پختگيءَ جي انهيءَ سرحد تي نه پهتو هو، جتي قدم رکڻ کانپوءِ انسان ۾ خود اعتمادي پيدا ٿي ويندي آهي. مان سندس نظرن کان بچڻ لاءِ سامهون نهاريندي پنهنجي ميز ڏانهن وڌيس ۽ يڪدم ڪرسي تي ويهي ليڪن کڻڻ لاءِ هٿ وڌايم. بي احتياطيءَ کان منهنجو هٿ گلدان سان وڃي لڳو ۽ اهو اونڌو ٿي ڪري پيو. پاڻي سڄي ميز تي پکڙجي ويو. هوٽل جو ملازم ڪمري جي ٻئي حصي ۾ برتن رکي رهيو هو، انهيءَ ڪري هن گلدان کي ڪرندي ڪونه ڏٺو هو. انهيءَ حادثي کانپوءِ ته منهنجا رهيل کهيل حواس به خطا ٿي ويا. مان اڃان انهيءَ صدمي کان پاڻ سنڀاليو به نه هو ته ڇا ڏسان ته مسٽر ڊي ونٽر منهنجي پرسان هڪ ميز پوش کڻي بيٺو آهي.

”ميز پوش پسي ويو ڇا؟ ڪا ڳالهه نه آهي.“ مسٽر ڊي ونٽر چيو ۽ آلي ميزپوش کي ويڙهڻ لڳو.

”توهان تڪليف نه ڪيو. مان هتي اڪيلي ئي کائيندس. جيڪڏهن ميز پوش آلو ٿي به پيو ته ڇا ٿي پيو.“ مون دل ئي دل ۾ شرمسار ٿي جواب ڏنو.

هوٽل جي ملازم جي نظر اسان تي پئي ۽ هو سپ کم ڦٽو ڪري آيو. ان کي ڏسندي ئي مسٽر ڊي ولٽر چيو.

”ڪا ڳالهه نه آهي. منهنجي ميز تي هڪ ٻي به ماني کٽي اچ. هي محترمه مون سان گڏجي ماني کائيندي.“

اهو پهريون موقعو هو جو مون ان سان گڏجي هڪ ئي ميز تي ويهي ماني کاڌي. هن ماني کائيندي مون کان ڪيترائي سوال ڪيا ۽ مان پنهنجي سمجهه مطابق جواب ڏيندي رهيس. جڏهن مون کيس ٻڌايو ته مسز وان هوپر سان منهنجي مائٽي نه آهي بلڪ مان ته ان جي ملازم آهيان ۽ سير و سياحت ۾ سندس سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان گڏ هوندي آهيان ته ان کي ڏاڍي حيرت لڳي.

مون کي انهيءَ زماني جي ڪابه ڳالهه ياد نه آهي. مونٽ ڪارلو ۾ اسان جو وقت ڪيئن گذريو. ڪيترا ڀيرا اسان سير ۽ تفريح لاءِ گڏجي وياسون ۽ انهيءَ وچ ۾ کهڙيون کهڙيون ڳالهيون ٿيون. مون ڇا چيو ۽ هن ڇا سمجهيو. مون کي ته اهو به ياد نه رهيو ته کهڙيءَ طرح مان ان سان ملڻ لاءِ بيقرار هوندي هئس ۽ پوءِ انهي بيقراريءَ ۾ کهڙيءَ طرح لفٽ جو انتظار ڪرڻ ڪانسواءِ ئي ڏاڪڻ تان چڙهي ڀڄندي هئس. ۽ پوءِ هوٽل جي آداب جو خيال رکڻ ڪانسواءِ ئي اطمينان سان وڪون کڻندي دروازو کولي ٻاهر نڪري ويندي هئس. ٻاهر هو پنهنجي موٽرڪار ۾ ڊرائيور جي سيٽ تي ويهي اخبار پڙهندو رهندو هو. مون کي ڏسندي ئي خوشيءَ جو عڪس سندس چهري تي اڀري ايندو هو. ۽ هو اخبار پوئين سيٽ تي ڦٽي ڪري مرڪندي موٽرڪار جو دروازو کوليندو هو ۽ مان يڪدم سندس پرسان وڃي ويهي رهندي هئس.

مون کي جيڪڏهن ياد آهي ته صرف ايترو ته مان ڇمڙي جي گدي تي ويٺي هئس ۽ مونٽ ڪارلو جو نقشو منهنجي هنج ۾ کليو پيو هو. سير دوران جيڪڏهن ڪا ڳالهه ڪندي والگر چيندي هئي ته اها واچ هوندي هئي جا ڊيش بورڊ ۾ ٽڪ ٽڪ ڪندي رهندي هئي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته هڪڙي دفعي مون انهيءَ واچ ڏانهن نهاريو ۽ يڪدم منهنجي دل ۾ خيال آيو.

هي وقت- يارهن لڳي ويهه منٽ- ڄمي وڃي. مون پنهنجون اکيون بند ڪيون. منهنجو خيال هو ته اکيون بند ڪرڻ شرط وقت جي رفتار بيهي ويندي ۽ اها حسين گهڙي منهنجي حافظي ۾ محفوظ ٿي ويندي. پر جڏهن مون اکيون کوليون ظالم گهڙي بدستور ٽڪ ٽڪ ڪري رهي هئي. انهيءَ وقت اسان هڪ موڙ وٽان لنگهي رهيا هئاسون. رستي جي پاسي کان آباد ٻنيءَ ۾ هڪ ڳوٺاڻي دوشيزه سيرن ڪپڙن سان اسان کي ڏسي رهي هئي. اسان ٻنهي کي ڏسي هڪ دلفريب مرڪ سندس چهن تي بجليءَ والگر ڦري وئي ۽ سندس اکيون خوشيءَ جي لور سان چمڪي ويون.

اسان موڙ گذري چڪا هئاسون ۽ انهيءَ سان گڏ اها حسين دوشيزه بہ لظرن کان غائب ٿي چڪي هئي. انهيءَ وقت منهنجي دل چاهيو ٿي تہ مان ڊوڙ پائي ماضيءَ جي ڏنڌليل يادن ۾ پهچي وڃان ۽ انهيءَ خوشيءَ ڀري گهڙيءَ کي مضبوطيءَ سان پنهنجي سيني سان لڳائي ڇڏيان. يڪدم مون کي خيال آيو تہ جيڪڏهن مون اها نادر گهڙي پڪڙي بہ ورتي، پوءِ بہ مان ان کي ابديت ڏئي نہ سگهنديس. ڇو تہ وقت جي تيز ڌارا کي ڪو بہ روڪي نٿو سگهي ۽ وري انسان — ان جو مثال تہ ڪک جهڙو آهي، جو وقت جي تيز وهڪري ۾ ائين وهي ويندو آهي، جيئن تيز گهوڙي تي ڪو اهڙو سوار ويٺل هجي، جنهن جو هٿ نہ واڳ ۾ هجي ۽ نہ وري پير رڪاب ۾.

”ڪاش، ڪا اهڙي ايجاد هجي ها، جو اسان پنهنجي يادگيرين کي پنهنجي حافظي جي شيشي ۾ عطر وانگر محفوظ ڪري سگهون ها ۽ پوءِ يادگيريون هميشه هميشه لاءِ زنده رهن ها.“ غير ارادي طور اها ڳالهہ منهنجي زبان مان نڪري وئي.

هن جون نظرون رستي تي ڄميل هيون ۽ هٿ اسٽيئرنگ تي.

”محترم! توهان زندگيءَ جي ڪهڙي ياد کي پنهنجي حافظي جي شيشيءَ ۾ عطر وانگر محفوظ ڪرڻ چاهيو ٿيون؟“ مسٽر ڊي ونٽر پڇيو.

مان اهو اندازو لڳائڻ کان قاصر هيس تہ هن اهو سوال مون سان چٿر ڪرڻ لاءِ ڪيو آهي يا واقعي ڪجهہ معلوم ڪرڻ گهريائين ٿي. انهيءَ ڪري مون بنا ڪنهن سوچڻ سمجهڻ جي جواب ڏنو:

”مان چاهيان ٿي تہ زندگيءَ جي هنن حسين گهڙين کي پنهنجي ذهن ۾ هميشه جي لاءِ محفوظ ڪري ڇڏيان.“

”ڇا، توهان موسم جي تعريف ڪري رهيون آهيو يا مون کي سٺي ڊرائيونگ ڪرڻ تي خراج تحسين ادا ڪري رهيون آهيو؟“ هن ائين چيو ۽ سندس چپن تي هڪ پياري مُرڪ پکڙجي وئي، جا ڏسندي ئي ڏسندي هڪ وڏي ٽهڪ ۾ تبديل ٿي وئي.

ٻئي ڏينهن مسز وان هوپر ٻئي ڏينهن تي شام واري گاڏيءَ ۾ پئرس وڃڻ جو پروگرام بنايو. سندس ڌيءَ نيويارڪ وڃڻ لاءِ پئرس پهچي رهي هئي. انهيءَ ڪري هن مون کي يڪدم سفر جو سامان ٻڌڻ ۽ هوٽل جو حساب چڪتو ڪرڻ لاءِ ضروري هدايتون ڏنيون ۽ تاڪيد ڪيو تہ مان اڄ ئي هلڻ جون تياريون مڪمل ڪري ڇڏيان.

مان پنهنجي ڪمري ۾ اچي، پنهنجو سامان سوڙهو ڪرڻ لڳس. انهيءَ وچ ۾ مون کي ڪي رکي مسٽر ڊي ونٽر جو خيال اچي رهيو هو ۽ مان سوچي رهي هيس تہ جڏهن مان ان کي پنهنجي وڃڻ جو اطلاع ڏينديس تہ ان جو ردِعمل ڇا ٿيندو. مان خيالي پلاءَ پچائڻ ۾

مشغول هئس ته مون کي خيال آيو ته جڏهن مان ان کي چونديس ته اسان سياڻي شام واري گاڏيءَ ۾ پئرس وڃي رهيا آهيون ته سندس چپن تي دلفريب مُرڪ پکڙجي ويندي، جا ڏسندي ئي ڏسندي ان فقري ۾ سمائجي ويندي، "تون خط ضرور لکجانءِ." ۽ مان مسٽر ڊي ونٽر جي احسان نوازيءَ جو شڪريو ادا ڪندي چونديس، "مسٽر ڊي ونٽر، مان توهان جي دل جي گهراين سان شڪرگذار آهيان. توهان مونٽ ڪارلو ۾ رهڻ دوران مون سان ڏاڍو همدردانه سلوڪ ڪيو. مون وٽ توهان جو شڪريو ادا ڪرڻ لاءِ موزون لفظ ئي نه آهن." هو انهن شڪراداڻيءَ جي لفظن کي نظرانداز ڪندي پڇندو، "توهان پنهنجي ائڊريس ته ڏيندا وڃو." ۽ مان يڪدم جواب ڏينديس، "توهان خاطري ڪيو، مان توهان کي پنهنجي ائڊريس موڪليندس."

انهيءَ مختصر ملاقات کان پوءِ مسٽر ڊي ونٽر سگريٽ ڪيڍي، چپن تي رکندو ۽ پوءِ ڪنهن ويٽر کي چوندو، "ميان تو وٽ ماچيس جي تيلي آهي؟" انهيءَ وقت مان سوچي رهي هونديس ته موڪلائڻ ۾ باقي چار-پنج منٽ وڃي بچيا آهن ۽ انهيءَ کان پوءِ مان هن کي ڪڏهن به ڏسي نه سگهنديس، جيئن ته مون کي وڃڻ جي تڪڙ هوندي، انهيءَ ڪري انهيءَ مختصر گفتگوءَ کان پوءِ مان ڪانئس موڪلائڻ جي اجازت گهرنديس.

دروازي جي ڪڙڪڻ تي منهنجي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو، مون اٿي دروازو کوليو. ڏٺم ته مسز وان هوپر در تي بيٺي آهي. هن مون کي ڏسندي ئي رڙ ڪئي، "تون ته هٿ تي هٿ رکي ويٺي آهين، جلدي ڪر."

"معاف ڪجو مسز وان هوپر، مون کي دير ٿي ويئي، مان اجهو ٿي اچان"، مون جواب ڏنو.

ان جي وڃڻ کان پوءِ مان وري به خيالن جي سمنڊ ۾ ٻڏي ويس. مون کي خيال آيو ته چند هفتن کان پوءِ هو به مانڊرلي هليو ويندو، اتي ميز تي ٽپال جو ڍير ٿي ويو هوندو، اتي منهنجا اهي خط به هوندا، جي مان کيس عرشه جهاز تي ويهي ڏاڍي ذوق ۽ شوق سان لکنديس.

ٻئي ڏينهن مسز وان هوپر صبح جو سويل ئي ليرن ڪري منهنجي مٿان اچي نازل ٿي ۽ روانگيءَ جي انتظامن جي نگراني ڪرڻ لڳي. مون سڄو سامان ٻڌي ڇڏيو هو، باقي صرف هوٽل جو بل چڪتو ڪرڻ رهيل هو. مون سوچيو ته هوٽل جو بل ادا ڪرڻ کان اڳ ۾ مسٽر ڊي ونٽر کي سندس ڪمري ۾ وڃي الوداع چئي اچان. مان پنهنجي ڪمري مان نڪري ۽ لفٽ جو انتظار ڪرڻ کان سواءِ ئي مٿي چڙهڻ لڳيس. هڪ هڪ ڏاڪو چڙهڻ بجاءِ ٽي ٽي ڏاڪا ٽپيندي، ٽينءَ منزل تي وڃي پهتيس. مون کي سندس ڪمري جو نمبر ياد هو، انهيءَ ڪري مون وڃڻ شرط وڃي سندس در کڙڪايو. اندران آواز آيو، "ڪير؟ اندر هليا اچو."

مان در کولي اندر داخل ٿيس. انهيءَ وقت مسٽر ڊي ونٽر دريءَ جي پرسان ويهي ڏاڙهي لاهي رهيو هو. مون کي ڏسندي ئي سندس وات مان نڪتو، ”ڏيو خبر محترمه، ڪهڙي ڳالهه آهي؟“

”مان توهان کي الوداع ڪرڻ آئي آهيان. اسان اڄ صبح جو گاڏيءَ ۾ پئرس وڃي رهيا آهيون.“ مون مشڪل سان اهو جملو مڪمل ڪيو.

هن جلدي جلدي پنهنجي شيوَ بنائي ۽ يڪدم پنهنجا ڪپڙا پائي تيار ٿي ويو ۽ ٽيرس تي وڃي ويهي رهيو. منهنجي پريشاني وڌي رهي هئي، ڇو ته گاڏي ڇٽڻ ۾ باقي صرف ڏيڍ ڪلاڪ وڃي بچيو هو ۽ مون کي اڃان گهڻا ڪم ڪرڻا هئا.

هن ميز تان نيپڪن کڻي پنهنجي گوڏن تي وڇائيندي پڇيو، ”توهان نيرن ۾ ڇا کائيندؤ؟“

”مان نيرن ڪري آئي آهيان ۽ وڌ ۾ وڌ مان چار-پنج منٽ توهان وٽ ويهي سگهان ٿي.“ مون جواب ڏنو.

هن ويٽر کي نيرن جو آرڊر ڏنو ۽ ان کان پوءِ منهنجي منهن تي پنهنجون نظرون جمائي چڙيائين ۽ چيائين، ”انهيءَ جو مطلب اهو ٿيو ته مسز هوپر جي مونٽ ڪارلو مان دل ڀرجي وئي آهي ۽ هاڻي پنهنجي گهر وڃي رهي آهي. مان به وڃي رهيو آهيان. هوءَ نيويارڪ ويندي ۽ مان مانڊرلي ويندس. تون ڪيڏانهن وڃڻ چاهين ٿي، نيويارڪ يا مانڊرلي؟

”خدا جي واسطي مون تي چٿرون نه ڪريو. مون کي ڏاڍي تڪڙ آهي، توهان مون کي اجازت ڏيو.“ مون وراڻيو.

مان انهن ماڻهن مان نه آهيان، جي صبح جو سوير ئي مذاق شروع ڪن. مان جيڪي چئي رهيو آهيان، سو پوري سنجيدگيءَ سان چئي رهيو آهيان. مان پنهنجي پيشڪش وري به ورجايان ٿو. فيصلو ڪرڻ توهان جو ڪم آهي. ٻڌايو نيويارڪ وينديءَ يا مون سان گڏ مانڊرلي؟ هن سوال ڪيو.

”ڇا مطلب آهي توهان جو؟ توهان کي سيڪريٽريءَ جي ضرورت آهي ڇا؟“
”جي نه، منهنجو مطلب آهي ته توهان مون سان شادي ڪريو.“
ايتري ۾ ويٽر نيرن کڻي اچي ويو ۽ مان بت بڻجي ويهي رهيس.

* * *

شاديءَ کان پوءِ اٽلي ۽ ڏکڻ فرانس ۾ هني مون ملهائڻ کان پوءِ مئي جي شروع ۾ اسان مانڊرلي پهچي وياسون. جڏهن اسان لنڊن مان روانا ٿياسون ته انهيءَ وقت آسمان تي ڪڪر ڇانيل هئا ۽ سخت برسات پئجي رهي هئي. سڄي وات طرح طرح جي خيالن ۾ گم هئس. ڪنهري تشويش جو ڪارو ڪڪر منهنجي ذهن جي اُفق تي ڇانيل هو. خوف کان منهنجي

رڳ رڳ ڏکي رهي هئي. مون کي ڊپ هو تہ جيڪڏهن آسمان تي انهيءَ نموني ڪڪر ڇانيل رهيا تہ اهو منهنجي لاءِ ايڪ فال نہ ٿيندو. ميڪسم مون کي هر وقت يقين ڏياري رهيو هو تہ جڏهن اسان مانڊرلي پهچنداسون تہ آسمان صاف هوندو. انهيءَ وقت منهنجي اميدن جا گل ٽڙي پيا، جڏهن مون ڏٺو تہ مانڊرلي جي پسگردائيءَ ۾ آسمان تي هڪ ڪڪري بہ نہ هئي.

مانڊرلي ۾ اسان جو استقبال ڪرڻ لاءِ سڀئي نوڪر چاڪر بيٺا هئا. ميڪسم سڀني ملازمن تي هڪ نگاهہ وڌي ۽ ڌيمي زبان سان چيائين، ”لعنت آهي انهيءَ عورت تي!“

مان هڪدم چرڪ پري ويس ۽ حيرانيءَ سان پڇيم، ”ڪير، ڪير؟“

”مسز ڊينور سڀني ملازمن کي اسان جي استقبال لاءِ گڏ ڪيو آهي. خير، ڪا ڳالهہ نہ آهي. مان پاڻ ان سان ڳالهائيندس.“

موٽر مانڊرلي جي عظيم الشان عمارت جي اڳيان اچي بيٺي. مون ڊڄندي ڊڄندي موٽرڪار جو دروازو کولڻ لاءِ هٿئي کي پڪڙيو. بٽلر اڳتي وڌي دروازو کوليو، مون مرڪندي سندس سلام جو جواب ڏنو.

ميڪسم موٽر مان لهي پنهنجا دستانا لاهيندي چيو، ”هي آهي مانڊرلي فرث“ ۽ يڪدم نوڪرن سان مخاطب ٿي چيائين، ”ڏيو خبر، توهان تہ سڀ خيريت سان آهيو نہ؟“

جڏهن اسان پرشڪوہ مانڊرلي جون ڏاڪڻيون چڙهي وراندي ۾ داخل ٿياسون تہ اتي هڪڙي سنهڙي پوڙهي عورت اڳتي وڌي اسان جو استقبال ڪيو ۽ پنهنجو هٿ مون ڏانهن وڌايائين. مون سندس هٿ ورتو. ميڪسم جو آواز آيو، ”هيءَ مسز ڊينور آهي.“ ان سان ملڻ شرط مون کي ڌڏڪو اچي ويو. ڄڻ تہ مون بجليءَ جي ڪليل تارن کي ڇهيو هجي. خوف کان منهنجي جسم ۾ ڏڪڻي پيدا ٿي وئي.

مانڊرلي جي ساڄي حصي جا ڪمرا منهنجي رهائش لاءِ سينگاريا ويا هئا ۽ کٻي پاسي وارا سمورا ڪمرا جيئن جو تيئن بند هئا. انهن ڪمرن ۾ رابيڪا رهندي هئي. مون ڪڏهن بہ انهن ڪمرن طرف وڃڻ جي جرئت نہ ڪئي، ڇو تہ هڪ اڻ ڄاتل خوف هروقت منهنجي جسم تي سوار رهندو هو. مان ڊڄندي هئس تہ جيڪڏهن مون انهن پابندين کي ٽوڙي انهن ڪمرن ۾ قدم رکيو تہ رابيڪا جي المناڪ موت جو المناڪ پاڇو منهنجي روشن مستقبل تي اونداهي بنجي ڇانئجي ويندو.

مان تصور ئي تصور ۾ رابيڪا جي جمال ۽ حسن جي تصوير بنائيندي هئس ۽ پوءِ انهيءَ تصوير ۾ پنهنجي فهم ۽ ادراڪ مطابق رنگ پريندي هئس. ۽ انهيءَ کانپوءِ جڏهن انهيءَ تصوير کي ڏسندي هئس تہ حيران ٿي ويندي هئس، ڇو تہ مون کي رابيڪا پاڻ کان وڌيڪ حسين ۽ جميل ۽ نظر نواز نظر ايندي هئي ۽ مان احساس ڪمتريءَ جي بار هيٺيان دٻجي ڪنجهڻ لڳندي هئس.

هڪڙي ڏينهن ميڪسم جي پيڻ پيٽرس ملڻ آئي. ان جو اچڻ ايترو ته اوچتو ٿيو جو مان هڪدم ڊڄي ويس. ميڪسم جي غير حاضريءَ ۾ مهمانن سان ملڻ ۾ مان هميشه گهٻرائيندي هئس. انهيءَ جو سبب به اها ساڳي احساس ڪمتري هو. جڏهن پيٽرس جي ڪار ماندرلي ۾ داخل ٿي، انهيءَ وقت مان پنهنجي شب خوابيءَ واري ڪمري ۾ ويٺي هئس. مان موٽر جو آواز ٻڌي گهٻرائجي ويس ۽ سوچڻ لڳيس ته هن صورتحال مان ڪيئن جان ڇڏائي وڃي. رکي رکي اهو سوال منهنجي ذهن ۾ اڀري رهيو هو ته جيڪڏهن ميڪسم جي ڀيڻ مون کي شب خوابيءَ جي لباس ۾ ڏسي ورتو ته ڇا چوندي ۽ منهنجي متعلق ڪهڙي راءِ قائم ڪندي. موٽر جو اواز جيئن پوءِ تيئن قريب اچي رهيو هو. آخرڪار منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته مان دري کولي ورانڊي مان ٿيندي، ٻئي ڪمري ۾ هلي وڃان. ايتري ۾ پيٽرس ملاقاتين واري ڪمري ۾ اچي ويندي ۽ پوءِ مان ڪپڙا بدلائي ان سان ملڻ وينديس. مون دري کولي ۽ ورانڊي مان ٿيندي هڪ ٻئي ڪمري ۾ هلي ويس ۽ ان جو در کولي ورانڊي ۾ آيس. مان ڊڄندي ڊڄندي اڳتي وڌي رهي هيس ته اوچتو ئي اوچتو هڪ نوڪرياڻي سامهون ايندي نظر آئي. مون انهيءَ خادمه کي اڳي ڪڏهن به نه ڏٺو هو. مون ان جي نظرن کان بچڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان جي حيرت انگيز نگاهن مون کي ڏسي ورتو. مون يڪدم "صبح بخير" چيو ۽ ان کان بچڻ لاءِ ڏاڪڻ طرف وڌيس. ان به حيرت ۽ عجب مان جواب ڏنو "صبح بخير بيگم!".

منهنجو خيال هو ته مان ڏاڪڻ مان ٿيندي، پنهنجي ڊرائنگ روم ۾ وڃي پهچنديس، پر ڏاڪڻ تان لهڻ کان پوءِ هڪ ٻيو ورانڊو نظر آيو. اهو ورانڊو مون اڳ ۾ ڪڏهن به نه ڏٺو هو. اونده سبب مان پوريءَ طرح انهيءَ ورانڊي جو جائزو وٺي نه سگهيس. سامهون مون کي هڪڙي ٻي ڏاڪڻ نظر آئي، مان انهيءَ طرف وڃڻ بجاءِ ساڄي طرف مڙي ويس. هر طرف خاموشي هئي ۽ اونداهي ڇانيل هئي.

هيٺر منهنجي اڳيان هڪڙو ڪمرو هو. مون ڪمري جو دروازو کوليو. سڄو ڪمرو اولداهو هو. جڏهن اونده ۾ منهنجون اکيون ڏسڻ لڳيون ته مون کي ڪمري جي وچ ۾ پيل فرنيچر نظر آيو، انهيءَ تي اڇي چادر پيل هئي. خوف کان منهنجون ٽنگون ڏڪي رهيون هيون ۽ دل سيني ۾ تيزيءَ سان ڌڙڪي رهي هئي. مون يڪدم دروازو بند ڪيو. انهيءَ ڪمري سان گڏ ڪيترائي ٻيا به ڪمرا هئا، جي سڀئي بند هئا. مون کي سامهون هڪڙو محراب نظر آيو، جنهن ۾ هڪڙي وڏي دري هئي. مون دري کولي ٻاهر جهاتي پائي ڏٺو. هيٺ هڪڙو پُرفضا باغ هو، جو سمنڊ جي ڪناري تائين پکڙيل هو. منهنجي وهم ۽ گمان ۾ به اها ڳالهه نه هئي ته سمنڊ ماندرلي کي ايترو ويجهو آهي. سمنڊ جون لهرون نانگن والڪر جهومنديون، موڙا ڏينديون ۽ ڦوڪون ڏينديون، ساحل طرف وڌي رهيون هيون ۽ ڪناري سان

ٽڪرائجي شور ۽ حشر مچائي واپس موٽي وڃي رهيون هيون. اهو نظارو ايڏو ته اثر انگيز هو جو دل نٿي چاهيو ته هڪ گهڙي به اهو نظارو منهنجي جلون جي پرستار نگاهن کان اوجهل ٿئي. مان الهيءَ خوف کان، ته ڪو ڏسي نه وٺي، گهڻو وقت اتي بيهي نه سگهيس ۽ پوءِ وري ڏاڪڻ طرف وڌيس. منهنجو هٿ ڏاڪڻ جي جنگلي تي هو ۽ مان لهڻ لاءِ پير کڻي ئي رهي هيس ته پنيان دروازي کلڻ جو آواز آيو. مون ڊڄي پوئتي نهاريو. مسز ڊينور دروازي وٽ بيٺي هئي. هڪ کن پل لاءِ اسان هڪٻئي کي ڏسنديون رهيون سين. اسان جي وات مان ڪا به ڳالهه نه نڪتي. مون کي انهيءَ پوڙهي عورت جي بي ڪيف اکين ۾ نفرت ۽ حقارت جا شعلا ڀڙڪندي نظر آيا. مان هيسجي ويس. منهنجي حالت الهيءَ وقت اهڙي ڏوهاريءَ جهڙي هئي، جنهن ڪو تمام وڏو گناهه ڪيو هجي ۽ موقعي واردات تي پڪڙجي پيو هجي.

”مون کان رستو گم ٿي ويو هو.“ مون ندامت کي لڪائيندي چيو.

”توهان محل جي ٻئي طرف اچي پهتيون آهيو.“ مسز ڊينور جواب ڏنو.

”ها مون کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس آهي.“

”توهان ڪنهن ٻئي ڪمري ۾ به اندر ويون آهيو؟“ هن سوال ڪيو.

”نه، نه. بلڪل نه. مون صرف دروازو کوليو هو، اندر ڪانه ويس. اندر ته بلڪل اونده هئي. اتي ته ڪجهه به ڏسڻ ۾ نٿي آيو.“ مون گهبرائجي جواب ڏنو.

”جيڪڏهن توهان ڪنهن به ڪمري کي ڏسڻ چاهيو ٿيون ته مون کي حڪم ڪريو، سيئي ڪمرا سجايل ۽ سينگاريل آهن ۽ قابلِ استعمال آهن.“ مسز ڊينور معنيٰ خيز نظرن سان مون ڏانهن ڏسندي چيو.

”نه، نه، اهڙي ڪا به ڳالهه نه آهي.“

”توهان صاف صاف چو نٿيون چئو ته توهان انهن ڪمرن کي ڏسڻ چاهيو ٿيون، جن ۾ رابيڪا رهي ٿي.“ مسز ڊينور پرپور اعتماد سان چيو.

* * *

واقعي مسز ڊينور جي ڳالهه درست هئي. رکي رکي منهنجي دل ۾ انهن ڪمرن کي ڏسڻ جو خيال ايندو هو، جن ۾ رابيڪا رهندي هئي. مان ڊڄندي هئس ته صرف انهيءَ ڳالهه کان ته مون کي ڪو رابيڪا جي ڪمري ۾ ڏسي نه وٺي. مون ڪيترائي دفعا لڪي ڇپي انهن ڪمرن کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هر دفعي ڪنهن نه ڪنهن سبب ڪري مان پنهنجي انهيءَ خيال تي عمل ڪري نه سگهيس. هڪڙي ڏينهن مون کي موقعو ملي ويو.

مان جلدي جلدي وڏيون وکون پريندي انهيءَ ورانڊي ۾ پهچي ويس، جتي هڪ دفعو اڳ ۾ مسز ڊينور سان منهن مقابل ٿي هيس. ورانڊي ۾ مڪمل خاموشي هئي. مون

يڪدم اندازو لڳايو تہ انهيءَ ڏينهن مسز ڊينور هڪڙي دروازي مان اوچتو لڪتي هئي. انهيءَ دروازي جي اندازي سان مان انهيءَ ڪمري جي دروازي تي پهچي ويس جو رابڪا جو خاص الخاص ڪمرو هو. منهنجو خيال هو تہ دروازي جو ڪلف ڏنل هوندو. پر جيئن ئي مون دروازي جي هٿئي کي هٿ لڳايو تہ اهو ازخود کلي پيو. ڪمري ۾ اونده هئي، مون پٽ تي بجليءَ جو بٽڻ ڳوليو. روشنيءَ سڄي ڪمري کي روشن ڪري ڇڏيو. مان لنڊڙي ڪمري ۾ بيٺي هئس جيڪو شايد ڊريسنگ روم هو. ڪمري جي پٺين سان وڏا وڏا آبنوسي ڪٻٽ رکيل هئا. انهيءَ ڪمري جو هڪڙو دروازو وڏي ڪمري ۾ کليو ٿي. مون انهيءَ ڪمري ۾ داخل ٿي بتي ٻاري ۽ اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ سڄو ڪمرو ڏاڍي نفاست سان سينگاريل هو. منهنجو خيال هو تہ جڏهن مان ڪمري ۾ داخل ٿينديس تہ سيني شين تي اڇي چادر پيل هوندي. ۽ انهيءَ چادر تي مٽيءَ جا ٿلها تهہ چڙهيل هوندا، ليڪن خلاف توقع اهو ڪمرو تہ شيشي والڳر صاف، سٿو ۽ چمڪي رهيو هو.

سڀ شيون اهڙي سليقي ۽ لفاست سان سجايل هيون جو ڏسڻ سان اهو اندازو ئي نٿي لڳايو ويو تہ هي ڪمرو ڪو ورهين کان وٺي خالي ۽ غير آباد آهي. پر ڏسڻ واري کي ائين محسوس ٿيو ٿي تہ هتي جو رهواسي اڄان هينئر هتان اٿي ٻاهر ويو آهي. مون کي ائين محسوس ٿيو تہ منهنجو دماغ جواب ڏئي چڪو آهي ۽ عالم خواب ۾ اڏامندي ماضيءَ جي انهن ڏينهن ۾ وڃي پهتي آهيان جتي حال جي آئيني ۾ ماضيءَ جي تصوير صاف نظر اچي رهي آهي. مون محسوس ڪيو تہ ڏسندي ئي ڏسندي رابڪا خوشين جي هزارن جلون ۾ لڏرا ڪندي اچي پهچندي ۽ پنهنجي ڊريسنگ ٽيبل جي سامهون قدآور آئينہ جي سامهون ويهي پنهنجي سونهري وارن ۾ ڦڻي ڏيڻ شروع ڪندي. مان دروازي ۾ بيهي سندس دلفريب عڪس آئيني ۾ ڏسي سگهنديس. ۽ هوءَ بہ مون کي اک ٽيٽ سان تصوير حيرت بڻجي ڏسي وٺندي. پر ائين نہ ٿيو. مان ڪافي دير تائين پنهنجي خيالن جي مونجهارن ۾ گم هيس تہ اوچتو ئي اوچتو پٽ تي لڳل گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ منهنجي احساس کي ڌونڌاڙي بيدار ڪيو. مون پنهنجي واچ ۾ ڏٺو ۽ پوءِ گهڙيال تي نظر وڌي. واقعي گهڙيال هلي رهيو هو.

مان آهستي آهستي ڪمري جي وچ ۾ پهچي ويس. اوچتو منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو تہ ڪمري ۾ ڪو بہ ساهہ وارو آباد نہ آهي. هتي ڪو بہ رهي نٿو ۽ نہ وري هتي ڪو اچي رهندو. اهي ڳالهيون سڀ خواب خيال ٿي ويون جڏهن رابيڪا هتي رهندي هئي. تازن گلن جا ڍير هن ڪمري ۾ ڇو نہ رکيا وڃن. هو پنهنجي خوشبوءِ سان ڪمري جي انهيءَ بوءِ کي اتان ڪڍي نٿا سگهن، جا ورهين کان بند رهڻ سبب انهي ڪمري جي فضا تي پنهنجو تسلط ڄمائي چڪي آهي. هن ڪمري جون دريون بند آهن ۽ ريشمي پردا ڪيريل آهن. هاڻي رابيڪا تہ پلجي بہ هن ڪمري ۾ قدم رکي نہ سگهندي. مسز ڊينور صاف سنهون اطلس ۽ ڪمخواب جون چادرون هر روز بدلائي ڇو نہ وڃائي. هوءَ رابيڪا کي ڪڏهن بہ واپس

آئي نہ سگھندي. رابيڪا مري چڪي آهي، ان کي مئي ٻہ سال گذري چڪا آهن، هوءَ قبر جي ميٽيءَ ۾ ملي ميٽي ٿي وئي آهي. هاڻي ان کي ڪابہ طاقت، ڪابہ ڪوشش جاميءَ حيات ۾ واپس آڻي نٿي سگهي.

ڪمري ۾ ويٺي سمنڊ جو شور صاف ٻڌڻ ۾ اچي رهيو هو. مان دريءَ طرف وڌيس ۽ دري کولي مون پردو کڻي ڇڏيو. قدرتي روشنيءَ مصنوعي روشنيءَ کي جهڪو ڪري ڇڏيو. هاڻي هرطرف حقيقت ئي حقيقت هئي.

ڪرسيءَ تي ڊريسنگ گائون پيو هو. مون ان کي کڻي ڏٺو. پرسان فرش تي سليپر پيا هئا، مون انهن کي هٿ ۾ ڪنيو. آهستي آهستي خوف منهنجي دل ۽ دماغ تي قبضو ڪري رهيو هو. مون بستري تي پيل ريشمي رضائيءَ کي هٿ لائي ڏٺو، منهنجا هٿ غيرارادي طور ڏاڍي سان پريل رابيڪا جي نالي جي پهرين حرف تي وڃي رکجي ويا.

مان گهڻو وقت اتي ترسي نہ سگهيس ۽ ننڍي ڪمري ڏانهن موٽيس. ڪبٽن ۾ ڪيترن ئي قسمن جا ڪپڙا سليقي سان ٽنگيل هئا. مون هڪڙو ڪبٽ کوليو. تيز خوشبوءِ جي لهر مون ڏانهن ڊوڙي آئي. مون يڪدم دروازو کڻي بند ڪيو ۽ وري سمهڻ واري ڪمري ۾ لنگهي ويس.

مون کي پنهنجي پٺيان ڪنهن جي قدمن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ائين جيئن ڪو غيبي روح آهستي آهستي منهنجو پيڇو ڪري رهيو هجي. مون پوئتي نهاريو. مسز ڊينور دروازي ۾ بيٺي هئي. سندس چهري تي عجيب تاثر هو. گهنجن واري منهن جي هر شڪن مان اطمينان جهاتيون پائي رهيو هو. فاتحانہ مسرت سندس خشڪ چپن تي پکڙيل هئي ۽ سندس مُنهن رڙيون ڪري چئي رهيو هو، ”ڪيئن بيگم! آخر پڪڙجي پيئينءَ نہ، تون تہ چوين پئي تہ مان انهن ڪمرن کي بلڪل ڏسڻ نٿي چاهيان ۽ اڄ هتي ڇا پئي ڪرين تون؟“ مان مٿي کان پيرن تائين ڏڪي ويس.

”ڏيو خبر محترمہ، ڪا شيءِ پسند آئي توهان کي؟“ هن طنزيہ مرڪندي چيو.

مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن ننڍڙيون ننڍڙيون چٺنگون منهنجي سڄي جسم ۾ سُئين وانگر چُڀڻ لڳيون آهن. مون ڳالهائڻ لاءِ پنهنجي زبان کولي، پر آواز گلي ۾ ڦاسي پيو.

”توهان جي طبعيت ناساز آهي ڇا؟“ هن منهنجي بلڪل ويجهو اچي منهنجي دماغ تي هڪ ٻي اذيت لڳائي. منهنجو تہ روح بہ ڏڪي ويو. مان هيسجي پوئتي هٽي ويس. مون کي يقين آهي تہ جيڪڏهن هوءَ ٿورو بہ ويجهو اچي ها تہ مان ٿابڙجي ڪري پوان ها!

”مان، مان، بلڪل ٺيڪ آهيان، مسز ڊينور! درحقيقت مان باغ ۾ بيهي، باغ جو نظارو ڪري رهي هئس تہ اوچتو ئي اوچتو منهنجي نظر هن دريءَ تي وڃي پئي، جا کليل هئي. مان هن دريءَ کي بند ڪرڻ لاءِ هيڏانهن آيس.“ مون ڳالهہ کي ٺاهيندي چيو.

”مان بند ڪيان ٿي اها دري.“ هن جواب ڏنو ۽ منهنجي جواب جو انتظار ڪرڻ کان سواءِ ئي دري بند ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي. دري بند ڪرڻ کان پوءِ هو منهنجي سامهون

اچي بيهي رهي ــــ ”توهان اهو ڪوڙ ڇو ڳالهايو ته دري ڪليل هئي.“ هن نهايت اعتماد سان چيو، ”مان ته دري ڇاڻ بند ڪري وئي هئس. دري ڪليل نه هئي، پر دريءَ ڪي توهان ڪوليو آهي، ڪيئن، ائين آهي نه! توهان کي ڪمري ڏسڻ جو شوق هو ته توهان پاڻ تڪليف ڇو ڪئي، هن ناچيز بنديءَ کي چئو ها، مان توهان کي اکين سان ڏيکاريان ها.“ سندس زهر ۾ ٻڌل تير منهنجي دل مان پار ٿي رهيا هئا. مان شرم کان ٻڏي رهي هيس. دل چاهيو ٿي ته وٺي ڊوڙ پايان، ليڪن پيرن دل جو حڪم مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. مان سندس اکين ۾ اکيون وجهي ڪيس گهوريندي رهيس.

”هينئر توهان اچي ويون آهيو ته اچو ته مان توهان کي سڀئي شيون ڏيکاريان ته جيئن توهان جي اکين جي شوق کي ڪجهه تسڪين ملي.“ سندس آواز ۾ نفرت ۽ حقارت جي تلخي هئي.

هن اڳتي وڌي مون کي ٻانهن کان ورتو. سندس ٿڌيون آڱريون نشتر وانگر منهنجي جسم ۾ لنگهي پيون. هوءَ مون کي رابيڪا جي بستري جي پرسان وٺي وئي.

”هيءُ رابيڪا جو بسترو آهي، جتي هوءَ آرام ڪندي هئي. ڪيڏو نه سهڻو آهي هيءُ بسترو! ڪيڏي نه نرم ۽ گداز آهي هيءَ ريشمي رضائي! هن بستري تي سدائين هيءَ ريشمي چادر وڇايل هوندي هئي. هيءَ ان کي ڏاڍي پسند هئي. سندس رات واري پوشاڪ ڪٻٽ ۾ پئي آهي. توهان ان کي هينئر پنهنجا هٿ لائي رهيون هيون. اهو ئي آهو لباس آهي، جيڪو مرڻ کان اڳ ۾ هن کي پهريل هو. تورو هن کي هٿ ۾ وٺي ڏسو، ڪيڏو نه سنهو ۽ ملائم آهي. هن جو ڪپڙو، جيئن ڪنهن شاعر جي حسين تصور جي نرم ۽ نازڪ تارن سان ان کي اُڻيو ويو آهي.“ هن، ڪٻٽ مان ڪپڙا ڪڍي منهنجي اڳيان رکيا. ”هي انهيءَ حالت ۾ پيا آهن، جيئن هوءَ انهن کي لاهي رکي وئي هئي.“ انهيءَ کان پوءِ هن انهن ڪپڙن کي ويڙهي ڪٻٽ ۾ رکيو ۽ ڏاڍي اطمينان سان چيو، ”مان سندس ڏاڍي خدمت چاڪري ڪندي هيس. ڪيتريون ئي نوڪرياڻيون آيون ۽ ويون، پر هڪڙي به سندس معيار مطابق نه هئي، پر مون سان ڏاڍو خوش هئي ۽ اڪثر چوندي هئي، ’ڊيني، تون ڏاڍي خدمت گذار آهين، توکان سواءِ مون کي ٻي ڪا به نوڪرياڻي پسند نه آئي‘. هي ڏسو هن جو ڊريسنگ گائون، هوءَ ڏاڍي قداور هئي. قدوقامت ۾ توهان کان به ڊگهي هئي. ڏسو نه هيءُ گائون ڪيڏو ڊگهو آهي، هيءُ توهان کي ته مُرن تائين ايندو. هوءَ سراپا ناز ۽ حسن و جمال ۾ پنهنجو مَٽ پاڻ هئي. هي سندس سليپر آهن. سندس پير ننڍا ۽ ڏاڍا سهڻا هئا. تورو هنن سليپرن ۾ پنهنجا هٿ وجهي ڏسو، ڪيڏا نه ننڍا ۽ تنگ آهن، آهن نه؟“

”توهان ڊريسنگ ٽيبل تي برش به ڏٺا هوندا؟“ هوءَ مون کي هٿ کان جهلي، ڇڪيندي ڊريسنگ ٽيبل وٽ وٺي وئي ۽ چيائين، ”هي برش ائين ئي پيا آهن، جيئن هن ڪم

آئون ڪان پوءِ رکيا هئا ۽ اڄ تائين انهن کي ڪنهن به هٿ نه لاتو آهي. مان روزانو شام جو سنڊس وارن کي برش هڻندي هيس. جڏهن سنڊس شادي ٿي هئي ته سنڊس وار چيله تي پوندا هئا. مسٽر ڊي ونٽر به سنڊس وارن کي برش هڻندو هو. هڪڙي ڏينهن شام جو ڪمري ۾ آيس ته ڪيس قميص جون ٻانهون ڪُنجي ان کي برش ڪندي ڏٺم. هوءَ مرڪي مسٽر ونٽر کي هدايتون ڏئي رهي هئي: 'ٿورو ڏاڍيان ميڪس، ٿورو ڏاڍيان'. ۽ مسٽر ڊي ونٽر سعادتمند خاوند وانگر ائين ئي ڪندو رهيو هو."

هوءَ خاموش ٿي ويئي ۽ ٿوري دير ڪان پوءِ چيائين، "جڏهن هن پنهنجي وارن کي لنڊو ڪرايو ته هرهڪ ان کي ناپسند ڪيو، پر هوءَ ڪنهن جي به پرواهه نه ڪندي هئي ۽ چوندي هئي: 'مون کي ٻين جي ڪهڙي پرواهه، سوال ته منهنجي پسند جو آهي. ننڍن وارن سان گهوڙي سواري ۽ ٻيڙي هلائڻ جو لطف هوندو آهي.' سنڊس گهوڙي تي سوار هڪ تصوير هڪ مصور بنائي هئي. ڏاڍو مشهور مصور هو. اها تصوير هال ۾ لڳل آهي، توهان به ڏٺي هوندي؟"

"نه، نه، مون ڪانه ڏٺي آهي." مون ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيو.

"جيتوڻيڪ اها تصوير سال جي بهترين تصوير قرار ڏني وئي، پر انهيءَ هوندي به مسٽر ڊي ونٽر کي پسند نه آئي. هو چوندو هو ته مصور سنڊس حسن ۽ جمال کي پنهنجي زور قلم سان ڪينوس تي منتقل ڪرڻ ۾ انصاف ڪان ڪم نه ورتو آهي ــ جڏهن هن سمنڊ ۾ ٽپ ڏئي پنهنجي جان جي بازي لڳائي ته ــ پٿريلي بي رحم ٽڪرين سنڊس حسين ۽ گداز جسم کي ٻوٽيون ٻوٽيون ڪري ڇڏيو، سنڊس شڪل ائين ته ڇچرجي وئي هئي، جو سڃاڻڻ ئي مشڪل هو. ٻئي ٻانهون غائب هيون، پر ڊي ونٽر ان کي سڃاڻي ورتو هو."

مسز ڊينور خاموش ٿي وئي. سنڊس نظرون بدستور تيرن وانگر منهنجي جسم ۾ کتل هيون، جنهن جي چڀڻ سان منهنجو روح تڙڦي ويو.

"انهيءَ حادثي جي سڄي ذميداري مون تي آهي. مان انهيءَ شام ڪرٽ ويئي هيس. گهڻي رات گذرڻ تائين مان اتي رهيس، ڇو ته مون کي خبر هئي ته مسز ڊي ونٽر لنڊن ويل آهي ۽ رات موٽي نه ايندي. جڏهن ساڍي نوين بجي مان واپس آيس ته مون کي خبر پئي ته هوءَ ستين بجي لنڊن مان موٽي آئي هئي. هن اڪيليءَ ڊنر ڪاڌي ڇو ته مسٽر ڊي ونٽر، فرينڪ وٽ ماني لاءِ ويل هو. ڊنر ڪان پوءِ هوءَ سمنڊ جي ڪناري سير و تفريح لاءِ هلي وئي. مون کي بيحد فڪر هو، ڇو ته جهڪ لڳڻ شروع ٿي وئي هئي. جيڪڏهن مان گهر ۾ هجان ها ته پوءِ هوءَ ڪڏهن به نه وڃي ها. هوءَ هميشه منهنجي نصيحت تي عمل ڪندي هئي."

ان جي سخت گرفت ڪان منهنجي ٻانهن سڪي پئي ۽ منهنجو جسم ٽڙڪي رهيو هو.

"مسٽر ڊي ونٽر ڪيڏيءَ مهل موٽي آيو، انهيءَ جي مون کي خبر نه آهي. منهنجو خيال آهي ته ٻارهين بجي جو وقت هوندو ته جهڪ تمام تيز ٿي وئي. هوءَ اڃان تائين

واپس نہ موٽي هئي. مان ڏاڍي پريشان هئس، الهيءَ پريشانيءَ جي عالم ۾ مان هيٺ ويس، ڪمري ۾ روشني هئي. مون ڊريسنگ روم جي دروازي کي کڙڪايو، مسٽر ڊي ونٽر يڪدم جواب ڏنو، 'ڪير آهي؟' مون پنهنجي پريشانيءَ جو ذڪر ڪيو تہ هن چيو، 'مسز ڊي ونٽر اڃان واپس نہ آئي آهي!' ۽ ٿوري دير ۾ ڊريسنگ گائون پائي، دروازي کان ٻاهر آيو ۽ چيائين، 'شايد هوءَ رات ڪاٽيج ۾ گذاريندي، تون وڃ، وڃي آرام ڪر.' مسٽر ڊي ونٽر ٿڪل ٽٽل نظر اچي رهيو هو ۽ مون وڌيڪ ان کي پريشان ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو. هوءَ اڪثر ڪري ڪاٽيج ۾ رات گذارڻ ويندي هئي ۽ ڪيترا ئي ڏينهن اتي گذاريندي هئي."

مان انهي ڪهاڻيءَ مان تنگ ٿي پئي هيس ۽ چاهيم تہ اها ڪٿا بند ڪري، پر هوءَ دنيا ومافيها کان بي خبر، پنهنجي ڳالهہ جاري رکندي آئي. جيئن هن سڄو داستانِ حيات يڪساهي ٻڌائڻ جو عزم ڪري ڇڏيو هو.

"مسٽر ڊي ونٽر هاڻي رابيڪا جي هنن ڪمرن کي ڪڏهن بہ استعمال نہ ڪندو آهي، شايد انهيءَ لاءِ تہ گذريل ۽ وسريل زماني جون حسين يادگيريون سندس دل ۾ اڌما نہ کائن ۽ سٽل ارمان وري نہ سجاڳ ٿي پون. توهان کي سمنڊ جو آواز تہ ٻڌڻ ۾ ايندو هوندو؟"

جيتوڻيڪ دريون بند هيون، تنهن هوندي بہ سمنڊ جو آواز صاف ٻڌڻ ۾ پئي آيو. ائين معلوم ٿي رهيو هو تہ سمنڊ جون ڪاوڙيل لهرون زور سان شور مچائي، ڪناري سان ٽڪرجي رهيون هيون.

مون پنهنجو هٿ ڇڏائڻ خاطر زور لڳايو، پر هن پنهنجي گرفت وڌيڪ مضبوط ڪئي ۽ سرگوشيءَ جي عالم ۾ چيائين، "مان اڪثر ڪري محسوس ڪندي آهيان تہ هوءَ ورانڊي ۾ منهنجي پٺيان پاڇي وانگر اچي رهي آهي. ڪڏهن ڪڏهن مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي تہ جيئن هوءَ دريءَ ۾ نيوڙي سمنڊ جي گوڙيلي چاڙهہ مان لطف اندوز ٿي رهي آهي. ڇا انسان مرڻ کان پوءِ وري هن دنيا ۾ ايندو آهي؟"

"مون کي ڪابہ خبر نہ آهي، مون کي ڪجهہ بہ خبر نہ آهي." مون رڙ ڪندي جواب ڏنو. منهنجي آواز ۾ احتجاج هو. انهيءَ جي خلاف مون کي پنهنجو آواز پنهنجو نہ لڳو.

"ڪڏهن مان سوچيندي آهيان تہ شايد رابيڪا ماڻڙلي ۾ آئي هوندي ۽ توهان کي ڊي ونٽر سان گفتگوءَ ۾ محو ڏسي تڙپي ويندي هوندي. ٻڌو ٿيون نہ توهان؟ تڙپي ويندي هوندي جامہ حيات ۾ اچڻ لاءِ."

اسان ٻئي دروازي ۾ بيٺي هڪ ٻئي جي اکين ۾ اکيون وجهي نهاري رهيون هيونسين. هن جي اکين ۾ وحشتناڪ بربادي هئي. انهيءَ کان پوءِ هن دروازو کوليو ۽ مون کي ٻاهر وڃڻ لاءِ رستو ڏنو. مان جڏهن ٻاهر نڪتيس تہ سخت پريشان هيس. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ سڄو بدن خوف ۽ دهشت کان ڏڪي رهيو هو. مان ٻنان ڪنهن سوچڻ سمجهڻ جي وٺي ڀڳيس ۽ پنهنجي ڪمري ۾ بستري تي وڃي ڪريس ۽ خوف کان روئڻ لڳيس.

* * *

وقت گذرندو ويو. هڪڙي ڏينهن تمام گهڻا مهمان ملڻ لاءِ آيا. مان اهڙي موقعي تي اڪثر اها ڪوشش ڪندي هئس ته مهمان نوازيءَ ۾ ڪا ڪوتاهي نه رهجي وڃي ۽ انهن کي اهو احساس پيدا نه ٿئي ته مان رابيڪا جهڙي مهمان نواز نه آهيان. انهن مهمانن ۾ بشپ جي زال به هئي. هن ڳالهين ۾ گذريل زماني جو ذڪر ڇيڙي وڌو ۽ پوءِ انهيءَ ڳالهه تي اُئي ته هڪ فينسي ڊريس پارٽي ٿيڻ گهرجي. مالڊرلي جي انهن روايتن کي زنده رکندي، جن جي ڪري مانڊرلي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي، سڀني انهيءَ تجويز کي پسند ڪيو.

فينسي ڊريس پارٽيءَ جون تياريون زورشور سان شروع ٿي ويون. هرهڪ اهو معلوم ڪرڻ جي فڪر ۾ هو ته انهيءَ موقعي تي مان ڪهڙي قسم جو لباس پائيندس، پر مان پنهنجي لباس جي باري ۾ ڪامل رازداريءَ کان ڪم وٺڻ ٿي چاهيو تہ جيئن پنهنجي انتخاب ۾ سڀني مهمانن کي حيرت ۾ وجهي سگهان ۽ داد حاصل ڪريان."

هڪڙي ڏينهن ڊي ونٽر ۽ سندس پيڻ پيٽرس سان چانهه تي لباس جو ذڪر اچي ويو. پيٽرس نهايت تجسس آميز لهجي ۾ پڇيو، "توهان انهيءَ ڏينهن ڪنهن جو لباس پهريندؤن؟"

مان اڃان جواب ڏيڻ لاءِ سوچي ئي رهي هيس ته يڪدم مسٽر ڊي ونٽر چيو، "هيءَ ته مون کي ئي ٻڌائڻ لاءِ تيار نہ آهي، سو توکي ڪيئن ٻڌائيندي. پارٽيءَ ۾ ڏينهن ئي ڪيترا وڃي رهيا آهن. انهيءَ ڏينهن توهان کي پاڻهي خبر پئجي ويندي ته سندس انتخاب ڪهڙو آهي؟"

رات مان ڊنر جي لاءِ ڪپڙا بدلائي رهي هيس ته اوچتو در کڙڪيو. منهنجو خيال هو ته پيٽرس آئي آهي، انهيءَ ڪري مون بنا پڇڻ جي تہ ڪير آهي، آواز ڏنو— "اندر اچ."

دروازو کليو ۽ مان اهو ڏسي وائڙي ٿي ويس ته دروازي ۾ مسز ڊينور بيٺي آهي. سندس هٿ ۾ ڪاغذ جو ٽڪرو هو. هن مون کي ڏسڻ سان چيو:

"معاف ڪجو، مون توهان کي خواه مخواه تڪليف ڏني، پر مان اهو فيصلو ڪري نه سگهيس ته واقعي توهان ڪاغذ جي هن ٽڪري کي بيڪار سمجهي اڇلڻ چاهيو ٿيون. شام جي وقت رديءَ جون سموريون ٽوڪريون مون وٽ ڪٺي ايندا آهن ته جيئن مان تسلي ڪريان ته ڪو قيمتي ڪاغذ ته رديءَ جي ٽوڪريءَ جي نذر ته نه ٿي ويو. رابرٽ مون کي ٻڌايو تہ هي ڪاغذ لئبرري ۾ رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ پيو هو."

هن ڪاغذ جو ٽڪرو مونڏانهن وڌايو. ڪاغذ تي پينسل سان ٺهيل هڪ تصوير هئي، جا صبح جو لئبريري ۾ ويهي مون ناهي هئي.

"نه، مسز ڊينور—" ٿوري دير کان پوءِ مون چيو، "هي ڪاغذ ڪم جو نہ آهي، هن کي اڇلي ڇڏ. مون کي انهيءَ جي ضرورت نه آهي."

"ٺيڪ آهي." هن چيو، "مون صرف پنهنجي تسليءَ خاطر توهان کان پڇيو آهي."

"ڪا ڳالهه نه آهي." مون جواب ڏنو. منهنجو خيال هو ته هوءَ انهيءَ مختصر گفتگوءَ کان پوءِ ازخود هلي ويندي، پر هوءَ ساڳئي نموني دروازي ۾ بيهي مون کي گهوريندي رهي.

”توهان شايد هن وقت تائين پنهنجي لباس جي باري ۾ فيصلو نہ ڪيو آهي.“ مسز ڊينور چيو. سندس آواز ۾ اعتماد هو.

”نہ، مون اڃان ڪوبہ فيصلو نہ ڪيو آهي.“ مون جواب ڏنو.

”توهان هن تصوير جو هوبهو نقل ڇو نٿيون ڪريو، جيڪا گيلريءَ ۾ لڳل آهي.“ هن پوري اعتماد سان چيو.

مون پنهنجي نڙُهن کي ڪٽڻ شروع ڪيو. ڇو تہ انهيءَ کان سواءِ مان پيو ڪري بہ ڇا ٿي سگهيس. مون تہ پاڻ کي مصروف رکڻ ٿي چاهيو تہ غير ارادي طور تي بہ منهنجون نگاهون سندس نگاهن سان نہ ملي وڃن.

”ها، مان سوچيندي يس.“ مون جواب ڏنو ۽ دل ئي دل ۾ سوچڻ لڳيس تہ اهو خيال مون کي ڇو نہ آيو، اهو منهنجي مشڪل جو صاف ۽ واضح حل هو، پر مون اهو نٿي چاهيو تہ ان کي اهو احساس ٿئي تہ مون سندس مشڪل حل ڪئي آهي.

”جيڪڏهن مان توهان جي جاءِ تي هجان ها تہ مان تہ انهيءَ ڇوڪريءَ جي لباس مطابق سفيد لباس نهرايان ها. توهان کي جيڪو وڻي، اهو فيصلو ڪريو.“ هن ائين چيو ۽ نهايت خاموشيءَ سان دروازو بند ڪري هلي وئي.

* * *

مَس مَس فينسي ڊريس پارٽيءَ جو ڏينهن آيو. اڃان مهمانن جي اچڻ ۾ ٿوري دير هئي. مون پنهنجو لباس ڪڍيو ۽ ڏاڍي احتياط سان تياري شروع ڪيم. ڪليرس، منهنجي نوڪرياڻي، تياريءَ ۾ منهنجي مدد ڪري رهي هئي. جڏهن مان هر شيءِ سنوارڻ کان پوءِ تيار ٿي ويس تہ آئيني ۾ پنهنجي ڪپڙن جو جائزو ورتم ۽ دل ئي دل ۾ خوش ٿيس، ڇو تہ انهيءَ پوشاڪ سان هوبهو اها ڇوڪري لڳي رهي هيس، جنهن جي تصوير هيٺ گيلريءَ ۾ لڳل هئي.

دروازي جي آواز مون کي ڇرڪائي وڌو. مون گهبرائجي پڇيو، ”ڪير آهي؟“

”مان آهيان بيٽرس، توهان تيار ٿي ويون آهيو ڇا؟“

”مان اڃان تيار نہ ٿي آهيان. توهان هلو، مان اچان ٿي.“ مون وراڻيو، ”ميڪسم ڊي ونٽر کي بہ چئو تہ هو بہ هيٺ هلي، هتي اچڻ جي اجازت نہ آهي.“

”ڪنهن مدد جي تہ ضرورت نہ آهي؟“ بيٽرس چيو.

”نہ، بلڪل نہ.“

مان بلڪل تيار ٿي چڪي هيس. مون هڪ دفعو وري بہ آئيني ۾ سڄي لباس جو جائزو ورتو. مون کي تہ اعتبار ئي نٿي آيو تہ انهيءَ لباس ۾ ايتريقدر حسين نظر ايندي يس.

مون ڪليئرس کي چيو، ”تون وڃي حاجب کي چئو تہ هو منهنجي اچڻ جو اعلان ڪري“— مان دل ئي دل ۾ خوش هئس تہ مون کي انهيءَ لباس ۾، اهڙي ڏاهہ ڏوهہ سان ڏسي سڀني ماڻهن کي ڏندين آڱريون اچي وينديون ۽ منهنجي حسن ِ انتخاب جو داد ڏيندا.

حاجب اعلان ڪيو، ”مسز ڪيرولين ڊي ونٽر.“

مان پنهنجي پوري شان و شوڪت ۽ شاهاڻي رعب تاب سان پنهنجي ڪمري مان نڪتيس ۽ ڏاڪڻ تائين پهتيس. هيٺ لهڻ کان اڳ ۾ مان ڏاڪڻ جي جهنگلي کي هٿ سان جهلي ٿوري دير لاءِ بيهي رهيس. منهنجي ٻئي هٿ ۾ هٽ هو. مان هوبهو ڇوڪري لڳي رهي هيس ۽ ائين محسوس ٿي رهيو هو، جيئن تصوير ۾ روح پئجي ويو هجي ۽ اها ئي ڇوڪري هار سينگار ڪري، ڇم ڇم ڪندي اچي رهي هجي— مان ڏاڍو خوشيءَ مان ڏاڪڻ تان لهڻ لڳيس. منهنجو خيال هو تہ منهنجو استقبال تاڙين ۽ کل خوشيءَ جي ٽهڪن سان ڪيو ويندو، پر مان اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ ڪنهن بہ تاڙي نہ وڄائي ۽ نہ وري ڪو پنهنجيءَ جاءِ تان چُريو. ٻيا تہ ٺهيو، پر مسٽر ڊي ونٽر بہ پنهنجي جاءِ تي بت بڻيو بيٺو هو. سندس زرد چهري تي غم ۽ غصي جي سرخي ڊوڙندي نظر آئي. پيٽرس جي وات مان رڙ نڪري وئي، پر هن يڪدم پنهنجو هٿ وات تي رکي ڏنو. مان مرڪ جا گل پکيڙيندي رهيس، پر ڪنهن بہ حسن جو داد نہ ڏنو.

”هيلو مسٽر ڊي ونٽر، طبعيت ڪيئن آهي؟“ مون حيرت ۽ پريشانيءَ جي مليل جليل لهجي ۾ سوال ڪيو. ميڪسم ڊي ونٽر بلڪل بُت بڻيو مون ڏي گهوريندو رهيو. سندس ڳاڙهيون اکيون ٻن شعلن وانگر ٻري رهيون هيون.

”هيءَ ڪهڙي مذاق آهي؟“ هن رڙ ڪري چيو. ڪاوڙ جا شعلا ڀڙڪي اٿيا.

منهنجيءَ سمجهہ ۾ ڪجهہ نٿي آيو تہ هنن سڀني ماڻهن کي ڇا ٿي ويو آهي، سندن منهن تي خوشيءَ جي بجاءِ زردي ڇو ڇانيل آهي!

”وڃ، هيءُ لباس مٽائي اچ ۽ ٻيو ڪو لباس پائي اچ.“ مان تصوير ِ حيرت بڻجي بيٺي هيس.

”ٻڌءِ ڪونہ، مان ڇا چئي رهيو آهيان؟ وڃ، هن لباس کي لاهي اچ.“ ميڪسم تحڪمانہ لهجي ۾ چيو— مون هڪدم موٽ کاڌي ۽ يڪدم پنهنجي ڪمري ڏانهن وڃي پهچيس. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا. مون کان، مسز ڊينور جي منهن جا تاثرات ڪڏهن بہ نہ وسرندا، جيڪا پري بيٺي مُرڪي رهي هئي. سندس مُرڪ ۾ فتح منديءَ جو احساس هو.

مون پنهنجي ڪمري ۾ وڃي ڪپڙن کي لوڻي ڇڏيو. ايتري ۾ پيٽرس آئي ۽ اچڻ شرط مون سان چنبڙي وئي. هن مون کي ٻڌايو تہ آخري فينسي ڊريس پارٽيءَ ۾ رابيڪا بہ اهڙي قسم جو لباس پاتو هو.

مان روئي رهي هيس ۽ پيٽرس مون کي ماٺ ڪرائي رهي هئي. هن ويچاريءَ جلدي جلدي هڪ ٻيو وڳو ڪڍيو ۽ مون کي مجبور ڪيو ته هڪ سادو لباس پائي، پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيان.

* * *

ٻئي ڏينهن مان لئبرري ۾ دريءَ جي پرسان ويهي چانهه پي رهي هئس ته رابرٽ مون کي اچي ٻڌايو ته ڪيپٽن سيرل جي ٽيليفون آئي آهي ۽ هو مون سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. منهنجي پڇڻ تي رابرٽ ٻڌايو ته ڪرٽ بندرگاهه جو هيءُ آفيسر ميڪسم سان ملڻ چاهي ٿو، پر جيئن ته ميڪسم موجود نه آهي، انهيءَ ڪري هو مون سان ڳالهائڻ گهري ٿو. مون رابرٽ کي چيو ته ان کي چئو ته هو پاڻ اچي.

ڪيپٽن سيرل جي واتان مون ٻڌو ته هڪڙو جهاز خشڪيءَ تي چڙهي ويو هو، جڏهن هڪ ٽوبي کي جهاز جي نقصان جي خبر لهڻ لاءِ سمنڊ ۾ لاٿو ويو ته هن ٻاهر نڪري ٻڌايو ته سمنڊ جي تهه ۾ هڪڙي ٻيڙي موجود آهي، جنهن جي ڪيبن ۾ هڪڙو لاش به پيو آهي، ٻيڙيءَ جي وچ ۾ هڪڙو سوراخ آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته انهيءَ ٻيڙيءَ کي ڄاڻي واڻي ٻوڙيو ويو آهي ۽ ٻيڙيءَ جي باري ۾ تصديق ٿي آهي ته اها مسز ڊي ونٽر جي آهي. ڪيپٽن سيرل سان اڃان منهنجي گفتگو هلي رهي هئي ته ميڪسم ڪمري ۾ داخل ٿيو ۽ مان اتان اٿي ٻاهر آيس. جڏهن ڪيپٽن جي ڪار جي وڃڻ جو آواز آيو ته مان ڪمري ۾ موٽي آيس. انهيءَ وقت ميڪسم دريءَ جي پرسان بيهي ٻاهر نهاري رهيو هو. مان سندس پرسان وڃي بيهي رهيس ۽ آهستگيءَ سان چيم:

”مون کي افسوس آهي، سخت افسوس.“ مون ميڪسم جو هٿ ڪٺي جهليو، جيڪو برف جهڙو ٿڌو هو. مون جذبات جي شدت کان هٿ کي وٺي چميو—” هن ڏک ۾ مان برابر جي شريڪ آهيان. هاڻي مان وڏي ٿي وئي آهيان ميڪسم! منهنجي عمر چوويهه سال ٿي وئي آهي. هاڻي مان اڳيئن وانگر ٻار نه آهيان. غمن جو بار کڻي سگهان ٿي.“

هن منهنجي چيلهه ۾ پنهنجي ٻانهن ڦيرائيندي مون کي ڇڪي پنهنجي سيني سان لڳايو. مون پنهنجو ڪنڌ سندس ڪلهن تي کڻي رکيو ۽ چيو، ”توهان مون کي معاف ڪريو.“

”معاف ڪريان؟ ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي تو؟“ ميڪسم خاموشي ٽوڙيندي چيو.

”ڪلهه رات مون کان بيوقوفي ٿي. توهان سمجهيو هو ته مون ڄاڻي واڻي اهو لباس پاتو هو، توهان کي چيڙائڻ لاءِ. خدا جو قسم ته مون کي ڪابه خبر نه هئي ته هو... هو.“

”اف — مان ته اهو واقعوئي وساري ڇڏيو آهيان. مون غم ۽ غصي جو اظهار ڪري، تنهنجي توهين ڪئي هئي.“

مان ميڪسم کي چنبڙي ويس. ميڪسم ڪرسيءَ تي ويهي رهيو ۽ مون فرش تي ويهي پنهنجو مٿو سندس رانن تي رکيو. هن پنهنجي هٿن سان منهنجو مٿو مٿي ڪيو ۽ پوءِ منهنجي اکين ۾ اکيون وجهي چيائين:

”رابيڪا ڪٿي وئي ۽ مون هاريو.“

مون حيرت ۽ خوف ڪان ڏانهس نهاريو.

”هوءَ اسان جي پنيان پاڇي وانگر لڳل هئي. سندس منحوس پاڇي اسان جي خوشين جا گل ڪڏهن به ٽڙڻ نه ڏنا. هر وقت هڪ اڻڄاتل خوف منهنجي دل تي طاري رهيو. جڏهن دل ۾ خوف هجي، تون ئي ٻڌاءِ ته پوءِ محبت ڪيئن تي دل ۾ جڳهه وٺي سگهي - مون کي ياد آهي، چڱيءَ طرح ياد آهي ته مرڻ وقت سندس چپن تي مرڪ هئي. نفرت ڀريل مرڪ، چو ته ڪيس پڪ هئي ته آخرڪار ڪاميابي ڪيس نصيب ٿيندي.“

”ميڪسم هي توهان ڇا چئي رهيا آهيو. هي ڇا چئي رهيا آهيو؟“ سون گهٻرائجي سوال ڪيو.

”سندس ٻيڙي.“ ميڪسم چيو، ”سندس ٻيڙي لڌي آهي.“

”ها مون کي خبر آهي. انهيءَ جو مطلب هي آهي ته ان سان ڳڻ ڪو پيو به هو. ۽ هاڻي توهان انهيءَ ٻئي جي فڪر ۾ آهيو. ائين آهي نه صحيح؟“ مون سوال ڪيو.

”نه، اها ڳالهه نه آهي.“ ميڪسم وراڻيو.

”مون کي به پنهنجي انهيءَ غم ۾ شريڪ ڪيو. منهنجا سرتاج، مان توهان جو ساٿ ڏيڻ چاهيان ٿي.“

”رابيڪا سان ڳڻ پيو ڪو به نه هو. قبرستان ۾ جا عورت رابيڪا جي نالي جو نقاب ڍڪي دفن آهي، اها ڪا اڻ واقف عورت آهي. رابيڪا جي ٻيڙيءَ سان ڪو به حادثو پيش نه آيو هو. ۽ نه وري رابيڪا غرق ٿي هئي. مون ان کي ڪاٽيج ۾ خون ڪيو ۽ پوءِ سندس لاش کي ٻيڙيءَ جي ڪيبن ۾ وجهي وڌم ۽ ٻيڙيءَ کي سمنڊ ۾ ڪاهي پنهنجي هٿن سان غرق ڪري ڇڏيم. ٻڌاءِ تون، ڇا- ڇا تون اڃان به مون سان پيار ڪرين ٿي. ڇا اڃان به تون مون سان شريڪ غم آهين؟“- ميڪسم جو آواز ڀرجي ويو.

جڏهن انسان کي صدمو پهچي يا ڌڪ لڳي ٿو ته هو ٿوري وقت لاءِ پنهنجا حواس وڃائي ويهي ٿو. مان به سندس آغوش ۾ هئس ليڪن ڪنهن به لمس جو احساس به نه هو. مان پٿر جي هڪ مورت هئس، بي حس و حرڪت. هو منهنجي مٿان جهڪيو ۽ جذبات جي شدت ڪان مون کي چپائين. مون اکيون بند ڪري ڇڏيون.

”مان توکي دل و جان سان چاهيان ٿو.“ هن سرگوشيءَ جي انداز ۾ چيو- اهو ئي محبت ڀريو فقرو هو جنهن جي ٻڌڻ لاءِ منهنجا ڪن سڪندا هئا. هر وقت، هر گهڙيءَ مون چاهيو پئي ته اهو جملو سندس چپن مان نڪري، ۽ پوءِ منهنجي روح جي اونهي ۽ عميق گهرائيءَ ۾ خوشي ٻنجي ناچ ڪري ۽ منهنجي اکين سان ڪيفِ حيات ۽ نشاطِ زندگي ٻنجي نمي پوي. مونٽڪارلو

اڻلي، فرانس ۽ مانبورلي ۾ مون پنهنجي ازدواجي زندگيءَ جون سڀئي راتيون انهيءَ هڪڙي جملي جي ٻڌڻ لاءِ ويران ڪيون. خلوتن ۾، جلوتن ۾ مون محبت جون ڪيتريون ئي محفلون انهيءَ جملي ٻڌڻ لاءِ سجايون. اڄ سندس چپن مان اهو خوشين ڀريل جملو ٻڌي منهنجي انگ انگ مان نغما ڦٽڻ لڳا. منهنجي دل خوشي ۾ مسرت سان ڀرپور ٿي نچڻ لڳي. مون اکيون کوليون. هو مون کي پيار ڪري رهيو هو.

اوچتو ئي اوچتو هن مون کي ڀونئي ڌڪو ڏنو ۽ ڪرسيءَ تان اٿي کڙو ٿيو. ”مان صحيح سمجهندو هوس. وقت گذري چڪو آهي. هاڻي اظهار محبت جو ڪوبه فائدو نه آهي. توکي مون سان پيار ڪونهي. اسان وساري ڇڏيندا هئاسين ته اسان ڪا شادي ڪئي هئي ۽ هڪٻئي کي چاهيو هو.“

احساس درد مون کي ڏوليائڙي ڇڏيو. مان ڏڪي ويس ته ڪٿي ڳالهين ۾ هو مون ڪان تمام پري نه نڪري وڃي، ۽ مان ڪيس سڏيندي رهجي وڃان. مان تڙپي پنهنجي جاءِ تان اٿيس، ۽ ڊوڙي پنهنجون ٻانهون سندس ڳچيءَ ۾ وجهندي چيم.

اهڙيون ڳالهيون نه ڪيو، منهنجا پيارا، توهان منهنجي جذبات ۽ احساسن کي سمجهي نٿا سگهو. مان دل و جان سان توهان کي چاهيان ٿي. توهان جي انهيءَ اوچتي پيار سان مان حيران ٿي ويس. ڇو ته مان بلڪل بيوس ٿي چڪي هئس - اسان هڪٻئي کي ملي هاڻي ڪڏهن به هڪٻئي کان جدا ٿي نٿا سگهون. اسان هميشه گڏ رهنداسون. ڪوبه راز ڪوبه ڀاڇو هاڻي اسان جي وچ ۾ ڏاريائپ جي ديوار قائم ڪري نه سگهندو.“

”هاڻي وقت گذري چڪو آهي. ممڪن آهي مان چند ڏينهن يا چند ڪلاڪ تو وٽ هجان. انهن کي پيڙي لڌي آهي ۽ رابيڪا جو لاش پڻ. ميڪسم جو آواز درد و ڪرب ۾ ٻڏي ويو.

”هو ڇا ڪندا؟“ مون بيوقوفيءَ جي انداز ۾ سوال ڪيو.

”هو لاش سڃاڻي وٺندا. اتي لاش کي سڃاڻڻ لاءِ هر چيز موجود آهي. سندس ڪپڙا، سندس جوتا ۽ منڊي - انهيءَ کانپوءِ سوال پيدا ٿيندو ته اها عورت ڪير آهي جيڪا قبرستان ۾ رابيڪا جي قبر ۾ دفن آهي.“

منهنجي جسم ۾ درد جو احساس ايڙڻ لڳو. منهنجا هٿ هينئر ٿڌا نه هئا. منهنجي جسم جو هڪ هڪ عضوو درد جي شدت کان تڙپي رهيو هو. مان سوچڻ لڳيس ته سڀاڻي صبح تائين سڀني ماڻهن کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پئجي ويندي ته رابيڪا جي پيڙي لڌي آهي. رابيڪا غرق نه ٿي هئي، پر ميڪسم ان کي قتل ڪيو آهي.

”اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي.“ انهيءَ سوال جي سهاري مون خيالات سان اپرڻ جي ڪوشش ڪئي.

ميڪسم ڪو بہ جواب نہ ڏنو. مون وري پڇيو، ڇا ڪنهن کي انهيءَ ڳالهہ جي خبر آهي؟“

ڪنهن کي بہ نہ، ڇو تہ مون کان سواءِ اتي پيو ڪو بہ نہ هو. ۽ چو طرف گهگهہ اونداهي هئي. مان ميڪسم جي بلڪل ويجهو ويس. هاڻي اجنبيت جو پردو هٽي چڪو هو، جنهن سبب اسان هڪٻئي کي ڏسندا تہ هئاسين پر سچائي نہ سگهندا هئاسون. هڪٻئي کي والهانہ طور چاهيندا تہ هئاسون، پر محبت ڪري نہ سگهندا هئاسون. اڄ مون ڀهريون پيرو سندس اکين ۾ محبت جون قنديلون منور ڏٺيون، جن سان منهنجو شبستان وجود بہ روشن ٿي ويو ۽ ڏاريائپ واري اونداهي دور ٿي وئي.

”مان جڏهن بہ توکي ڪتي سان گڏ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندي ڏسندو هوس تہ اهو احساس پيدا ٿيندو هو تہ تون مون سان شادي ڪري خوشين کان محروم ٿي وئي آهين. اهو نامراديءَ وارو احساس ئي توکي مون کان پري رکي ٿو. تون منهنجي هوندي بہ منهنجي بنجي نہ سگهينءَ.“

مان ميڪسم جي مٿان جهڪي پيس. ”مان تنهنجي ويجهو ڪيئن اچي ٿي سگهيس جڏهن مون کي اهو احساس هو تہ تون پنهنجي دل ۾ رابيڪا جي تصوير رکي ان جي پوڄا ڪرين ٿو. مان توکان ڪهڙيءَ طرح پيار جي خيرات گهري سگهيس ٿي، جڏهن خبر هيم تہ تون رابيڪا جي عشق ۾ ديوانو آهين.“

”تون هي ڇا چئي رهي آهين؟“ ميڪسم تڙپي سوال ڪيو. ڄڻ تہ مون ڪيس خواب مان جاڳائي وڌو هو- ”جڏهن بہ تو مون کي هٿ لاتو، مان انهيءَ احساس جي بار هيٺان اچي ويس تہ تون منهنجي رابيڪا سان پيٽ ڪري رهيو آهين. جڏهن بہ تو مون سان ڳالهايو، مون سان سير ڪيو، مون سان ماني کاڌي، مون سان گڏ ڇالهہ پيتي تہ اهو احساس هميشه منهنجي رڳ رڳ تي ڇانيل رهيو تہ تون دل ئي دل ۾ رابيڪا کي ياد ڪري اهو خيال ڪندو هوندين تہ رابيڪا سان هيئن چانهہ پيئندو هوس، هيئن سير ڪندو هوس. مون سان شادي تو صرف انهيءَ ڪري ڪئي تہ جيئن تنهنجي دل جو زخم هميشه تازو رهي. ۽ درد جي خلش متجي نہ سگهي.“

”اف، منهنجا مولا.“ ميڪسم مون کي پري ڌڪي ڇڏيو ۽ اٿي ڪمري ۾ ٽهلڻ لڳو.

”ڇا ٿي ويو آهي توکي؟“ مان پاڻ کي تمام ويجهو هوندي بہ تمام پري ڏسي رهي هيس.

ميڪسم مُرڪي مونڊانهن نهاريو ۽ پوءِ فرش تي نيٺ منهنجي پرسان ويهي رهيو.

”تون سمجهين ٿي ته مان رابيڪا سان محبت ڪريان ٿو ۽ مون محبت ۾ انڌو ٿي ان کي قتل ڪيو آهي. نه، هرگز نه. مان رابيڪا سان محبت نه، نفرت ڪندو هوس. اسان جي شادي هڪ ڍونگ هئي، هڪ معمو هئي. رابيڪا هڪ بدڪردار، بدخصلت ۽ بدذات عورت هئي. اسان ڪڏهن به هڪٻئي سان محبت نه ڪئي. رابيڪا ته انهيءَ قابل ئي نه هئي ته ان سان محبت ڪئي وڃي. هوءَ چالاڪ هئي، حيرتناڪ حد تائين چالاڪ. جيڪو به ماڻس ملندو هو، اهو اندازو ئي ڪري نه سگهندو هو ته هوءَ ڪيڏي چالاڪ، مڪار ۽ دغاباز عورت آهي. جڏهن مون رابيڪا سان شادي ڪئي ته دنيا وارا رشڪ ڪرڻ لڳا. هو چوندا هئا ته ميڪسم هڪ اهڙي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي آهي، جنهن ۾ ٽئي خوبيون آهن: شرافت، فهم ۽ حسن. مون به مجبوراً انهن جي فيصلي کي تسليم ڪيو. شاديءَ جي پنجين ڏينهن مون ان کي اصلي رنگ روپ ۾ ڏسي ورتو. توکي ياد آهي ته هڪڙي ڏينهن سير ڪندي اسان مونٽ ڪارلو جي چوٽيءَ تي پهچي ويا هئاسون. مان اتي بيهي ماضيءَ جي گريبان ۾ منهن وجهي پنهنجا زخم کوٽڻ چاهيا ٿي. هوءَ اتي ويٺي هئي، سندس چپن تي مرڪ بجلي بنجي چمڪي رهي هئي ۽ ڪارا وار هوا ۾ نانگڻ جيان لهرائي رهيا هئا. هن پنهنجي باري ۾ اهڙيون اهڙيون حيران ڪندڙ ڳالهيون ٻڌايون، اهي جي بيان ڪريان ته شرافت پنهنجو منهن هيٺ ڪٽي ڪري. انهيءَ وقت مون کي احساس ٿيو ته مون ڪهڙي عورت سان شادي ڪئي آهي، جا بي حيا، بي شرم ۽ بدڪردار آهي. مون کي سندس منهن تي هنڌان هنڌان ناسور چڪندي نظر آيا، جن جي بدبوءِ کان منهنجو دماغ ڦاٽي پيو. جيڪڏهن مان چاهيان ها ته ڪيس اتي ئي ختم ڪري سگهان ها، هڪڙو ئي ٺيلهو ڪيس ختم ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، پر مون ڪيس ختم نه ڪيو. ان جو خيال هو ته مان سندس اڳيان هٿيار ڦٽا ڪندس ۽ مانڊرلي جا دروازا سندس عاشقن لاءِ کولي ڇڏيندس. ان جو خيال هو ته خانداني شرافت جي خاطر مان ان کي دل پسند حرڪتون ڪرڻ کان نه روڪيندس، انهيءَ ڪري اسان ٻنهي جي وچ ۾ هڪڙو معاهدو ٿيو ته هوءَ مانڊرلي جي شان شوڪت ۽ اقبال تي داغ نه لائيندي ۽ ٻاهر جيڪي هوءَ ڪجهه ڪندي ته مان ڪيس نه روڪيندس. مان ته هاڻي انهن ڏينهن جي تصور کان به ڏڪي ويندو آهيان. ڪهڙي بي حيائيءَ ۽ بي شرميءَ جا ڏينهن هئا اهي ۽ اسان ڪهڙيءَ طرح ڪوڙ ۽ فريب جو پوش پنهنجي منهن تي چاڙهي گهمندا هئاسون ته جيئن ماڻهو اسان جا اصلي خدوخال نه ڏسي سگهن. مون بداخلاقيءَ جو هر وار پنهنجي سيني تي سٺو، صرف مانڊرلي جي خاطر. هوءَ مخصوص خلوتن ۾ بلندنشين حسن فروش بنجي پئي. هوءَ هفتن جا هفتا لنڊن ۾ ڦرلدي رهندي هئي، پر مون ڪڏهن به اعتراض نه ڪيو، ڇو ته لنڊن ۾ هوءَ جيڪو به گناهه ڪندي هئي، انهيءَ کان مانڊرلي جي چمڪندڙ پيشاني محفوظ هئي. آهستي آهستي هوءَ بي احتياطي ڪرڻ لڳي.

توکي خبر آهي تہ شراب خانہ خراب جو انسان کي کھڙيءَ طرح چسکو پوي ٿو، پهرين تہ هو شوق کان پيئي ٿو، پوءِ شوق مزو بنجي پوي ٿو ۽ مزو عادت ۾ بدلجي وڃي ٿو ۽ عادت بي احتياطيءَ جي صورت اختيار ڪري وٺي ٿي. هڪ دفعي مان سڪاٽ لينڊ مان شڪار تان موٽيس تہ سندس پنج-ڇهہ آشنا مانڊرلي ۾ عياشي ڪري رهيا هئا. مون کي اها ڳالهہ نہ وڻي. جنهن تي هن طنزيہ جواب ڏنو، "هو توکي ڇا ٿا ڪن؟" مان سڙي رک ٿي ويس ۽ ساڻ مان چيومانس، "تون لنڊن ۾ جيڪي وڻئي سو وڃي ڪر، پر مانڊرلي منهنجو آهي، هتي ڪا بہ اهڙي ڳالهہ ٿي نٿي سگهي." هن مُرڪيو ۽ پوءِ ڪو بہ جواب نہ ڏنائين. انهيءَ کان پوءِ هن منهنجي رياست جي مئنيجر فرينڪ کي دام ۾ ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪئي، جڏهن سندن ملاقاتن جو سلسلو وڌيو تہ مون کيس صاف لفظن ۾ چيو تہ "مان انهن ڳالهين کي برداشت ڪري نٿو سگهان." انهيءَ تي هوءَ مچرجي وئي ۽ جيڪي وڻيس سو چوڻ شروع ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ هوءَ لنڊن هلي وئي. اٽان هڪ مهيني کان پوءِ واپس آئي. شروع شروع ۾ تہ چپ رهي، منهنجو خيال هو تہ کيس سبق ملي ويو آهي."

ميڪسم هڪ هڪ ڪري اسرار جا سيئي پردا هٽائي رهيو هو ۽ مون کي رابيڪا جي صورت صاف ۽ چٽي نظر اچي رهي هئي. مون پنهنجي تصور ۾ رابيڪا جي جيڪا تصوير تيار ڪئي هئي، اها هن تصوير کان ڪيڏي نہ مختلف هئي، جيڪا ميڪسم تيار ڪري رهيو هو— هن فيول سان پنهنجي عشق جون رهاڻيون ڪرڻ شروع ڪيون. مون جڏهن اهو ڏنو تڏهن تن بدن ۾ باهہ لڳي وئي. مون کيس صاف صاف چئي ڏنو تہ هوءَ فيول کي هتي نہ گهرائي. آئنده جيڪڏهن مون هن کي هتي ڏنو تہ مان ان کي گوليءَ سان اڏائي ڇڏيندس. هوءَ شام جو پيڙيءَ جو سير ڪرڻ جي بهاني هلي ويندي هئي ۽ سڄي رات اتي گذاري ڇڏيندي هئي ۽ مان چشم پوشيءَ کان ڪم وٺندو رهيس. هڪڙي ڏينهن هوءَ لنڊن وئي، جيئن تہ ان کي رات جو موٽڻو نہ هو، انهيءَ ڪري مان فرينڪ ڏانهن ماني کائڻ لاءِ هليو ويس. جڏهن ساڍي ڏهين بجي واپس آيس تہ ڏسان تہ هال ۾ ڪرسيءَ تي سندس گلوبند ۽ دستانا پيا آهن. مان حيران هوس تہ هوءَ ڪيئن موٽي آئي. مان ڊرائنگ روم ۾ ويس، هوءَ اتي نہ هئي. مون سوچيو تہ هوءَ سمنڊ جي ڪناري پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ وئي هوندي. انهيءَ وقت اهو احساس بيدار ٿيو تہ مون کي هن مڪر ۽ فريب مان ٻاهر نڪري اچڻ گهرجي. هاڻي ڇا بہ ٿي پوي تہ بہ هي معاملو ختم ٿيڻ گهرجي. مون سوچيو تہ بندوق ڪڍان ۽ ان کي وڃي ڊيڄاريان ۽ ڌمڪايان. نوڪرن کي اها خبر نہ هئي تہ مان مانيءَ تان موٽي آيو آهيان. مان باغ ۾ ويس ۽ اتان سڌو اتي پهتس، پر اتي اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ رابيڪا اڪيلي ليٽي پئي آهي ۽ سگريٽن جا اڌڙ رکدانيءَ ۾ پيا آهن. مون وڃڻ شرط ان کان فيول جي باري ۾ سوال ڪيو. هوءَ منهنجون ڳالهيون ٻڌندي رهي. "ذلت ۽ رسوائيءَ جي بہ حد ٿيندي آهي. هاڻي هي ختم ٿيڻ گهرجي. تون لنڊن ۾ وڃي ڇا ڪندي آهين؟ فيول سان اتي وڃي عشق ڪر، ليڪن هتي مان اهڙيون

حرڪتون ڪرڻ نہ ڏيندس، ڇو تہ مانڊرلي منهنجو آهي.“ هڻن مرڪيو ۽ ڏاڍي اطمينان سان چيائين، ”مانڊرلي صرف چند ڏينهن لاءِ تنهنجو آهي، جلد ئي منهنجي پيٽ مان مالڊرلي جو مالڪ جنم وٺندو ۽ پوءِ مانڊرلي منهنجو هوندو.“ سان ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو لال ٿي ويس. مون بندوق سڌي ڪئي ۽ گولي هلايم. گولي هن کي لڳي ۽ هوءَ يڪدم ڍير ٿي پئي. مون پنهنجي اکين سان هن کي مرندي ڏٺو، پوءِ سندس لاش کي ڪٺي ڪيبن ۾ بند ڪيم ۽ ٻيڙيءَ جا سوراخ کولي ڇڏيم. رابيڪا سمنڊ جي تري ۾ پهچي چڪي هئي.

اخبارن ۾ مانڊرلي جي تصويرن سان رابيڪا جي لاش هٿ اچڻ جون خبرون شايع ٿيون. ميڪسم جنهن ڳالهہ کان ڊنو پئي، اها ٿي ٿي. مانڊرلي جو نالو اخبارن ۾ اچڻ شروع ٿي ويو. جرڳي پنهنجي تحقيقات ڪرڻ شروع ڪئي. ڪيترن ئي شاهدن جا بيان قلمبند ڪيا ويا، انهيءَ کان پوءِ جرڳي فيصلو ڏنو تہ رابيڪا خودڪشي ڪئي هئي ۽ خود پنهنجي هٿن سان ٻيڙيءَ کي غرق ڪيو هو. تحقيق جي انهيءَ نتيجي کي شايع ٿيڻو هو ۽ اهو طوفان جو چئني طرفن کان مانڊرلي جي شان شوڪت ۽ اقبال کي اونڌي ڪرڻ لاءِ گهيري ويو هو، هڪدم بند ٿي ويو ۽ مانڊرلي ۽ ان سان گڏ ميڪسم جي عزت بہ بچي وئي. مون بہ شڪراداڻي ڪئي.

هڪڙي ڏينهن سخت برسات پئجي رهي هئي. سان پنهنجي ڪمري ۾ ويٺي هيس تہ رابرٽ اچي ٻڌايو تہ فيول آيو آهي ۽ مون سان ملڻ گهري ٿو. مان فيول جي باري ۾ صرف ايترو ڄاڻندي هيس تہ هو رابيڪا جو دوست آهي. مون ان کي پنهنجي ڪمري ۾ سڏايو. ان جي واتان مون کي خبر پئي تہ ان وٽ ڪو اهڙو ثبوت آهي، جنهن سان هو اهو ثابت ڪري سگهي ٿو تہ رابيڪا خودڪشي نہ ڪئي آهي، بلڪ ان کي قتل ڪيو ويو آهي ۽ قاتل ميڪسم آهي.

ٿوري دير کان پوءِ ميڪسم بہ آيو. هو فيول کي ڏسي باهہ ٿي ويو. فيول رابيڪا جي هڪڙي تحرير ڪڍي اڳيان رکي، جيڪا هوءَ لنڊن ۾ ان جي لاءِ ڇڏي آئي هئي. انهيءَ تحرير ۾ رابيڪا ان کي انهيءَ رات ڪاٽيج ۾ پهچڻ لاءِ لکيو هو. ڳالهين ڳالهين ۾ اهو راز کليو تہ فيول ميڪسم کي اها تحرير ڏيکاري، بلئڪ ميل ڪرڻ چاهي ٿو. منهنجو خيال هو تہ ميڪسم کي ڳالهہ وڌائڻ نہ گهرجي ۽ جيڪي ڪجهہ هو گهري ٿو، اهو ڏئي وٺي سندس وات بند ڪرڻ گهرجي، پر ميڪسم اها ڳالهہ پسند نہ ڪئي ۽ هن ٽيليفون ڪري ڪرنل جوليان کي بلئڪ ميل جو اطلاع ڏنو، جيڪو الهيءَ علائقي جو مئجسٽريٽ هو. ڪرنل جوليان تحرير پڙهي ٻڌايو تہ هن تحرير مان اهو هرگز ثابت ڪونہ ٿئي تہ فيول ۽ رابيڪا جا پاڻ ۾ دوستانہ تعلقات هئا ۽ هو پئي ميڪسم کان طلاق وٺي شادي ڪرڻ چاهين پيا ۽ ميڪسم رقابت ۾ ان کي قتل ڪيو آهي ۽ ان جو ڪو بہ عيني شاهد هئڻ گهرجي، جيڪو انهن تعلقات جي تصديق ڪري. فيول دانهن ڪئي، ”انهيءَ جو شاهد هن گهر ۾ موجود آهي.“ سندس اهو جملو ٻڌي اسان سڀ وائڙا ٿي وياسون. ڪرنل جوليان چيو، ”ڪير آهي اهو؟“

فيول جواب ڏنو، ”مسز ڊينورا!“ انهيءَ وقت مسز ڊينور کي سڏايو ويو. ڪرنل جوليان پاڻ پڇيو، پر مسز ڊينور انهن ٻنهي جي تعلقات جي به تصديق نه ڪئي، ليڪن اهو ٻڌائي سيني کي ڇرڪائي ڇڏيو ته ”رابيڪا چلولي هئي ۽ هر جاءِ تي عشق ڪندي هئي.“

هاڻي سوال پيدا ٿيو ته انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪيئن ڪئي وڃي ته هن واقعي مسٽر ڊي ونٽر کان طلاق وٺڻ گهري پئي. ڪرنل جوليان ڪافي دير تائين سوچيندو رهيو، پوءِ چيائين، ”جيڪڏهن ڪو شاهد اهڙو ملي، جيڪو انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ته آخري دفعو رابيڪا جڏهن لنڊن وئي ته اتي ڪنهن ڪنهن سان ملي؟“ مسز ڊينور چيو، ”انهيءَ جي تصديق ڏکي نه آهي. مون وٽ رابيڪا جي ڊائري آهي، جنهن ۾ انهيءَ ڏينهن جي سيني ملاقاتن جو ذڪر آهي.“

ڪرنل جوليان جي هدايت تي مسز ڊينور رابيڪا جي ڊائري کڻي آئي، جنهن مان خبر پئي ته لنڊن ۾ انهيءَ ڏينهن رابيڪا ڊاڪٽر بيڪر کان سواءِ ٻئي ڪنهن سان به نه ملي هئي. هاڻي بيڪر جي تلاش شروع ٿي. خبر پئي ته بيڪر لنڊن جو هڪ مشهور ڊاڪٽر آهي. انهيءَ ڪري مان، ميڪسم، ڪرنل جوليان ۽ فيول لنڊن وياسون. ڊاڪٽر بيڪر پنهنجي ملاقاتين جي ڊائري ڏسي ٻڌايو ته ”انهيءَ ڏينهن انهن نشانن ۽ ٻارن پٽن واري هڪ عورت ڪنهن ٻئي نالي سان ملڻ لاءِ آئي هئي ۽ مون سندس معائنو ڪرڻ کان پوءِ ڪيس ٻڌايو هو ته هوءَ سرطان جي مرض ۾ مبتلا آهي ۽ گهڻو وقت زنده رهي نه سگهندي.“

جڏهن اسان واپس اچي رهيا هئاسون ته ڪرنل جوليان ٻڌايو ته ”ميڪسم تون هاڻي ڪنهن به قسم جو فڪر نه ڪر. رابيڪا خودڪشي ڪئي آهي، ڇو ته هن ڪرڙيون هڏي مرڻ نٿي چاهيو، جيڪڏهن آئنده فيول بليڪ ميل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته مون کي ٻڌائجانءِ.“

مانڊرلي پهچي خبر پئي ته مڪروهه ڇهرو مسز ڊينور مانڊرلي مان فرار ٿي چڪي آهي، پر وڃڻ کان اڳ ۾ مانڊرلي کي باهه ڏئي رک جو ڍير ڪري وئي آهي. مانڊرلي جلي چڪو آهي ۽ هاڻي اهو صرف رک جو ڍير آهي. ٻئي ڏينهن ڪرنل جوليان اسان کي اها صلاح ڏني ته اسان سير ڪرڻ لاءِ سئٽزرلئنڊ هليا وڃون ۽ مانڊرلي ۾ رهائش ترڪ ڪري ڇڏيون.

منهنجو مڙس هاڻي پرسڪون ۽ مطمئن زندگي بسر ڪري رهيو آهي ۽ مون کي به سندس محبت ملي چڪي آهي. هن کي مانڊرلي جي سڙڻ جو ڏک ته ڏاڍو ٿيو، پر انهيءَ جو ڪڏهن اظهار نه ڪندو آهي. مون کي يقين آهي ته مون وانگر هن کي به خوابن ۾ رابيڪا ۽ مانڊرلي ضرور نظر ايندا هوندا!

مقالا

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌ جو آخري سومرو بادشاهه ۽ سنڌس ڀاٽر

’سومرن جو دؤر‘ سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهڙو دؤر آهي، جنهن بابت ڪا پختا تاريخي احوال نسبتاً گهٽ ملن ٿا. ڪجهه وقت کان وٺي راقم هن دؤر جي حالات جي تلاش ۽ تحقيق ۾ رڌل رهيو آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ تازو تصنيف ڪيل ڪتاب ”سومرن جو دؤر“ (ڇاپيل سنڌي ادبي بورڊ) هن سلسلي جي هڪ خاص ڪوشش آهي. هن ڪتاب ۾ توڙي ”سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ“ (جلد پهريون، ڇاپيل زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٤٠٠هه/١٩٨١ع) ۾ تاريخي احوالن توڙي سنڌ جي مشهور ۽ متواتر روايتن جي روشني ۾ سنڌ جي آخري سومري بادشاهه ’همير‘ ۽ سائس ڄام هاليءَ ۽ سنڌس ڀٽن جي جنگ جا حالات ڏنا ويا آهن، جيڪي مختصر طور هيٺين طرح آهن:

’سومرن مان سنڌ جو آخري حڪمران دوديءَ جو پٽ همير هو. سنڌس ذڪر ان وقت سلطان فيروزشاهه طرفان مقرر ٿيل ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو پنهنجي ڪن خطن ۾ ڪيو آهي ۽ سنڌس سڄو نالو ”همير دودا“ لکيو آهي، يعني همير پٽ دوديءَ جو. عين الملڪ اهي خط اندازاً ١٣٥٢-١٣٦٥ع واري عرصي ۾ لکيا جن ۾ ڄاڻايو اٿس ته: ’هن وقت سومري حاڪم همير پٽ دوديءَ جي حڪومت جو سلو سُڪي رهيو آهي، ۽ محض سلطان (فيروزشاهه) جي مدد سان ٿي ذرا سالو ٿيو بيٺو آهي. ٻئي طرف سمو ڄام ٻانڀڻيو پٽ انڙ جو پنهنجي سرڪشي ۽ طاقت سان اڀري رهيو آهي.‘ سلطان فيروزشاهه، گجرات جي گورنر کي، همير سومري جي هرطرح سان مدد ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، ۽ پڻ اهڙي خاص ذميداري گجرات جي گورنر جي ڀاءُ رڪن الدين حسن کي سونپيل هئي. اهڙو ذڪر پڻ عين الملڪ ماهرو جي هڪ خط ۾ ڪيل آهي، جيڪو هن گجرات جي گورنر ڏانهن لکيو هو.‘

ڇني نٿو سگهجي ته همير سومري جي حڪومت جي پڄاڻي ڪهڙي سال ۾ ٿي. جيئن ته سلطان فيروزشاهه سن ٦٦-١٣٦٥ع ڌاري ٺٽي جي سمن حڪمرانن تي حملو ڪيو، تنهن مان نتيجو نڪري ٿو ته ان سال يا ان کان ڪجهه اڳ همير سومري جي حڪومت جو خاتمو ٿي چڪو هو.

سنڌ جي عام مشهور روايتن مطابق جام هالي جي پٽن جي اڳواڻي هيٺ سمن جي همير سومري سان جنگ ٿي، جنهن ۾ همير مارجي ويو. اهو واقعو سن ٥٢-١٣٥١ع کان اڳ ۽ سن ٦٦-١٣٦٥ع کان پوءِ ٿيو؛ پر وڌيڪ قرين قياس ائين ته غالباً هن عرصي جي اخري ٽن سالن (١٣٦٢-١٣٦٥ع) ۾ ٿيو جو سلطان فيروزشاهه انهيءَ سببان پوءِ سکهوئي سن ٦٦-١٣٦٥ع ۾ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي.

گذريل ويهن سالن کان ۾ هندستان جي صوبي گجرات مان ٻه اهڙا فارسي ڪتبا هٿ ايا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته همير جي مارجڻ کان پوءِ سنڌ جي سومرن حڪمرانن جي هن آخري خاندان جي باقي بچيل فردن، يعني همير جي پاڙن، هميشه لاءِ وڃي گجرات ۾ سڪونت اختيار ڪئي. اهي ٻه ڪتبا هي آهن:

(الف) 'فتح مسجد' وارو ڪتبو. هيءُ ڪتبو 'فتح مسجد' جي محراب مٿان لڳل آهي، جيڪا هاڻي "نيڪرے والي مسجد" سڏجي ٿي، ۽ صوبي گجرات جي ضلعي سابرڪنٺا جي شهر 'پارنتيج' ۾ واقع آهي. ڪتبو (٧٠×٨٥ سينٽي-ميٽر واري سطح تي) هيٺين ٻن فارسي سٽن ۾ لکيل آهي:

(١) بسم الله الرحمان الرحيم قال الله تعاليٰ وان مساجدلله فلا تدعوا مع الله احدا اين بقعه شريف بنا کرده همو دودا سومره.

(٢) درعهد فيروزشاه السلطان خلدالله ملکه درماه مبارک رمضان سنه اربع وثمانين و سبعمايه والله اعلم بالصواب.

[ترجمو:

(١) بسم الله الرحمان الرحيم- الله تعاليٰ فرمايو ته "مسجدون الله (جي عبادت) لاءِ آهن، سو الله سان گڏ ٻئي کي نه پاڏايو". هن مٿاهين ماڳ جو بنياد همّو (پٽ) دودي سومري وڌو

(٢) سلطان فيروزشاهه- الله سندس بادشاهي دائم قائم رکي- جي دؤر ۾، مهيني رمضان مبارڪ سن ست سئو چوراسي ۾، ۽ الله ئي سچ جو سڀ کان وڌو ڄاڻو آهي.]

هيءُ ڪتبو اڄ کان سٺ-ايڪهٺ سال اڳ دريافت ٿي چڪو هو، مگر ان جي پڙهڻي پوريءَ طرح سمجهي نه ويئي: 'همّو' کي 'همّود' ۽ سنه '٧٨٤هه' کي '٨٨٤هه' ڪري پڙهيو ويو(١). ڪجهه وقت اڳ هيءُ ڪتبو "انڊين ايپيگرافي سالانه رپورٽ" ٦١-١٩٦٠ع ۾ شايع ٿيو(٢) ۽ پوءِ سنه ١٩٦٢ع ۾ تفصيل سان عربي-فارسي ڪتبات جي خاص اداري جي اضافي اشاعت ۾ ڇپيو(٣). انهيءَ پوئين اشاعت ۾ 'همّو' جي نالي مان مراد 'همير' ورتي ويئي آهي،

(1) PRWC, 19191-20, Page 52.
(2) Annual Report on Indian Epigraphy, 1960-61, No: D, 75.
(3) Epigraphia Indica Arabic & Persian Supplement, 1962.

۽ ڄاڻايو ويو آهي ته جيتوڻيڪ ڪتبي ۾ 'هَمُّو' لکيل آهي، مگر ان کي 'همير' ئي سمجهڻ گهرجي، يعني اهو 'همير' جيڪو سنڌ جي سومرا گهراڻي جو آخري بادشاهه هو ۽ جنهن جو ذڪر ملتان جي گورنر عين‌الملڪ ماهرو پنهنجن خطن ۾ ڪيو آهي؛ ۽ پڻ اهو سمجهيو ويو آهي ته همير معزول ٿيو ۽ معزولي بعد سلطان فيروزشاهه جي حڪم موجب گجرات جي گورنر ۽ سندس پاءُ ڪيس سنڀاليو جيتوڻيڪ اهو معلوم ناهي ته ڪيس دهلي يا گجرات ۾ رهايو ويو.

راقم جي راءِ ۾ اهو تعبير صحيح ناهي، ڇاڪاڻ جو هڪ ته ڪتبي ۾ هي نالو صاف طور "همو" لکيل آهي ۽ نه 'همير'، ۽ ٻيو ته سنڌ جي متفقه ۽ متواتر روايت موجب 'همير' سمن طرفان ڪيل حملي ۾ مارجي ويو هو، انهيءَ ڪري گجرات ۾ سندس سڪونت پذير ٿيڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو.

(ب) **'سڪندر شاهه جي درگاهه' وارو ڪتبو.** هيءُ ڪتبو ساڳئي شهر 'ٻارنتيج' ۾، 'سڪندر شاهه جي درگاهه' ۾، "شهيد سڪندر خان سومري" جي قبر (جنهن جي ڪري ئي درگاهه انهيءَ نالي سان سڏجي) جي سيرانديءَ ڪان سنگ مر مر جي گولائين ٿنڀي تي لڳل آهي. هيءُ ڪتبو ڪافي ڏکيو آهي ۽ هيٺين طرح چئن فارسي سٽن ۾ لکيل آهي:

(۱) بتاريخ بيست و يکم ماه صفر سنه خمس و ثمانين و ثمانمايه روزسه شنبه راي اعظم

(۲) و خان معظم سکندر خان بن راي غياث بن عمر بن محمد بن دودا در

(۳) عهد محمود شاه بن محمد [شاه] بن احمد شاه بن محمد شاه بن مظفر شاه سلطان

(۴) در تهانه سينبهر شهادت يافته عمر سي دو سال بود.

[ترجمو:

(۱) تاريخ ايڪيهين مهينو صفر سنه اٺ سؤ پنجاسي، ڏينهن اڱاري 'راءِ اعظم'

(۲) ۽ 'خان معظم' سڪندر خان پٽ راءِ غياث پٽ عمر پٽ محمد پٽ دودو

(۳) محمود شاهه پٽ محمد شاهه پٽ احمد شاهه پٽ محمد شاهه پٽ مظفر شاهه (گجرات جي) سلطان جي دور حڪومت ۾

(۴) ٿاڻي سينٻير (سيمپير) ۾ شهادت کي رسيو. عمر ٻٽيهه سال هئس.]

هيءُ ڪتبو "انڊين ايپيگرافي ساليانه رپورٽ ۷۴-۱۹۷۳ع" (۱) ۽ "آثار قديمه هند رويو ۷۴-۱۹۷۳ع" (۲) ۾ شايع ٿيو آهي ۽ عربي-فارسي ڪتبات جي اضافي اشاعت ۱۹۷۴ع ۾ تفصيل سان شايع ٿيڻ وارو آهي.

---

(1) Annual Report on Indian Epigraphy, 1943-74, No. D,94.

(2) "Indian Archaeology 1973–74, A Review", Archeaological Survey of India, Govt of India, New Delhi, 1979, P. 42.

(3) Epigraphica Indica Arabic & Persian Supplement, 1974.

مٿين ڪتبن جي روشنيءَ ۾ نتيجا:

(١) فتح مسجد وارو ڪتبو سلطان فيروز شاهه جي حڪومت (٧٥٢-٧٩٠هه/١٣٥١-١٣٨٨ع) جي آخري دؤر جو آهي، جنهن ۾ 'فتح مسجد' جي بنياد وجهڻ جو سال ٧٨۴هه (١٣٨٢ع) ۽ مسجد جوڙائيندڙ جو نالو صاف طور "همو" (پٽ) دودي سومري جو ڄاڻايل آهي. هن ڪتبي ۾ 'همو'، 'دودا' توڙي 'سومره'، اهي ٽيئي نالا انهيءَ صورت ۾ صاف لکيل آهن.

(٢) ملتان جي گورنر عين‌الملڪ پنهنجن خطن ۾ سنڌ جي سومري حڪمران جو نالو "همير دودا" (همير پٽ دودي جو) لکيو آهي. هن ڪتبي ۾ نالو "همون دودا" (همون پٽ دودي جو) آهي. ظاهر آهي ته هي ٻئي ڀاءُ هئا: همير وڏو ۽ گاديءَ جو مالڪ هو، جيڪو سمن جي هٿان اندازاً ٧٦٢-٦٥هه ڌاري مارجي ويو. انهيءَ واقعي کان ٢٠-٢٢ سال پوءِ، سندس ننڍو ڀاءُ گجرات جي شهر 'پارنتيج' ۾ سڪونت پذير هو، جتي هن 'فتح مسجد' جوڙائي. همير جو مارجڻ ۽ همون جو فتح مسجد جوڙائڻ، اهي ٻئي واقعا هڪ ٻئي کي ويجها ۽ سلطان فيروزشاهه جي ئي حڪومت جي دور جا آهن.

(٣) سڪندر شاهه جي درگاهه وارو ڪتبو (سنه ٨٨٥هه)، 'فتح مسجد' واري ڪتبي (٧٨۴هه) کان هڪ سئو سال کن پوءِ جو آهي. جوانمرد سڪندر سومرو جيڪو ٨٨٥هه ۾ شهيد ٿيو، سو پٽ هو غياث جو، پوٽو هو عمر جو، ۽ پڙپوٽو هو محمد جو، جيڪو دودي جو پٽ هو. هڪ سئو سالن ۾ چار پيڙهيون گذريون. همون پٽ دودي جو، جنهن سئو سال اڳ 'فتح مسجد' جوڙائي ۽ محمد پٽ دودي جو، جنهن جو پڙپوٽو سڪندر هو جيڪو هڪ سئو سال پوءِ شهيد ٿيو، سي ٻئي ڀائر چٽا. ٻئي ڀاءُ گڏ ساڳئي شهر پارنتيج ۾ رهندڙ هئا، ڇاڪاڻ جو 'فتح مسجد' توڙي 'سڪندر جي درگاهه' ٻئي ساڳئي شهر 'پارنتيج' ۾ ئي آهن. جڏهن ته 'فتح مسجد' تي نالو 'همو' جو آهي، انهيءَ مان ظاهر آهي ته 'همو' وڏو ڀاءُ هو ۽ محمد ننڍو ڀاءُ.

(۴) فتح مسجد جوڙائڻ واري سال سنه ٧٨۴هه ۾، جڏهن سنڌ جي آخري سومري حڪمران همير جا ٻه ڀاءُ همون ۽ محمد گجرات ۾ زنده سلامت موجود هئا، تڏهن ٺٽي جي سمن ڄام مان ڄام ٻانڀڻيو ۽ ڄام تماچي ٻئي دهلي ۾ سلطان فيروزشاهه وٽ نظربند هئا، ۽ ڄام علاؤالدين جوڻو سنڌ جو حڪمران هو. هن صورت حال مان هڪ اهم تاريخي حقيقت روشن ٿئي ٿي، جنهن بابت هن کان اڳ وارا ٻيا بيان مختصر ۽ مبهم آهن. ايترو معلوم آهي ته سنڌ جي آخري سومري حڪمران همير پٽ دودي جي کي سلطان فيروزشاهه جي حمايت حاصل هئي، ۽ ان بابت ملتان جي گورنر عين‌الملڪ ماهرو ۽ خاص طرح گجرات جي گورنر اختيارالدين کي هدايتون ڏنل هيون.

۱۹۶۲-۱۹۶۵ع دوران ڄڏهن سمن حملو ڪري، همير سومري کي ماريو ۽ ڄام ٻانڀڻي ٺٽي ۾ پنهنجي خود مختيار حڪومت قائم ڪئي، تڏهن سلطان فيروز شاهه سنه ۷۶۶هه/ ۶۶-۱۳۶۵ع ۾ ٺٽي تي چڙهائي ڪئي. پهرئين مقابلي دوران شاهي لشڪر ۾ رسد جي ڪمي ۽ گهوڙن ۾ بيماري سببان سلطان فيروزشاهه ڪوچ ڪري گجرات طرف ويو، ۽ پوءِ وري ٻيهر چڙهي آيو. انهيءَ عرصي دوران شيخ الاسلام صدرالدين ملتاني ۽ آچ جي بزرگ مخدوم جهانيان جهان گشت وچ ۾ پئي ڪن شرطن تي دهلي ۽ سنڌ جي وچ ۾ صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. عين الملڪ ماهرو جي خطن مان ائين لڳي ٿو ته صلح ڪونه ٿيو(۱). شايد ائين هجي ته فوري صلح ڪونه ٿيو، پر آخرڪار معاهدو ٿيو ۽ اهو غالباً انهن سفارشن جي بنياد تي ٿي ٿيو، جيڪي هنن بزرگن ڪيون هيون. سما قبيلا اڪثر غوث صاحب جا مريد هئا، جنهن ڪري شيخ صدرالدين يقيني طور سمن جي حق ۾ ئي سفارش ڪئي هوندي.

جيتوڻيڪ اهي دليل قرين قياس آهن، مگر انهن لاءِ لکيت ۾ ڪابه ثابتي موجود ڪانه هئي. هنن ڪتبن مان همير جي پاڻُرن جي زنده هئڻ جو ثبوت ملي ٿو، جن کي سلطان فيروزشاهه طاقت جي زور تي همير جي گادي تي ويهاري سگهيو ٿي؛ مگر معاهدو ائين ٿيو ته سنڌ جا حڪمران سما رهندا، البت حڪومت ڄام جوڻي جي حوالي ڪئي ويئي جيڪو گورنر عين الملڪ جي خطن موجب، سلطان جي اطاعت جو خواهان ۽ شاهي فرمان مڃڻ لاءِ آماده هو. هوڏانهن سندس سرڪش ڀائٽيو ڄام ٻانڀڻيو خود مختاريءَ جو خواهان ۽ جنگ جوٽڻ لاءِ تيار هو، ۽ انهيءَ ڪري سلطان فيروزشاهه کيس پاڻ سان دهلي وٺي ويو، جتي کيس نظربند ڪري رکيو ويو يا دربار سان وابسته ڪيو ويو، مگر سنڌ ڏانهن سندس واپسي تي بندش وڌي ويئي. همير جي پاڻُرن کي جيتوڻيڪ سنڌن پياءُ واري گادي ڪانه ملي، مگر گجرات جي شهر (موجوده ضلعي سابرڪنٺا) 'پارنتيج' ۾ کين سلطان طرفان جاگير ڏيئي رهايو ويو. چئي نٿو سگهجي ته همير جو ڪو ٻيو پياءُ يا پٽ پويان سنڌ ۾ رهيو؛ سندس اهڙي وارث مان سمن کي خطرو ٿئي ها، ۽ هو کيس سلامت ڪين ڇڏين ها. جيڪڏهن همير جا ڪي پٽ يا ٻيا وارث هئا ته به في الحال سنڌ مان نڪري ويا. هنن ڪتبن مان پڪي ثابتي ملي ٿي ته همير جا ٻه پاءِ همون ۽ محمد، گجرات جي شهر پارنتيج ۾ گهر ڪري ويٺا، ۽ سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت جي خاتمي کان سوا سؤ سال کن پوءِ سنه ۸۸۵هه (۱۴۸۰ع) تائين سنڌن اولاد اتي هو.

---

(۱) انشاي ماهرو، مطبوع شعبه تاريخ، مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه، ص ۱۷۷.

(٥) هنن ڪتبن ۾ ڄاڻايل نالن جي آڌار تي سنڌ ۾ سومرن جي آخري حڪمرانن ۽ سنڌن اولاد جو شجرو هن طرح قائم ڪري سگهجي ٿو:

دودو

۱. همير
(سنڌ جو آخري حڪمران ٧٦٢-٦٥هه ڌاري سمن هٿان مارجي ويو.)

۲. همون
(گجرات جي شهر پارنتيج ۾ رهيو. سن ٧٨٤هه ۾ زنده هو.)

۳. محمد
|
عمر
|
غياث
|
سڪندر
(سن ٨٨٥هه ۾ گجرات جي ٺاٽي سينير ۾ شهيد ٿيو.)

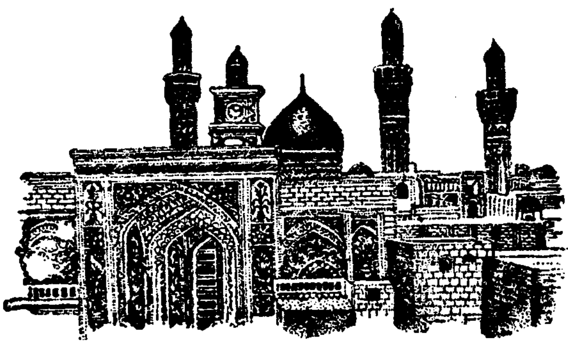

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مير علي شير "قانع" ٺٽوي

سنڌ جي عظيم مؤرخ مير علي شير قانع جا سنڌ جي رهاڪن تي ايترا ته احسان آهن، جو هو صدين تائين لاهي نه سگهندا. هي اهو مؤرخ آهي، جنهن سنڌ جي تواريخ کي صحيح نموني ۾ جيئرو رکيو ۽ اسان تائين پهچايو.

سنڌ جي سرزمين وقت به وقت جيڪي وڏا عالم، فاضل، بلند پايه شاعر، باڪمال مؤرخ ۽ اهل دل بزرگ پيدا ڪيا آهن، انهن جو مفصل احوال مير علي شير قانع اسان تائين پهچايو آهي. مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" "مقالات الشعراء" ۽ "مڪلي نامه" ۾ سنڌ جي انهن باڪمال هستين جو احوال قلمبند نه ڪري ها، ته هونئن اسان پنهنجي بزرگن جي حالات کان اڻواقف رهون ها، ۽ سنڌ جو اهو شاندار ماضي، جنهن تي اسان کي بجا طور فخر آهي، ان کان بيخبر هجون ها.

هن شيرازي سيد کي سرزمين سنڌ جي ڀلاري ڀونءِ سان بي انتها پيار هو، جنهن جو ثبوت سندس تصانيف: "تحفة الڪرام" "مقالات الشعراء" ۽ "مڪلي نامه" ڪتاب آهن، جيڪي سنڌ جي سرزمين جي تاريخ ۽ ثقافت کي نکيڙي نروار ڪري اسان جي اڳيان اهڙيءَ طرح پڌرائين ٿا ته سرزمين سنڌ علم جي کاڻ هئي، جنهن جي جواهرن جي جوت جي جلوي نه صرف سرزمين سنڌ کي منور ڪيو، پر پري پري تائين پنهنجي جمال جي جوت جو جلوو پهچايو.

مير علي شير قانع اهو محسوس ڪيو ته سنڌ جي وڏي ۾ وڏي خدمت اها آهي ته، انهن عظيم شخصيتن ۽ هستين جي ياد محفوظ رهي، ۽ سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن، واهڻ ۽ وستين جي تواريخ ۽ جاگرافيائي حيثيت بيان ڪئي وڃي، جيئن پوءِ وارا پنهنجي تواريخي روايتن کان واقف ٿين. انهيءَ ڪري هن نه فقط سنڌ جي سياسي تواريخ لکي، پر سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن، واهڻ ۽ وستين، واهن ۽ درياهن تي به جيترو وس آهر، جيڪا معلومات ملي سگهيس، اها قلمبند ڪيائين. نه فقط ايترو، پر سنڌ جي مکيه شهرن جي عالمن ۽ فاضلن، بزرگن ۽ ولين، شاعرن ۽ سورهين تي به تفصيل سان لکائين، ايتري قدر جو سنڌ جو ڪو به اهڙو ناليرو شهر نه ڇڏيائين، جنهن جي بزرگن ۽ اهم شخصيتن جو احوال پنهنجي تواريخ ۾ محفوظ نه ڪيائين.

هن جي آڏو سنڌ جي سرزمين جون پراڻيون حدون هيون، جنهن ۾ ملتان جو علائقو ۽ سبي جو پاڱو به اچي ٿي ويا. انهيءَ ڪري سنڌ جي شهرن ۽ بزرگن جو احوال ملتان ڪان شروع ڪيائين ۽ وچي منکهي جي طوق تي دنگ ڪيائين.

مير علي‌شير قانع جو اهو وڏو ڪمال آهي جو هن اهو مواد گهر ويٺي هٿ ڪيو آهي. هن ان ڏس ۾ ڪي ڪشالا ڪيي، اهي ماڳ ۽ مڪان ڏسي احوال قلمبند نه ڪيو آهي، پر واسطيدار ماڻهن ڪان پڇا ڳاڇا ڪري احوال ۽ بيان قلمبند ڪيا آهن. ان ڳالهه جو اعتراف هن "تحفة الڪرام" جي جلد ٽين جي پاڱي پئي جي منڍ ۾ ڪيو آهي. لکي ٿو:

"جنهن صورت ۾ هيءُ ٿورڙيءَ معلومات وارو (مصنف) اڪثر جاين جي ڏسڻ ڪان سواءِ غائبانه، رڳو ڪتابن مان چونڊي يا زبانن ڪان ٻڌي، هن سلسلي جي تحرير ڪري ٿو، باوجود يڪ وس پڄندي، روايتن جي صحت ۾ ڪوبه قصور ڪونه ڪيو اٿس، تاهم جيڪڏهن بشري تقاضا موجب، جنهن سان سهو ۽ نسيان لازمي آهي. [ڪا غلطي ۽ ڪوتاهي ٿي ويئي هجي ۽] ڪنهن پياري کي وڏيڪ تحقيق جي توفيق ٿئي، ته انهيءَ کي اصلاح لاءِ عرض آهي." (۱)

ان جي باوجود سندس بيان ۽ احوال گهڻي ڀاڱي صحيح آهن، ۽ سنڌ جي تاريخ لاءِ اهم ۽ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکن ٿا.

سنڌ جي هن باڪمال مؤرخ هڪ علمي خاندان ۾ اک کولي. سندس نسب جو سلسلو امير سيد فضل‌الله المحدث‌الحسيني الدشتڪي الشيرازيءَ تائين ملي ٿو. سندس خاندان جا سمورا بزرگ وڏا عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن. مير صاحب پنهنجي بزرگن جو احوال "تحفة الڪرام" جي ٽين جلد ۾ قاضي سيد شڪر الله اول ڪان وٺي پاڻ تائين ڏنو آهي. فقط خاندان جي انهن فردن جو ذڪر ڪيو اٿس، جيڪي سنڌ ۾ وارو وچائي ويا. قاضي سيد شڪرالله، مرزا شاهه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ سنه ۹۲۷هه ۾ ٺٽي ۾ پهتو ۽ قضا جي عهدي تي سرفراز ٿيو.

مير صاحب پنهنجي ايراني بزرگن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "مقالات الشعراء" ۾ ڏنو آهي. سندس معلومات جا ماخذ "تاريخ حبيب السير"، "هفت اقليم" ۽ "مجالس المومنين" آهن.

مير صاحب جا وڏا اصل ۾ شيراز ۾ رهندا هئا. ان ڪان پوءِ ان خاندان جو بزرگ السيدالجليل امير اصيل‌الدين عبدالله، اٺين صدي هجريءَ ۾ شيراز مان لڏي اچي هرات ۾ ويٺو. ان خاندان جو بزرگ قاضي سيد شڪرالله شيرازي ولد سيد وجه‌الدين هرات ڪان قنڌار آيو ۽ اتان سيد شاه مبين، سيد ڪمال ۽ سيد عبدالله سان گڏجي سنه ۹۲۷ هجريءَ ۾ ٺٽي ۾ پهتو. سندس سمورا بزرگ وڏا عالم ۽ فاضل هئا ۽ دين و ايمان جا روشن ڏيئا هئا، انهن جي وجود ٺٽي جهڙي شهر کي علمي فيض رسايو. قاضي سيد شڪرالله جي ناليءَ پٺيان ٺٽي ۾ شڪر الاهي

(۱) "تحفة الڪرام" (سنڌي ترجمو) صفحو ۲۸۶.

ساداتن جو سلسلو شروع ٿيو، انهيءَ موتين جي مالها جو هڪ منور موتي مير علي شير قانع آهي. سندس علم جو درياءُ اڄ تائين جاري آهي؛ جنهن مان هينئر بہ سنڌ جي تاريخ جا پياسي پنهنجي اُڃ اُجهائين ٿا. هن سنڌ جي علمي فيض کي روشن ڪري پاڻ کي بہ لافاني بڻائي ڇڏيو. هينئر سنڌ جي تاريخ ۽ مير علي شير قانع لازم ۽ ملزوم آهن. جيستائين هن ڪائنات ۾ سنڌ جو وجود سلامت آهي، تيستائين هن بي مثل مؤرخ جو نالو بہ دائم ۽ قائم رهندو.

مير علي شير قانع سنہ ۱۱۴۰هہ مطابق سنہ ۱۷۲۷ع ۾ تولد ٿيو. هي اهو زمانو هو، جڏهن سنڌ ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙو حڪومت ڪري رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ ٺٽو علم جو هڪ عظيم مرڪز هو ۽ علمي اوج جي سلسلي ۾ قرطبہ، دمشق ۽ بغداد سان ڪلهو هڻي رهيو هو. بي شمار مدرسا آباد هئا ۽ ڪي ئي ڪتبخانا علم جي پانديئڙن جي ڪشش جو سبب هئا. مير علي شير قانع جي ولادت کان ۳۰ سال اڳ هڪ انگريز سياح هيملٽن سنڌ ۾ آيو هو، جنهن جي بيان موجب ٺٽي ۾ ۴۰۰ وڏا مدرسا موجود هئا، جن کي اڄ جي مفهوم موجب ڪاليج چئي سگهجي ٿو. ان مان ٺٽي جي علمي فضيلت جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. اهڙي علمي ماحول ۾ مير علي شير قانع جي تعليم ۽ تربيت ٿي. هن پنهنجي تحصيل علم جو تفصيل بيان نہ ڪيو آهي، البتہ وچ وچ ۾ پنهنجي چند استادن جو احوال ڏنو اٿس، ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن ان زماني جي جيد عالمن کان تعليم حاصل ڪئي. هن ميان عبدالجليل جي فرزند ميان نعمت ۽ ميان محمد صادق جي مدرسن ۾ علم حاصل ڪيو. ان کان سواءِ هن آخوند محمد شفيع جو نالو بہ پنهنجي استادن ۾ ڳڻيو آهي، جنهن کان هن ابتدائي تعليم حاصل ڪئي. فارسيءَ جو شاعر آخوند ابوالحسن "بي تڪلف" بہ سندس استادن مان هو. مولوي مرزا جعفر شيرازي انهن ڏينهن ۾ سير ۽ تفريح جي خيال سان ٺٽي آيو ۽ ڪجهہ وقت رهيو. مير صاحب ان بزرگ وٽ بہ وڃي ڪجهہ پڙهيو.

مير صاحب جو خاندان شروع کان وٺي خوش حال ۽ فارغ البال رهيو. سيني حڪمرانن کان کين وظيفا، خلعتون ۽ انعام اڪرام ملندا رهيا. ميان نور محمد جي طرفان، مير علي شير قانع جي والد سيد عزت الله کي جهڪ پور ۽ ڪڪرالي ۾ ڪي ڳوٺ جاگير طور مليا. ان کان سواءِ هن خاندان کي وقت بوقت ڪيترائي انعام اڪرام ملندا رهيا. اهي انعام اڪرام ٽالپرن جي زماني ۾ بہ کين ملندا رهيا. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ مير علي شير قانع فارغ البال زندگي گذاري. کيس معاشي مونجهاري جي ڪنهن بہ وقت تڪليف نہ هئي. سندس سڄي زندگي ڪشادگيءَ ۽ عزت آبروءَ سان گذري. انهيءَ ڪري معاش جي فڪر کان بي پرواهہ ٿي سڄي عمر لکندو رهيو. لنڊيڙو ئي هو، جو ۱۲ سالن جي عمر ۾ قلم هٿ ۾ کنيائين ۽ ويندي وفات کان هڪ سال اڳ تائين لاڳيتو لکندو رهيو.

ڪلهوڙن جي زماني ۾ ميان غلام شاهہ سندس صلاحيتون پرکي کيس پنهنجي خاندان جي تواريخ لکڻ لاءِ پاڻ وٽ خدا آباد گهرايو. مير صاحب جو تقرر تواريخ نويسيءَ جي عهدي

تي سنہ ۱۱۲۵ھ مطابق سنہ ۱۷۲۱ع ۾ ٿيو. هن فردوسيءَ جي "شاھنامي" جي طرز تي فارسي نثر ۾ ڪلهوڙن جي تواريخ متعلق لکڻ شروع ڪيو، پر معلوم ٿئي ٿو تہ مير صاحب توري وقت ڪان پوءِ ٿتي موٽي آيو ۽ هيءُ ٻئي ڪتاب مڪمل ڪري نہ سگهيو. افسوس جو اهي ڪتاب لکجي نہ سگهيا ورنہ سنڌ جي تواريخ جو هڪ اهم ماخذ اڄ اسان جي آڏو هجي ها. ميان غلام شاھ جي دربار ڪان موٽي اچي مير صاحب سنہ ۱۱۸۰ھ مطابق سنہ ۱۷۶۶ع ۾ "تحفةالڪرام" لکڻ شروع ڪيو. ان ۾ ڪلهوڙن جو ذڪر مختصر نموني ۾ ڪيو اٿس ۽ چاڻايو اٿس تہ ڪلهوڙن جي تواريخ بابت هو جدا ڪتاب لکندو، پر معلوم ٿئي ٿو تہ هو اهو ڪتاب لکي نہ سگهيو.

مير صاحب خدا آباد جي سفر ڪان سواءِ سنہ ۱۱۶۰ھ مطابق سنہ ۱۷۴۷ع ۾ "سورت" ويو، جتي مير سعد الله سورتي ۽ ان جي فرزند مير عبدالوالي "عزلت" سان سندس ملاقات ٿي. "تحفةالطاهرين" جي مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽويءَ جي ملاقات بہ ساڻس سورت ۾ ٿي، جيڪو انهن ڏينهن ۾ سورت ۾ رهندو هو. ان ڪان سواءِ واٽ تي ٻين بہ ڪيترن عالمن ۽ شاعرن سان سندس ملاقات ٿي. سورت بندر ڪان موٽڻ وقت "مفلس" شاعر بہ پيڙيءَ ۾ ساڻس همسفر هو، جيڪو سنڌ ڏانهن قلندر لال شهباز جي زيارت لاءِ اچي رهيو هو. انهيءَ سفر ڪان سواءِ مير صاحب پيو ڪيڏانهن بہ نہ نڪتو، بلڪ سموريون مشغوليون ختم ڪري تصنيف ۽ تاليف جي ڪم ۾ رڌل رهيو. لکڻ سان گڏ ڪيس مطالعي جو بہ تمام گهڻو شوق هو. ان زماني ۾ ٺٽي ۾ تمام وڏا ڪتب خانا هئا، جن ۾ دنيا جا سمورا مشهور ڪتاب موجود هئا. خود مير صاحب وٽ بہ پنهنجو وڏو علمي ذخيرو هو. مير صاحب نہ فقط پنهنجي علمي ڪتب خاني جا سمورا ڪتاب پڙهيا، پر ٻين عالمن جي ڪتب خانن مان بہ مستفيض ٿيندو رهيو.

فارسي نثر ۽ نظم ۾ مير صاحب ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. هو نثر نويس، مؤرخ ۽ تذڪره نويس هجڻ سان گڏ، فارسيءَ جو بلند پايہ شاعر بہ هو. هن ٻارهن ورهين جي عمر ۾ ان وقت شعر لکڻ شروع ڪيو، جڏهن اڃا مدرسن ۾ پڙهندو هو. انهيءَ ٿي زماني ۾ آٺن هزارن شعرن تي مشتمل "ديوان" لکيائين، جيڪو پوءِ ضايع ڪري ڇڏيائين. پوءِ ڪجهہ وقت شعر لکڻ ڪان خاموش رهيو. سنہ ۱۱۵۵ھ ۾ وري ڪيس شعر لکڻ جو شوق جاڳيو ۽ ٺٽي جي مشهور شاعر مير حيدرالدين ڪامل کي شاعريءَ ۾ استاد ڪري قبوليائين، جنهن سندس تخلص "مظهري" رکيو، جنهن سان شاعريءَ جي نئين دور جو سال ۱۱۵۵ھ نڪري ٿو. مير صاحب ڪجهہ وقت "مظهري" تخلص قائم رکيو، پر پوءِ "قانع" تخلص اختيار ڪيائين، جيڪو آخري عمر تائين سندس نالي سان شامل رهيو ۽ هينئر بہ سندس نالي جو لازمي جزُ معلوم ٿئي ٿو.

مير صاحب جيڪي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا، انهن جي صحيح تعداد جو پتو پئجي نہ سگهيو آهي. البتہ جن ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن جو تعداد پائيتاليهہ آهي. ان ڪان سواءِ سندس

ڪيترائي ڪتاب نامڪمل رهجي ويا. ڪتاب "مقالات الشعراء" مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن سنہ ۱۱۷۴ھ تائين ٽيهہ هزار بيت لکيا هئا. ۲۸ سال پوءِ بہ اهو سلسلو جاري رهيو. خبر نہ آهي تہ ان مان ڪيترو ذخيرو ضايع ٿي ويو آهي ۽ ڪيترو باقي بچيو آهي.

مير صاحب جو خاندان اهل تشيع ڏانهن مائل هو. مير صاحب جي ڪتابن "مختارنامہ"، "اعلان غم"، "زبدةالمناقب" ۽ "منقبتن ۽ سلامن" جي ڪثرت مان بہ اهوئي اندازو ٿئي ٿو تہ مير صاحب بہ تشيع ڏانهن مائل هو. ليڪن هو وڏو فراخ دل، غير متعصب ۽ وسيع المشرب هو. ڪن جاين تي هن ٽن يارن جي تعريف بہ ڪئي آهي. سندس والد تہ نقشبندي طريقي ۾ بيعت ٿيل هو، جنهن جو ذڪر مير صاحب پنهنجي ڪتاب "طومار سلاسل گزيده" ۾ ڪيو آهي. ان ۾ ڏيکاريو اٿس تہ سندس والد مخدوم آدم جي ڏهٽي ميان محمد جو مريد هو، جيڪو ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. لُواري شريف درگاهہ جو باني سلطان الاولياءُ خواجہ محمد زمان قدس سره بہ ساڳئي بزرگ ميان محمد جو مريد هو. انهيءَ لحاظ ڪان مير عزت الله سندس پير ڀائي هو. انهيءَ ڪان سواءِ مير صاحب جي ناناڻن مان سيد رحمت الله عرف سيد منو بہ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. اهڙيءَ طرح سندس خاندان جا ٻيا فرد بہ نقشبندي سلسلي سان وابستہ هئا.

مير صاحب چوهٺ سالن جي عمر ۾ سنہ ۱۲۰۳ھ مطابق سنہ ۱۷۸۸ع ۾ وفات ڪئي. آخوند غلام محمد ٺٽويءَ "عليه الرضوان" مان سندس وفات جو سال ڪڍيو. ڪيس چار فرزند ٿيا: مير غلام علي "مائل"، غلام ولي الله، مير اميرعلي ۽ سيد ڪاظم.

مير صاحب جي جن پائيتاليهہ ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن مان ڪن ڪتابن ۾ سندس شعر آهي، جهڙوڪ: مثنوي "قصہ ڪامروپ"، ديوان قال غم، ساقي نامہ، چهار منزله، اشعار متفرقہ در صنايع و تواريخ، مثنوي ختم السلوڪ، قصاب نامہ، غوثيہ، زينت الاخلاق، ميزان افڪار، مثنوي ڪان الجواهر، ديوان اشعار ۽ قصائد و منقبت.

مير صاحب سنڌ جي تواريخ ۽ بزرگن جي ذڪر متعلق جيڪي ڪتاب لکيا آهن، انهن مان "تحفة الڪرام"، "مقالات الشعراء"، "بوستان بهار" معروف بہ "مڪلي نامہ"، "تواريخ عباسيہ"، "طومارالسلاسل گزيده"، "شجره اطهر اهل بيت" ۽ "معيار سالڪان طريقت" قابل ذڪر آهن.

"مقالات الشعراء" ۾ سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي. هن ۾ انهن شاعرن کي بہ شامل ڪيو ويو آهي، جيڪي ٻاهران اچي سنڌ ۾ رهيا يا سنڌ مان لانگهائو ٿيا. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي هيءُ ڀريون تذڪرو آهي. ان ڪان اڳ ۾ سنڌ جي فارسي شاعرن تي ڪوبہ تذڪرو نہ لکيو ويو هو. هيءُ تذڪرو محترم پير حسام الدين شاهہ راشدي صاحب ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو آهي.

"طومارالسلاسل گزيده" ۾ سنڌ جي بزرگن جي طريقت ۽ بيعت جو سلسلو بيان ڪيو ويو آهي ۽ "معيار سالڪان طريقت" ۾ سنڌ جي بزرگن ۽ صوفياءِ ڪرام جو مجمل ذڪر ڪيو ويو آهي.

"مڪلي نامہ" ۾ مڪليءَ جي نظارن، مقبرن، ميلن ۽ ٺٽي جي رنگينين جو ذڪر نظم مقفع نثر ۾ ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب بہ محترم پير حسام الدين شاهہ راشديءَ ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ بيان ڪيل بزرگن، عالمن، فاضلن، حڪمرانن، ماڳن ۽ مڪانن جا جيڪي نالا آيا آهن، محترم پير صاحب ان تي مفصل حاشيا لکيا آهن. انهيءَ لحاظ کان حواشي مڪلي نامہ سنڌ جي تواريخ جي سلسلي ۾ انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت رکي ٿي.

"تحفة الڪرام":- مير علي شير قانع جو هيءُ مشهور ڪتاب ٽن ڀاڱن ۾ لکيل آهي. پهرين ٻن ڀاڱن ۾ دنيا جي ۽ اسلامي تواريخ بيان ٿيل آهي، اهي ٻئي ڀاڱا بہ ڏاڍا قيمتي آهن ۽ ضرورت آهي تہ انهن جو اردو ۽ سنڌي ترجمو شايع ڪرايو وڃي. خاص طرح سان ٻيو ڀاڱو اسلامي تواريخ تي نهايت اهم ڪتاب جي حيثيت رکي ٿو. ٽين ڀاڱي ۾ سنڌ جي تواريخ بيان ٿيل آهي، جيڪا راءِ گهراڻي کان شروع ٿئي ٿي ۽ غلام شاهہ ڪلهوڙي تي ختم ٿئي ٿي.

مير صاحب هي ڪتاب سنہ ١١٨٠هہ ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ سنہ ١١٨١هہ ۾ ختم ڪيائين. ان کان پوءِ ١١٨٨هہ تائين ان ۾ اضافا ڪندو رهيو. "تحفة الڪرام" جو ٻيو ۽ ٽيون ڀاڱو سنہ ١٣٠٤هہ ۾ بمبئيءَ مان هڪ جلد ۾ شايع ٿيو. ڇاپي ۾ گهڻيون غلطيون آهن ۽ هينئر اهو ناياب بہ آهي. ان کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ جلد ٽين جو سنڌي ترجمو سنہ ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪرايو. هي ترجمو مخدوم امير احمد صاحب جو ڪيل آهي. جيئن تہ ڇاپي جي نسخي ۾ گهڻيون غلطيون هيون، انهيءَ ڪري فاضل مترجم، مير علي شير قانع جي هٿ اکري نسخي مان ان کي پيٽي، ان جو ترجمو ڪيو آهي. مير صاحب جو هٿ اکري لکيل نسخو لاهور ۾ ڊاڪٽر مولوي محمد شفيع مرحوم جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي. ان نسخي جي بنياد تي پير حسام الدين راشدي "تحفة الڪرام" جو فارسي متن ايڊٽ ڪيو آهي، جنهن جو پهريون حصو ١٩٧١ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. ان فارسي ڇاپي ۾ پير حسام الدين راشدي صاحب نهايت قيمتي حاشيا لکيا آهن.

"تحفة الڪرام" جلد ٽين جا وري ٽي ڀاڱا آهن. پهرين ڀاڱي ۾ سنڌ جي سياسي تواريخ مختصر طور بيان ڪئي وئي آهي. هن ڀاڱي لکڻ وقت مير صاحب اڳ هي ماخذ هئا: پهريون "فتح نامہ سنڌ" عرف "چچ نامہ"، ٻيو "منتخب التواريخ"، ٽيون "تواريخ معصومي"، چوٿون "بيگلارنامہ" ۽ پنجون "تواريخ طاهري". هنن ڪتابن مان، سواءِ "منتخب التواريخ" جي ٻيا سمورا ڪتاب ڇپجي منظر عام تي آيا آهن، پر افسوس جو اڃان تائين "منتخب التواريخ" ڏانهن ڪنهن جو بہ ڌيان نہ ويو آهي. "منتخب التواريخ" سنڌ جي هڪ فاضل مؤرخ محمد يوسف جي لکيل آهي. مير معصوم هن ڪتاب تان وڏي مدد ورتي آهي.

مولانا ابوظفر ندويءَ جيڪا اردوءَ ۾ سنڌ جي تواريخ لکي آهي، ان بہ هن تواريخ تان گهڻي مدد ورتي آهي. مير قانع سومرن جي احوال کان سواءِ ٻين هنڌن تي بہ "منتخب التواريخ"

جو نالو ڪنيو آهي، جهڙوڪ: مغل گورنرن جو احوال لکندي، هن ڪتاب جو نالو ڪنيو اٿس. "منتخب التواريخ" کان سواءِ مير طاهرمحمد نسيانيءَ جي ڪتاب "تواريخ طاهري" جا حوالا به آندا اٿس.

ترخان گهراڻي جو احوال لکندي به هن ڪتاب تان مدد ورتي اٿس. شروع ۾ حوالي طور مير طاهرمحمد جو نالو به ڪنيو اٿس. ڪن هنڌن جيڪڏهن انهن ٻنهي ڪتابن ۾ غلطي محسوس ڪئي اٿس ته انهن ٻنهي ڪتابن جا نالا ڪئي تنقيد به ڪئي اٿس. ترخاني امير مير ابوالقاسم سلطان جو احوال لکندي ڄاڻايو اٿس ته "منتخب التواريخ" ۽ "تواريخ طاهري" واري غلطيءَ وچان "چنيسرنامه" مير ابوالقاسم سلطان جي تصنيف ڄاڻائي آهي، حالانڪ اهو ڪتاب ادراڪي بيگلار جو منظوم ڪيل آهي ۽ مير ابوالقاسم سلطان ڏانهن منسوب ڪيل آهي. سندس چوڻ آهي ته هن "چنيسرنامه" پاڻ ڏسي تصديق ڪئي ته اهو ڪتاب مير ابوالقاسم سلطان جو لکيل نه هو، پر ان ڏانهن منسوب ڪيل هو.

ان مان معلوم ٿيندو ته مير علي شير قانع تحقيق ۽ تدقيق، جستجو ۽ جدوجهد کان ڪم ورتو آهي. هن روايتن کي جيئن جو تيئن قبول نه ڪيو آهي، پر انهن کي پنهنجي وس آهر درايت جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. اهوئي سبب آهي، جو مير صاحب جي بيان ڪيل سنڌ جي سياسي تواريخ جيتوڻيڪ مختصر آهي، پر ان جي باوجود جامع آهي ۽ گهڻي قدر غلطين کان پاڪ آهي. المختصر ته سنڌ جي تواريخ تي هيءُ ڪتاب اهم ۽ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو. خاص طرح سان ڪلهوڙن جي دؤر تي سندس معلومات نهايت قيمتي ۽ مستند ماخذ جي حيثيت رکي ٿي.

"تحفة الڪرام" جي ٽين ڀاڱي جو ٻيو حصو نهايت ئي قيمتي آهي. هن ۾ سنڌ جا مکيه شهر ۽ انهن جي مشهور ماڻهن جو احوال آيل آهي. شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "قديم سنڌ، ان جا شهر ۽ ماڻهو" جو اهم ۽ بنيادي ماخذ تحفة الڪرام جو هيءُ ڀاڱو آهي. مير صاحب جيڪڏهن هيءَ خدمت سرانجام نه ڏئي ها ته اسان کي سنڌ جي مکيه شهرن جي تواريخ ۽ سنڌ جي مشاهير جي احوال متعلق معلومات ملي نه سگهي ها. هن ئي ڀاڱي ۾ ڀريون ڀيرو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو احوال ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو احوال آيو آهي. اهوئي سبب آهي، جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي احوال جي سلسلي ۾ قديم ترين ماخذ "تحفة الڪرام" ليکيو وڃي ٿو.

سنڌ جي عالمن ۽ فاضلن جي احوال جي سلسلي ۾ هن ڪتاب کي انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت حاصل آهي ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ تي لکندڙ مورخ جڏهن به ڪجهه لکي ٿو، تڏهن هن ڪتاب کي لازمي طور مطالعو ڪري ٿو. عالمن ۽ فاضلن جي احوال سان گڏ سنڌي زبان جي ڪيترن ئي شاعرن جو احوال به هن ڪتاب ۾ ملي ٿو، جي گمناميءَ جي گوشي ۾

لکي ويا هئا ۽ الهن جو ڪو بہ شعر محفوظ رهي نہ سگهيو آهي، جهڙوڪ: شيخ حماد جمالي، لوح هوٿياڻي، اسحاق آهنگر، راجو ستيو دل، درس علاؤالدين، سيد هارون، يوسف سهتو وغيره.

الهن خوبين جي باوجود ڪٿي ڪٿي تواريخ جي لحاظ کان اڻ لکيون اوڻايون بہ آهن ۽ احوال ۽ بيان ۾ بہ تشنگي محسوس ٿئي ٿي. ڪٿي سن ۽ ڪٿي نالا نہ آهن، تہ ڪٿي وري ضروري وضاحت ڪانهي. "مقالات‌الشعراء" ۾ بہ اهي ڳالهيون محسوس ڪيون وڃن ٿيون. هن تذڪري ۾ مير صاحب جي ذاتي پسند کي وڏو دخل آهي. ڪيترن بلند پايہ شاعرن تي ايترو نہ لکيو اٿس، جيترو لکڻ جو حق هو ۽ ڪيترن پنهنجي پسند يا تعلق وارن شاعرن تي ايترو گهڻو لکيو اٿس، جو طوالت پڻ محسوس ٿئي. بهرحال مير صاحب اسان تي وڏو احسان ڪيو آهي، جو سنڌ جي تواريخ، جغرافيہ ۽ سنڌ جي مشاهير تي اهم ۽ قيمتي مواد قلمبند ڪري اسان تائين پهچايو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي تواريخ ۾ سندس ڳالهہ سونهري اکرن ۾ لکڻ لائق آهي.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ٿورن سان)

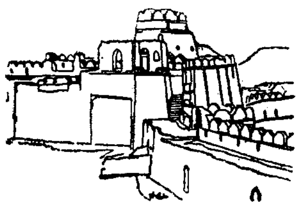

قريشي حامد علي خانائي

ساهتي پرڳڻي جو تواريخي پس منظر

موجن ڀريو مهراڻ، سنڌ صوبي جي نواب شاه ضلعي جي گهڻي ڀاڱي کي آباد ڪري ٿو. هن ڀاڱي جي زمين گهڻي قدر سنئين سڌي آهي، ۽ آبهوا پڻ صحت بخش ۽ وڻندڙ آهي.

هن ضلعي جي اترئين حصي کي قديم زماني کان وٺي "ساهتي پرڳڻو" ڪري چوندا آهن. ساهتي پرڳڻي ۾ ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو تعلقا اچي وڃن ٿا، ۽ انهن ٽنهي تعلقن کي گڏي، "ساهتي پرڳڻو" ڪري سڏين ٿا (١). قديم زماني کان وٺي، ان پرڳڻي ۾ "سهتا" قوم ڪثرت سان آباد آهي، ۽ انهيءَ ڪري ئي هن ايراضيءَ کي "ساهتي" ڪري سڏيو ويو. ساهتي پرڳڻي تي ان نالي پوڻ متعلق پڻ مورخن ۾ مختلف رايا ۽ نظريا پئي رهيا آهن. مرحوم سيد مدد علي شاه صاحب لڪياري لکي ٿو ته:

"ساهتيءَ ۾ سهتا قوم قديم زماني کان وٺي آباد هئي. اهي اسلامي دور کان اڳ هندو ڌرم جا پوئلڳ هئا، مسلمانن جي دور ۾ هڪ مسلمان حاڪم (؟) اُن تي

راضي ٿي جاگير انعام ڏنس... ساڳئي وقت ان مسلمان حاڪم چيس ته آتي گهوڙو ڊوڙاءِ، جنهن هنڌ گهوڙو ٽڪجي بيهي، اهو تنهنجي جاگير جو هنڌ ٿيندو. مڙس هو حريص ۽ لالچي، سو ونئي گهوڙو ڊوڙايائين. اٽڪل سٺ ميلن جي مفاصلي تي گهوڙو ٿاڻاءِ تي ڪري پيو، پر تڏهين به هُو ان کي گهليندو رهيو. جنهن هنڌ اها گهل گهلان ٿي، آن تي نالو ئي "گهلپور" پئجي ويو (٢). ان مفاصلي اندر سهتن جون سٺ جاگيرون هيون ۽ سندن لقب "جام" هو(٣).

مٿين روايت، تواريخي لحاظ کان ڏلد ڪٿا معلوم ٿئي ٿي، ۽ ڏند ڪٿا ڪي ڪابه تواريخي حيثيت نه هوندي آهي. تواريخ جي مطالعي مان اهو ثابت ٿئي ٿو، ته قديم زماني ۾ "ساهتي پرڳڻو"، هڪ وڏي ايراضيءَ وارو پرڳڻو هو. ان اوائلي زماني ۾ هن پرڳڻي ۾ لاکا، سما، سهتا ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي "سمات" قومون آباد هيون. انهن قومن جون ڪيتريون ٻستيون هيون، جيڪي پنهنجي پنهنجي قومي سردارن جي نالن پوئتان سڏبيون هيون.

ان سلسلي ۾، اسان کي هڪ ٻي روايت ميان نيڪ محمد سهتي ذريعي ملي ٿي، جا ڪنهن حد تائين انهيءَ مسئلي تي روشني وجهي ٿي. هو لکي ٿو ته:

"محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت، جوڌ پور رياست جو حاڪم مري ويو هو. سندس ٻن پٽن جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ تڪرار ٿي پيو. آخر گهڻيءَ ڇڪتاڻ کان پوءِ آنهن مان هڪ شهزاد و ڪامياب ٿيو، ۽ جوڌ پور جي تخت جو وارث بڻيو. آن شهزادي جي ڀاءُ جو نالو موڙاسنگ هو. اهو ڪاوڙجي، محمد بن قاسم وٽ دانهن کڻي آيو، ته هو ڪيس جوڌ پور جو تخت وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪري. پر محمد بن قاسم، موڙاسنگ کي سنڌ ۾ رهڻ لاءِ جاگير ڏني، ۽ هُو پوءِ هميشه لاءِ سنڌ ۾ گهر ڪري ويهي رهيو. موڙاسنگ کي ست پٽ هئا، جن مان "سهتو" سندس چوٿون نمبر پٽ هو، ۽ آن مان "سهتا قوم" سڏجڻ ۾ آئي. موڙاسنگ پٽ کي جاگير ۾ "ساهتي پرڳڻو" ڏنو. ساهتي نالو 'سهتا' قوم تان پيل آهي (٤).

ميان نيڪ محمد سهتو وڌيڪ لکي ٿو ته: موڙاسنگ کي ست پُٽ هئي هئا: ڏارو، جنهن مان ڏاريجا قوم آهي ۽ روهڙيءَ جو مٿيون حصو سندن جاگير ۾ هو؛ شورو، جنهن مان شورا قوم آهي ۽ کين حيدرآباد جي طرف کان هيٺيون حصو جاگير ۾ مليو(٥). ڪونئرو، هن مان ڪونئريجا قوم آهي ۽ سڪرنڊ جي آسپاس وارو علائقو سندن جاگير ۾ هو؛ سهتو، جنهن جي پوئتا سهتا قوم آهي ۽ ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو تعلقا سندن جاگير ۾ هئا، ۽ جنهن علائقي کي "ساهتي" ڪري چوندا آهن؛ سڳڻ، هن مان سڳڻيجا قوم ٿي ۽ گنبٽ وارو علائقو سندن جاگير ۾ هو؛ آچڻ، جنهن مان آچڻ قوم آهي ۽ هيءُ ٻيءُ جو پيارو پُٽ هو ۽ هيءُ جي جاگير سنڀاليندو هو" (٦).

انهن مٿي بيان ڪيل ٻنهي روايتن ۾ تواريخ جي لحاظ کان ڪافي شڪ ۽ گمان پيدا ٿين ٿا. آهي روايتون مون کي سنڌ جي ڪنهن به تواريخ ۾ ڪٿي به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿيون اچن. باقي انهن روايتن ۾ بيان ڪيل جن قومن جو ذڪر اچي ٿو، آهي قومون ۽ نشان پتا ۽ سنڌ ۾ رهڻ جا هنڌ اڄ به قائم آهن. روايتن ۾ جنهن هندو شهزادي موڙا سنگ جو بيان اچي ٿو، اهو ممڪن آهي ته محمد بن قاسم کان اڳ ۾ ٿي گذريو هجي، جاڪاڻ ته محمد بن قاسم جي ڪاهه وقت سنڌ جي سهتن سواءِ ڪنهن جنگ ڪرڻ جي اطاعت قبول ڪئي هئي يا ائين به ٿي سگهي ٿو ته محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت "لوهاڻي صوبي" ۾ ڪنهن به پرڳڻي جو جاگيردار هجي! ليڪن چچ نامي جي احوالن مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته قديم زماني ۾ "ساهتي پرڳڻو" موجود هو.

مير علي شير قانع جي بيان مان ظاهر آهي ته سنڌ جا اصل اوائلي رهاڪو "سمات" قومن مان ليکجن ٿا. هُو تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو ته: "ايوڌيا جي سورج بنسي گهراڻي کان سنڌ جي سمات قومن جو سلسلو شروع ٿئي ٿو(٧)". هن وقت به سنڌ ۾ سمات قوم جهجهي انداز ۾ آباد آهي. ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته:

"سما اصل ۾ حضرت نوح جي پٽ "سام" جو اولاد آهن. سام کي چار پٽ هئا: بدها، سنگا، همهر ۽ پاڳوت. بدها کي سورهن پٽ هئا، جن مان سهتو به هڪ هو، جنهن کي "رانوڙ" به ڪري چون ٿا. "سهتا قوم"، بدها جي پُٽ "سهتي" جو اولاد آهن"(٨-٩).

اِنهن حقيقتن مان اهو صاف طرح سان ظاهر ٿئي ٿو ته "ساهتي پرڳڻي" تي اهو نالو "سهتا" قوم جي نالي پٺيان پيو. هيءُ پرڳڻو قديم هندو دور ۾ به موجود هو ۽ آن زماني ۾ "لوهاڻي" صوبي جو هڪ اهم ۽ مکيه پرڳڻو هو(١٠).

ساهتي پرڳڻي جي تواريخي حيثيت:

ساهتي پرڳڻي جي تواريخ ڀڻ قديم آهي. هيءُ پرڳڻو اوائلي دورکان وٺي علم، تهذيب ۽ تمدن جو اهم مرڪز هو. ساهتي پرڳڻي جو تواريخي احوال سنڌ جي ڪنهن به مورخ تفصيل سان بيان نه ڪيو آهي. هن پرڳڻي جو ماضي ڏاڍو شاندار هو. چچ نامي جي احوالن مان اهو معلوم ٿئي ٿو، ته قديم هندو دور ۾ ساهتي پرڳڻو موجود هو. لوهاڻو آن قديم هندو دور ۾ سنڌ جو هڪ صوبو هو، آن صوبي جو حاڪم راءِ گهراڻي جي زوال وقت "اکهم" هو. انهيءَ "لوهاڻي" صوبي ۾ لاکا، سما ۽ سهتا قوم جون قديم بستيون هيون. لوهاڻو صوبو مکيه ٽن ننڍن پرڳڻن ۾ ورهايل هو. جهڙوڪ: لاکات، لوهاڻو ۽ ساهتي وغيره(١١). هرهڪ پرڳڻي مٿان آن قوم جو سردار حڪومت ڪندو هو(١٢). هن علائقي مان وهندڙ درياهه کي اڪثر ڪري "لوهاڻو درياهه" ڪري سڏيو ويندو هو. ڪن تواريخي واقعن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان پوءِ ايترو معلوم ٿيو آهي ته ڪنهن سمي "هاڪڙو" درياهه جي هڪ شاخ جو وهڪرو ساهتيءَ مان هو، جنهن کي ساهتيءَ ۾ "لوهاڻو درياهه" به ڪري سڏيندا هئا. اهوئي درياهه ساهتي

پرڳڻي جو وچ ڏيندو، ڪوٽڙي ڪنبير، هالائي، بهلاڻي، کهڙگجو، ڀائي خان جي ٻَنڊ، هالا ۽ شهداد پور کان سهڻي ۽ ميهار جي قبرن جو وچ ڏيندو، رحمڪي بازار کان وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو (۱۳). "راور" وارو قديم رستو، جنهن کي ساهتيءَ ۾ اڪثر وڏيءَ عمر وارا ماڻهو انگريزن جي دور ۾ "تار وارو رستو" ڪري چوندا هئا (قومي شاهراهه)، اهو ساڳيو "راءِ گهراڻي" جي دور ۾ ساهتيءَ ۾ "راور" وارو رستو، لاڪاڻ ۽ لوهاڻي پرڳڻي ۾ "اگهم" واري رستي جي نالي سان سڏبو هو. اهو رستو درياهه جي انهيءَ وهڪري سان گڏوگڏ لنگهندو هو. سنڌ تي جڏهن به ذارين حاڪمن جا حملا ٿيندا هئا ته اهوئي "راور" وارو رستو ڏئي اچي سنڌ کي ته وبالا ڪندا هئا. انهن احوالن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هاڪڙي درياهه جي هڪ شاخ روهڙيءَ کان وهندي هئي، جيڪا "ساهتي پرڳڻي" کي سيراب ڪندي هئي.

سنه ۷۱۱ع ۾ عربن سنڌ تي حملو ڪيو. ان وقت به سنڌ جو ساهتي پرڳڻو لوهاڻي صوبي جو هڪ حصو هو ۽ ان وقت سنڌ جي حاڪم راجا ڏاهر جي پاران ان تي هڪ هندو راجا راڄ ڪندو هو. محمد بن قاسم جڏهن سيوهڻ جو علائقو فتح ڪيو، تڏهن لوهاڻي صوبي جي حاڪم "اگهم"، جنهن جي هٿ هيٺ لاڪاڻ، لوهاڻو ۽ ساهتي پرڳڻا هئا، فرمان موڪلي، تابعداريءَ جي گهُر ڪئي (۱۴). چچ نامي جي مطالعي مان اها ڳالهه پڻ واضح ٿئي ٿي ته محمد بن قاسم جي فوج لوهاڻي پرڳڻي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ ان پرڳڻي جي ٻيءَ اهم سرڪار يعني ساهتيءَ طرف پيش قدمي ڪئي هئي. ساهتيءَ جي هندو حاڪم ۽ سهتا قوم جي سردارن سواءِ ڪنهن جنگ جي عربن جي فرمانبرداري قبول ڪئي هئي (۱۵).

تواريخ معصومي ۽ تحفةالڪرام جي احوالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اڳئين زماني ۾ "ڏيرو"، جنهن کي هن موجوده زماني ۾ دربيلو ڪري سڏين ٿا، هڪ جدا شهر هو ۽ "دربيلو" هڪ پرڳڻي جو نالو هو، پر پوءِ وقت گذرندي "دربيلو" ۽ "ڏيرو" ٻئي ساڳئي نالي سان سڏجڻ ۾ آيا. مير علي شير "قانع" لکي ٿو ته:

"سلطان ارام شاهه جي زماني ۾ سنڌ جي بادشاهيءَ جا چار صوبا هئا، جن مان اُچ، ملتان ۽ ساريءَ سنڌ تي ناصرالدين قباچه جو فرمان جاري هو. سنڌ جا ست راڻا ملتان سرڪار جا ڏن ڀرو هئا (۱۶). راڻو سهتو پونئر راڻوڙ (۱۷). دربيلي تي راڄ ڪندو هو ۽ سندس گاديءَ جو هنڌ "ڏيرو" هو (۱۸).

انهيءَ بيان مان اِنهيءَ ڳالهه جي وضاحت ٿئي ٿي ته قديم زماني ۾ دربيلي جي حاڪم جي هٿ هيٺ سمورو ساهتيءَ جو پرڳڻو هو. سنه ۴۰۱هه مطابق ۱۰۱۰ع ۾ سلطان محمود غزنويءَ ملتان تي حملو ڪيو، ان وقت بکر سرڪار جو علائقو ملتان سرڪار جي تابع هو. محمود غزنويءَ (۴۱۶هه مطابق ۱۰۲۵ع) جي انهيءَ حملي وقت به غالباً ساهتيءَ جو پرڳڻو اصل حيثيت ۾ موجود هو ۽ "ديرو" ان جو تخت گاهه هو.

انهيءَ اوائلي وقت ۾ جيڪي بہ سنڌ تي آتر-اولھ کان ڌاريان حاڪم ڪاهي ايندا هئا تہ سڀ کان پهرين سيوهڻ کان اچي حملو ڪندا هئا. گويا آن دؤر ۾ سيوهڻ ڌارين جي ڪاهن لاءِ سنڌ جو هڪ دروازو هو. سيوهڻ ساهتيءَ جي قديم شهر ۽ تختگاهہ درٻيلي جي بلڪل سامهون هو، آن ڪري دشمن سولائيءَ سان هن علائقي ۾ اچي سگهندا هئا.

سمن، ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ ساهتي پرڳڻي کي خاص طرح سان وڏي اهميت هئي. مرزا شاهہ بيگ جي وفات کان پوءِ مرزا شاهہ حسن سنڌ جي تخت جو وارث بڻيو. ڄام فيروز، مرزا شاهہ حسن جي خلاف بغاوت جو عَلم کڙو ڪيو ۽ ساڻس جنگ ڪئي، جنهن ۾ ڄام فيروز شڪست کاڌي ۽ گجرات جي طرف ڀڄي ويو. گجرات جي مظفريہ بادشاهہ سندس لاءِ معقول وظيفو مقرر ڪيو. ”لب تواريخ سنڌ“ جو مصنف لکي ٿو تہ:

”انهيءَ فتح کان پوءِ مرزا شاهہ حسن هالڪنڊي ۽ سيوهڻ کان شڪار ڪندو اچي ساهتيءَ جي تختگاهہ درٻيلي ۾ وارد ٿيو. آن موقعي تي خوش ٿي شاهہ حسن ارغون درٻيلي جو علائقو (ساهتي) سير فرخ کي جاگير طور ڏنو ۽ پاڻ بکر طرف روانو ٿي ويو“ (١٩).

دهليءَ جو مغل شهنشاهہ همايون، شيرشاهہ سوريءَ کان شڪست کائي، سنڌ ڏانهن ڀڄي نڪتو ۽ سنڌ اندر رلندو، ڀٽڪندو اچي بکر کان نڪتو ۽ آتان ڪوچ ڪري سيوهڻ ۾ اچي سهڙيو. ان زماني ۾ سنڌ جو حاڪم شاهہ حسن ارغون هو. هُن سنڌ جي سيني درياهي پتڻن جي ملاحن کي حڪم ڏنو هو تہ ڪوبہ معزول شهنشاهہ کي درياهہ پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙي نہ ڏئي، همايون، سيوهڻ کان موٽندي درٻيلي کان درياهہ پار ڪرڻ ٿي گهريو. ان وقت سنڌيءَ جي وڏي عالم ۽ درويش مخدوم نوح رحہ ميربحرن کي ٻيڙين ڏيڻ لاءِ چيو هو، ۽ همايون سنڌو درياهہ پار ڪري، ساهتيءَ جي علائقي ۾ داخل ٿيو ۽ ان زمالي ۾ درٻيلي جي هڪ بااثر رئيس ارباب دائود بن عمر شاهہ سهتي وٽ اچي ڏاڍو ڪيو. هن بادشاهہ جو گهڻو آدرڀاءُ ڪيو(٢٠). ”لب تواريخ سنڌ“ واري انهيءَ سلسلي ۾ ”تواريخ طاهري“ جي حوالي سان همايون بادشاهہ جو هڪ خط نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ انهيءَ سهتي سردار جو ذڪر ڪيو اٿس (٢١).

مرزا شاهہ حسن ارغون، ٢٢ ربيع الاول سن ٩٦٢هہ/١٥٥٠ع ۾ ڳوٺ علي پوٽي ۾ بنا اولاد وفات ڪئي ۽ سنڌ جي سلطنت مرزا عيسيٰ ترخان ۽ سلطان محمود بکريءَ جي وچ ۾ ٿيل معاهدي موجب ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. سمنڊ کان وٺي لکيءَ جي ڀهاڙن تائين ملڪ جو ڀاڱو مرزا عيسيٰ ترخان جي حصي ۾ آيو ۽ سيوهڻ کان اُباوڙي تائين سنڌ جو ڀاڱو سلطان محمود بن امير افضل ڪوڪلتاش جي قبضي ۾ آيو. پوري هڪ سال گذرڻ کان پوءِ ارغون اميرن جي سازش ڪري سلطان محمود بکريءَ ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا، ۽ نوبت جنگ تائين وڃي پهتي. سلطان محمود خان سيوهڻ جي قلعي جو محاصرو ڪيو ۽ انهيءَ

تي مرزا عيسيٰ ترخان ٻہ پنهنجي فوج وٺي اچي سندس ساٿهون ٿيو. تواريخ معصوميءَ وارو صاحب لکي ٿو تہ مرزا عيسيٰ ترخان پنهنجي فوجي ڇانوڻي دربيلي ۾ اچي قائم ڪئي: جو ساٿهون هو(٢٢). ساهتيءَ جي سهتن سردارن اِن جنگ ۾ مرزا جي ڏاڍي مدد ڪئي هئي.

مرزا عيسيٰ جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ مرزا محمد باقي سلطنت جي گاديءَ تي ويٺو. مرزا محمد باقيءَ تيرهن سالن جي ظلم ۽ ستم جي حڪومت ڪندي، سن ٩٩٣هہ ۾ هڪ رات پاڻ کي گهات ڪيو. کانئس پوءِ سنڌ جي گاديءَ تي مرزا جاني بيگ ويٺو. اُنهيءَ زماني ۾ مغل شهنشاه اڪبر جي سپہ سالار عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو. سن ٩٩٨هہ/١٥٩١ع ۾ خان خانان ٺٽي ويندي، ساهتيءَ جي علائقي مان لنگهندي اچي دربيلي ۾ رهيو. دربيلي جي وڏي جيد عالم مخدوم محمد عثمان کان سنڌ جي فتح جي دُعا گهرايائين. سنڌ جي فتح کان پوءِ اڪبر بادشاهہ ”ساهتيءَ جو پرڳڻو“ مير معصوم کي جاگير طور ڏنو هو(٢٣). مورخ سنڌ سيد حسام الدين راشدي صاحب لکي ٿو تہ ”جنهن سال (٩٩٥هہ) خان خانان کي بکر جو علائقو مليو، انهيءَ سال مير معصوم جيڪو ٻن سالن پڄاڻان بادشاهہ کان موڪل وٺي واپس وطن ٿي ويو، تنهن بکر جي صوبي مان دربيلي (ساهتيءَ) جو علائقو بطور جاگير ڏنو“(٢٤).

مغلن جي دور حڪومت ۾ پڻ ساهتي پرڳڻو بکر سرڪار جي ماتحت هو، ۽ گويا هيءُ سمورو علائقو اُنهيءَ ۾ شامل هو. علامہ ابوالفضل ”آئين اڪبري“ ۾ دربيلي پرڳڻي (ساهتي) جي ايراضي ١٢١١٤٦ چورس ميل ڏيکاري ٿو. ساهتي پرڳڻي جي تحفظ ۽ بچاءَ لاءِ ٻہ سؤ سوار ۽ پنج سؤ سپاهي فوج جا هوندا هئا. هن پرڳڻي جي حيثيت محالڪاري واري هئي(٢٥). ڪلهوڙن جي اوائلي دور تائين هن پرڳڻي جي حالت ساڳي رهي ۽ هيءُ پرڳڻو هر لحاظ کان وڏي عروج تي هو.

ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي شهادت کان پوءِ سن ١٦٥٧ع ۾ ميان صاحب جو پائيتيو نصير محمد گادي نشين ٿيو، ۽ هن پنهنجي زماني ۾ وڏو عروج حاصل ڪيو. اُن وقت جي بکر جي مغل گورنر کي ميان صاحب جي وڌندڙ طاقت وڏو فتنو نظر آئي، ۽ هن مختلف طريقن سان سازشون ڪري، ميان کي قيد ڪري اورنگزيب ڏانهن موڪلي ڏنو. نيٺ ڪنهن طريقي سان ميان نصير محمد دهليءَ جي قيد مان ڇُٽي سنڌ ۾ آيو. مرحوم مرزا قليچ بيگ لکي ٿو تہ ميان نصير محمد ڪلهوڙي اورنگزيب بادشاهہ جي زماني ۾ (سن ١٠٦٩هہ/١٦٨٤ع ساهتيءَ جو پرڳڻو هٿ ڪيو، ۽ هن علائقي جو فتح ڪندڙ سندس خليفو وارڻ هو، جنهن نوشهري فيروز جو شهر ٻڌو، جنهن جو وجود اڄا تائين قائم آهي“(٢٦).

سن ١١٦٨هہ/١٧٥٥ع ۾ احمدشاهہ ابداليءَ سنڌ تي حملو ڪيو ۽ ساهتيءَ جي علائقي مان سندس فوجون ڦرلٽ ڪنديون اچي نوشهري فيروز پهتيون. ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ٻاران

ديوان گدومل سفير ٿي بادشاهه وٽ ويو هو. ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ ساهتيءَ جو پرڳڻو ٻن حصن ۾ ورهايل هو. ساهتيءَ جو آتر وارو حصو، جو ڪنڊيارو پرڳڻو سڏيو ۽ پيو ڏاکڻو حصو جنهن ۾ نوشهري فيروز ۽ سوري جو حصو ٿي آيو؛ ان کي "لوشهرو پرڳڻو" ڪري چوندا هئا. ميان نورمحمدخان ڪلهوڙي ڪنڊياري جو پرڳڻو پنهنجي پاءُ محمدخان ڪلهوڙي کي جاگير ۾ ڏنو هو(٢٧). * نادرشاهه افشار پنهنجي سنڌ واري حملي وقت لاڙڪاڻي کان ٿيندو، ساهتيءَ جي شهر لوشهري فيروز ۾ اچي منزل انداز ٿيو، جتان ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو پيڇو ڪندي اچي شهداد پور پهتو. "مرآة دولت عباسيه" جو قول آهي ته خيرو انوال لوشهري فيروز ۾ سموري ساهتيءَ پرڳڻي جو منتظم هو. ساڳيو مصنف لکي ٿو ته: دائود پوٽن نوشهري فيروز ۽ ڪاهيءَ تي حملو ڪيو، پر ميان يارمحمد انهن پنهي شهرن کي وري واپس ورتو(٢٨).

ميان نورمحمد جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد مراد ياب خان گاديءَ تي ويٺو. سن ١١٧١هه/١٧٥٨ع ۾ ميان عطرخان گادي نشين ٿيو ۽ سندس ڀاءُ ميان يارمحمدخان نوشهري فيروز ۾ وڃي رهيو. سن ١١٧٢هه/١٧٥٩ع ۾ ميان غلام شاهه ۽ ميان عطرخان جي وچ ۾ ٿيل ورهاڱي موجب ساهتيءَ جو علائقو ميان عطرخان کي حصي ۾ مليو. پر جلد ئي احمد يارخان ۽ عطرخان جي وچ ۾ تڪرار ٿي پيو. انهيءَ تي ميان غلام شاهه فوج وٺي ڪاهي آيو ۽ عطرخان شاهي حملي جو تاب نه جهلي ڀڄي ويو ۽ ساهتيءَ جو پرڳڻو ميان غلام شاهه جي قبضي ۾ آيو.

ميان غلام شاهه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان سرفرازخان سنڌ جو حاڪم ٿيو. سندس ناعاقبت انديشيءَ ڪري سنڌ جي سرزمين جي مٿان ڏاڍيون آفتون آيون ۽ سنڌڙيءَ پنهنجن جي هٿان ڪافي تڪليفون ۽ مشڪلاتون سٺيون. ميان صاحب پنهنجن نااهل مشيرن ۽ صلاحڪارن جي چوڻ تي وقت جي بااثر مير بهرامخان سان چڱا پير نه ڪنيا، جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ خود زمالي جي ليرلڪين ۽ ستم ظريفين جو شڪار ٿي، قيدي بڻيو ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي هٿان پاڻ حيدرآباد جي قلعي ۾ قتل ٿيو. اهڙيءَ طرح سان ميان عبدالنبي ڪلهوڙي تخت ۽ تاج جي هوس ۾ پنهنجن جي خون سان هٿ ڳاڙها ڪيا، پر ميان صاحب کي به سنڌ جو تخت گهڻو وقت نصيب نه ٿيو. پاڻ هڪ عياش ۽ عيار حاڪم هو. سندس غلط سياسي سوچ سبب ئي سنڌ کي هڪ ظالم، بيرحم ۽ ڪنوردل انسان جي ظلم جو شڪار ٿيڻو پيو. سن ١٧٨١ع ۾ قندار مان مددخان پٺاڻ کي سنڌ مٿان چاڙهي آيو. مددخان پٺاڻ سنڌ ۾ ڦرلٽ، باهين ۽ غارتگريءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏي. شهر، ڳوٺ، واهڻ، وٿاڻ ۽ وستيون سڀ اجاڙي، برباد ۽ تباهه ڪري ڇڏيائين. ساهتيءَ جو سمورو وسندڙ علائقو سندس ظلمن جو شڪار بڻيو. ساهتيءَ جي وسندڙ ۽ علمي شهرن جي سونهن ۽ سوڀيا لٽجي ۽ اجهامي وئي. شهرن جا شهر ۽ انهن جي آسپاس ٻٽ ۽ ڀڙڀانگ ٿي ويا. هڪ شاعر ان واقعي جو اظهار هن طرح ڪيو آهي: "اي داد از ظالم بي داديءَ منحوس" (سن ١١٩١هه).

محراب خان جتوئي، ساهتيءَ ۾ جتوئي قبيلي جو سردار هو. سن ۱۱۸۹ هه ۾ ميان سرفرازخان کان پوءِ بادشاهه گرديءَ جو دور شروع ٿيو. آن وقت مير فتح علي خان ميان صاحب جي پاءُ محمود خان کي گاديءَ تي ويهاريو. محراب خان جتوئي، محمود خان جو وزير ٿيو. محراب خان جتوئيءَ کي ساهتيءَ جو پرڳڻو جاگير ۾ ڏنو ويو ۽ هُن هالائيءَ کي ساهتيءَ علائقي جو صدر مقام مقرر ڪيو. هالائي کان اپرندي طرف محراب خان جتوئيءَ هڪ پيو لئون ڳوٺ ٻڌايو، جو محراپور جي نالي سان سڏجي ٿو(۲۹). محراب خان جتوئي ميرن سان وڙهيو ۽ لالياريءَ جي ويڙهه ۾ شڪست کاڌائين. مدد خان پٺاڻ جي حملي وقت چالڪ جي پل وٽ لڙائيءَ ۾ قتل ٿي ويو. انهيءَ وقت هالائيءَ ۾ ڏاگائو جتوئي سندس پاران نائب هو(۳۰).

ڪلهوڙن حاڪمن جي خانه جنگيءَ ۽ ادنگيءَ هلت ڪري، ٽالپرن ۽ سندن وچ ۾ سن ۱۷۸۲ع ۾ هالائيءَ جي ميدان تي جنگ لڳي، جنهن ۾ ميان عبدالنبي ڪلهوڙو شڪست کائي ڀڄي ويو ۽ سنڌ، ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ آئي. هالائيءَ جي لڙائيءَ کان پوءِ ٽالپرن سنڌ پاڻ ۾ ورهائي حصا ڪري ڪئي. اتر سنڌ جو وسيع علائقو خيرپور جي مير سهراب خان کي حصي ۾ آيو، جنهن ۾ ساهتيءَ جو پرڳڻو نوشهري فيروز تائين اچي ٿي ويو. مير سهراب خان (المتوفي سن ۱۲۴۶هه) جي وفات کان پوءِ سندس خاندان ۾ تخت لاءِ ويڙهه لڳي، جنهن ۾ مير علي مراد خان انگريزن جي شهه تي ڪامياب ٿيو. مير صاحب جي دور ۾ بہ ساهتيءَ جو ڪافي حصو سندس رياست ۾ شامل هو.

انگريزن جي دور حڪومت ۾ جڏهن برٽش سرڪار رياست مان ريلوي لائين وچائي تڏهن ڪن شرطن تحت ساهتيءَ وارو اهو ساڳيو علائقو برٽش سرڪار جي حوالي ڪيو ويو. سنڌ جي سرزمين جو هي پرڳڻو ڪيترين ئي خاصيتن ۽ خوبين سان مالا مال آهي، مگر هن خطي جون آهي خوبيون ۽ خاصيتون هميشه لڪل ۽ پوشيده رهيون آهن. ساهتيءَ ۾ ڪيتريون قومون آباد آهن، جي هن وقت ٻين نالن سان سڏجن ٿيون. سنڌ جي ٻين علائقن کان هيءُ ساهتيءَ جو خطو گهڻو وسايل آهي. هتان جي ماڻهن جا رسم و رواج، رهڻ ڪرڻ جا طور طريقا ۽ ڳالهائڻ جو لهجو هڪ مخصوص نوعيت وارا آهن.

ساهتي پرڳڻي جا رهاڪو قديم دور کان وٺي علم ۽ فضل جي عظيم دولت سان سرفراز رهيا آهن. ساهتيءَ جو اهو علائقو آهي، جتي عربن جا قدم عربي فتوحات وقت پهتا ۽ ان کان پوءِ هن ساري علائقي ۾ وک وک تي درسگاهون ۽ خانقاهون هيون، جن جو علمي فيض ڪيترين صدين تائين روان دوان رهيو.

انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌي نثر جي باقاعدي شروعات ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي نثر لاءِ ”ساهتي پرڳڻي“ جي ”سنڌي لهجي“ کي سرڪاري طرح ”معياري لهجو“ مقرر ڪيو ويو؛ جو اڄ سوڌو نصابي ڪتابن ۾ رائج آهي ۽ اهو ئي لهجو ”ادبي ٻوليءَ“ جو درجو وٺي ٿو.

اشارا ۽ واڌارا

(۱) مير علي شير قانع ٺٽوي، تحفة الڪرام ج ۳ (سنڌي ترجمو) فوٽ نوٽ.

(۲) اهو ”کهلپور“ جو شهر اڄ تائين تعلقي گمبٽ، ضلعي خيرپور ۾ واقع آهي.

(۳) سيد مددعلي شاهه، مضمون ”هالائي“ رسالو نئين زندگي ڪراچي، ماهه فيبروري ۱۹۵۷ع ص ۱۷.

(۴) ميان نيڪ محمد سهتي جي ”تاريخ قوم سهتا“ فارسيءَ ۾ قلمي صورت ۾ مرحوم قاضي نورالله ڀلائيءَ واري جي ڪتبخاني ۾ ڏسڻ ۾ آئي. هن جو نقل ڪندڙ به قاضي صاحب خود آهي. ڪتابت جو سن وغيره ڄاڻايل نه آهي. ان ساڳيءَ تواريخ جو حوالو جناب ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي پڻ هڪ مضمون ۾ ڏنو آهي.

(۵) شورا قوم اڄ به موجود آهي، ۽ ”ڄامشورو“ سندن يادگار آهي.

(٦) ٻيءَ جي مرڻ کان پوءِ پاڻُن ڪانڌس سموري زمين ٻيءَ واري ڪسي ورتي، ان تي هڪ سگهڙ چيو آهي ته:

آڄڻ ٿيو اڄاڻ، جو پڻونءِ نه آيس هٿ ۾.

(۷) مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي، تحفة الڪرام، جلد ۳ (سنڌي ترجمو) ص ۱۴۷.

(۸) مرزا قليچ بيگ، ”سنڌ جا قديم ماڻهو ۽ شهر“، سنڌي ادبي بورڊ، ص ۳۹۴.

(۹) مرحوم علي محمد سيال، ”سماٽ قوم جو اصل نسل“، سماهي مهراڻ ۱-۲، سال ۱۹٦٦ع.

(۱۰) ميان رحمة الله سهتو، ويجهڙائيءَ جي دؤر ۾ هڪ بلند پايہ شاعر ۽ ذهين طبع شخص ٿي گذريو آهي. هن سهتا قوم تي ڪافي ڪجهه لکيو آهي. سهتا قوم ڪي ساهتيءَ طرف ونڊير، مڏو پوٽا ۽ مُلان فقير به ڪري چوندا آهن. مگٿيجا قوم، سهتن جي شاخ آهي. هن قوم جو چگومڙس ماڻهن کان ولڊيون (مقرر حصو) وٺندو هو، ان ڪري ونڊير سڏبا آهن. الهيءَ قوم مان ڄام آهيو هڪ جاگيردار ٿي گذريو آهي. سندس ٺهرايل مسجد اڄ به هنگورجن ۾ قائم آهي. ساهتيءَ ۾ ڀهاڪو ڏيندا آهن ته ”ائين ويو ڄڻ ڄام آهيو ويو.“

(۱۱) موجوده نوابشاهه ضلعي جا ٽي تعلقا: ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو ساهتيءَ ۾ هئا. لاڪاڻ ۾ هالا ۽ حيدرآباد تعلقن جا ڪجهه حصا اچي ٿي ويا. لوهاڻي ۾ شهداد پور ۽ سنجهوري تعلقي جي ايراضي شامل هئي.

(۱۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، چچنامو، تعليقات ص ۴۰۲.

(۱۳) مولائي شيدائي صاحب ”هاڪڙي“ جي باري ۾ لکي ٿو ته ”سري ۾ الور به هاڪڙي جي شاخ تي الهندي ڪپ تي واقع هو. هتان هاڪڙو ٿر ڏي ويندي، ڪيترن ئي شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو. ڪي شاخون هاڻوڪي مهراڻ ۾ وڃي پونديون هيون. هالڪنڊي، برهمڻ آباد، نيرون ڪوٽ ۽ منصوره جا قديم شهر ان تي آباد هئا. (”هاڪڙو ۽ ان جو وهڪرو“

مهراڻ اخبار جو خاص نمبر نومبر ١٩٥٨ع ص ٢٠)، هن وقت سمه جي پيدا ٿيڻ ڪري الهيءَ درياهه جا ڦٽل نشان ظاهر ٿي پيا آهن.

(١٤) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، چچنامو ص ٣٣٥. اعجازالحق قدوسي، ”تواريخ سنڌ“ (اردو) جلد اول، ص ٢٦.

(١٥) چچنامو (سنڌي) ص ٥٥.

(١٦) ناصرالدين قباچه جي دؤر ۾ سنڌ جون ست رياستون هن ريت هيون: ١- درٻيلو، ٢- روپاهه، ٣- ماڻڪ تارو، ٤- سيوي، ٥- ڀاڳناڙي، ٦- همه ڪوٽ ۽ ٧- برهمڻ آباد (مولائي شيدائي ”جنة السنڌ“ ص ٢٥٢).

(١٧) اوائلي زماني ۾ ”ڊيري“ کي ”ديرو“ به ڪري چوندا هئا (”لُب تواريخ سنڌ“ فارسي ص ٣٦).

(١٨) مولائي شيدائي، ”تواريخ تمدن سنڌ“، ص ٢٢٠.

(١٩) لب تواريخ سنڌ، ص ٦٧-٦٦.

(٢٠) قاضي عبدالخالق، ”ساهتيءَ جا قديم علمي مرڪز“ (قلمي) سال ١٩٤٨ع.

(٢١) لب تواريخ سنڌ (ف) ص ٦٥.

تواريخ طاهريءَ جو مصنف مير طاهرمحمد بن سيد حسين نسوي هو. ’لب تواريخ سنڌ‘ جي مصنف ارباب دائود بن عمرشاهه سهتو ڪري ڄاڻايو آهي. اصل ۾ اهي ٻئي جدا شخصيتون آهن. ارباب دائود سهتو آهي ۽ عمرشاهه سندس پيءُ ٿئي. ارباب دائود سهتو، تواريخ طاهريءَ جي مصنف جو مامو ۽ عمرشاهه نانو ٿئي. تواريخ طاهري ۽ سندس مصنف جي باري ۾ سرايلئٽ لکي ٿو ته ”تواريخ طاهريءَ جو مصنف مير طاهرمحمد ولد سيد حسين اصل نسگرنٽي جو رهاڪو هو. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ سندس خاندان هلنديءَ وارو هو. نسگرنٽي ۾ اچي، مولانا اسحاق وٽ تعليم ورتي هئائين. طاهرمحمد جو نانو عمرشاهه ۽ سندس مامو دائود سهتو، درٻيلي جي پرڳڻي جا وڏا ناليرا سردار هئا. همايون جڏهن هندستان مان ڀڄي، سنڌ ۾ آيو هو، ته درٻيلي ۾ قيام وقت عمرشاهه سهتي سندس گهڻي مدد ڪئي. همايون خوش ٿي، کيس پروانو لکي ڏنو ته جڏهن آءٌ وري بادشاهه ٿيس ته درٻيلي جو سارو علائقو تنهنجي حوالي ڪندس. بکر جي نواب محمدخان اَن تان ناراض ٿي، پنهي سهتن سردارن کي مارائي ڇڏيو. عمرشاهه کي جيئرو ڪل ۾ سبائي، بکر جي قلعي تان درياهه ۾ اڇلرايو، ۽ دائود جي ڪل لهرائي ٻُهه سان ڀرائي مرزا شاهه حسن ارغون ڏانهن ٺٽي موڪلي. اهڙي ظلم سبب سهتن جو باقي خاندان، پنهنجي وطن سنڌ مان لڏي، احمدآباد وڃي مقيم ٿيو. طاهرمحمد پنهنجيءَ تواريخ ۾ عمرشاهه کي ”جام“ جي لقب سان ياد ڪيو آهي. ڪجهه وارا جام اُنهن سهتن جو اولاد آهن. طاهرمحمد، پنهنجي حياتيءَ جو ڪافي وقت پنهنجي ناناڻي ملڪ ساهتيءَ جي شهر درٻيلي ۾ گذاريو. ڪيس سنڌ جو ”حاجي بابا“ ڪري چوندا هئا. پاڻ ”نسياني“ جي نالي سان سڏبو آهي. هن سنڌ جي

ڊاڪٽر نواز علي "شوق"

فقير هدايت علي "تارڪ" جا لکيل ڪتاب

فقير هدايت علي نجفي تارڪ جا وڏا محمد بن قاسم جي ھوئين دؤر ۾ سنڌ ۾ آيا. لعلورانڪ ڳوٺ ۾ اچڻ کان اڳ سنڌن وڏا هنگورجا، ضلعي خيرپور ۾ رهندا هُئا. تارڪ فقير جو والد ميان الهداد عرف تراب علي فقير وقت جو هڪ عالم ۽ اهل دل صوفي بزرگ هو.

تارڪ فقير جو جنم ٢٥ صفر ١٣١٢هه مطابق ١٨٩٤ع خميس ڏينهن ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ مدرسي نوڙهي شريف ڀيچوها ۾ تعليم حاصل ڪيائين. فارسي تعليم مدرسہ دارالعلوم شهر ڪنڊو، تعلقي واره ۾ مولانا عبدالعزيز خاراڻيءَ کان حاصل ڪيائين. بعد ۾ پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ مولوي محبت الله کان عربي جي اعليٰ تعليم سان گڏوگڏ تفسير، حديث ۽ تصوف ۾ ڪمال حاصل ڪيائين.

تارڪ فقير پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو وقت تصنيف ۽ تاليف ۽ ترجمي ۾ مشغول رهيو. جڏهن لکڻ ويهندو هو ته دنيا و مافيها کان بي خبر ٿي لکڻ ۾ محو ٿي ويندو هو. محويت جو مٿن اهڙو عالم طاري ٿي ويندو هو، جو ان دوران ڪير آئي وئي، ڪاڻ ڀيڻ طرف ڪو به ڌيان نه رهندو هو. ان سلسلي ۾ سندس عزيزن کان هڪ مزيدار واقعو معلوم ٿيو، جو سندس محويت جو اعليٰ مثال آهي.

فقير صاحب تارڪ الدنيا بڻجي، هر شيءِ ترڪ ڪئي، ايتري قدر جو گهر جو سامان سڄو به غريبن ۾ ورهائي، اچي پنهنجو اوتارو وسايائين. هڪ ڏينهن سندس سؤٽ فقير صاحب لاءِ گهران ليرن جي ماني ڪٺي آيو. فقير صاحب چيس ته "ابا، رک ته پوءِ کائون ٿا." ٿوري دير کان پوءِ هڪ واڇڙو اچي مٿيو. ير ڀاسي جو هيو. پٽو هئس ته جڏهن فقير صاحب لکڻ ۽ پڙهڻ ويهندو آهي، ته ڪنهن ٻيءَ دنيا ۾ هليو ويندو آهي. هين اشراف به نڪا ڪئي هر ۽ لڪا ڪئي تڙ، اچي پٽو مانيءَ کي. فقير صاحب جو ڪنڌ هيٺ، لکڻ ۾ مشغول، همراهه ماني کائي هيڏي هوڏي نهاري ٿانو ڪٺي هنيا هٽڙ ۾. جڏهن سندس سؤٽ هين لاءِ منجهند جي ماني ڪٺي آيو، ته کانئن پڇيائين ته "فقير سائين، ليرن وارا ٿانوَ ڪٿي آهن؟" فقير جواب ۾ چيس ته "ابا، هوندا اتي ڪٿي." خير سو ٿهس ماني رکي هليو ويو. ماني ڀاسي سان پٽي هئي. ساڳيو ئي همراهه شهر مان ڪم ڪار لاهي موٽي ڏسي ته فقير صاحب جي پرسان ماني پٽي آهي، اهي ٿانوَ به هڙ

۾ بڌي، پوءِ رکيائين ڪڙين تي ڙور. شام جو فقير جو سؤٽ آيو، پڇيائينس ته ”فقير صاحب، ٿالوَ ڪٿي؟“ فقير جو جواب ساڳيوئي ته ”ابا ڳوله، هوندا اتي ڪٿي.“ ٽن ـ چئن ڏينهن کان پوءِ ساڳيوئي ماڻهو بيل ـ گاڏي ڪاهيون شهر ڏانهن ڪنهن ڪم سان پئي ويو. ڏسي ته فقير صاحب بستري مٿان ويٺو لسڪي. همراهه جي دل بيمان ٿي پيئي ته بسترو ڪٺان. ٻر فقير صاحب بستري تي ويٺو هو، ڪٺي ته آخر ڪٿي ڪيئن! دل جهلي همراهه فقير صاحب جي پٺيان ڪٺ جي پيرن کان بسترو ويڙهڻ شروع ڪيو. جڏهن فقير صاحب جي چيلهه وٽ پهتو ته چيائين ته ”فقير سائين، ٿورو هيڏانهن ٿي ويهجو.“ تارڪ فقير ”حاضر بابل سائين“ چئي پوئتي سرڪي ويٺو. ڪنڌ اهوئي هيٺ، قلم اهوئي هٿ ۾. همراهه به بسترو گاڏي تي رکي ڪٿي ڏاندن کي ’آءِ‘ ڪئي. فقير صاحب جو سؤٽ صبح جو نيرن ڪٺي اچي ڏسي ته ماڳهن بستروئي ڪولهي. فقير صاحب کان پڇيائين ته فقير سائين، ”بسترو؟“ فقير جو اهوئي جواب ”ابا، هوندو اتي ڪٿي.“ فقير صاحب جي سؤٽ پڇا ڳاڇا شروع ڪئي. معلوم ٿيس ته ڪو ماڻهو گاڏي تي بسترو رکيو صبح شهر پئي ويو. پيڇا، سو ان همراهه کي بستري سميت ڪنيي ڪٺي آيا، جنهن بسترو به موٽايو ته ٿالوَ به ڏنا. اهي ڪي ڳالهيون نه آهن، پر اها هڪ حقيقت آهي ته اهڙي محويت وارا ماڻهو ٿي لکن جو ايترو گهٽو ڪم ڪري سگهندا آهن.

فقير صاحب زبردست خوشخط هو. جيڪا شيءِ ڪيس پسند ايندي هئي، پوءِ توڙي جو اها پريس جي ڇپيل هجي، پنهنجي هٿ سان ضرور لکندو هو. اهڙيءَ طرح شاهه ڪريم، شاهه عبداللطيف، سچل سرمست، بيدل فقير، بيڪس فقير، حمل فقير ۽ نواب ولي محمد لغاري جو ڪلام پنهنجن هٿن سان لکيائين.

افسوس جو سندس زندگي ساٿس وفا نه ڪئي، ٿورو بخار ٿيس، آسمان ڏانهن نهاري دل ئي دل ۾ ڪجهه پڙهڻ لڳو. پوءِ چيائين ته ”هيننر تارڪ جي وڃڻ جو وقت اچي ويو آهي.“

دوست احباب جڏهن وٽس طبع پرسيءَ لاءِ آيا، ته ڪين موتوا جي مام سمجهائڻ لڳو. ڪين هي شعر ٻڌايائين:

چڏير جي جسم هي فاني ته سارو ساهه ٿي پوندس،
سراپرده عدم جي راهه کان آگاهه ٿي پوندس.

آخر فقير فاني جهان ڇڏي، وڃي بقا جي بستي ۾ آرامي ٿيو. سندس وفات خميس جي ڏينهن سج اڀرڻ وقت تاريخ ۱۸ ماهه محرم ۱۳۵۸هه مطابق ۹ مارچ ۱۹۳۹ع آهي. سندس شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني سندس تاريخ وفات هن ريت ڪڍي آهي.

سال رحلت جو پڇيم هاتف چيو ”صورت پرست“

۱۳۵۸هه

دهر فاني کي ڇڏي سوءِ جنان ويدو رهيو.

لائين سارچ ڏينهن و پست هائي "باغ - لخل - لور"

۱۹۳۹ع

فصل گل ۾ آه تـي نـذر خـزان ويندو رهيو.

فقير هدايت علي تارڪ نجفي (متوفي ۱۹۳۹ع) نہ صرف هڪ باڪمال شاعر هو، پر هڪ قابل قدر مصنف، مؤلف ۽ مترجم پڻ هو. هن پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو عرصو سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاريو. لکڻ پڙهڻ ئي سندس محبوب مشغلو هو. جيئن عطار جي قصيدي جو ترجمو ڪندي شروع ۾ چيو اٿس ته:

تـو لـکـان مـان قصيدهٔ عـطـار،
جو مون کي وڃ لکڻ نہ آهي ڪار.

سيد اظهر گيلاني اڪثر وٽن ويندو رهندو هو. شاهہ صاحب جو چوڻ آهي تہ فقيرصاحب الڪل هڪ سؤ ڪتاب لکيا هئا، جن مان چاليهہ ڪتاب وٽس موجود آهن، باقي ڪتاب هيڏي هوڏي ٿي ويا. ڪي ڪتاب مرزا اسدبيگ ۽ سندس پاءُ مرزا اجمل بيگ وٽ موجود آهن تہ ڪي حڪيم عبدالڪريم 'نصرت' وٽ محفوظ آهن. شاهہ صاحب وڌيڪ ٻڌايو تہ نجفي جڏهن تارڪ تخلص رکي تارڪ الدنيا ٿيو تہ پنهنجو سمورو سامان غريبن، مسڪينن، عزيزن ۽ دوستن ۾ ورهائي ڀاڻ الفي ٿائي ويهي رهيو. سندس دوست سندس ذاتي ڪتاب بہ ڪڻي ويا، جي وري فقيرصاحب کي واپس ڪين مليا.

بهرحال، تارڪ فقير جيڪڏهن هڪ سؤ ڪتاب ڪڻي نہ لکيا هوندا، پر منهنجي قياس ۽ اندازي موجب سندس تصنيف، تاليف ۽ ترجمي جو تعداد پنجاهہ تائين ضرور پهچندو. ان ڳالهہ جو ڪجهہ ثبوت تارڪ مرحوم جي قلمي مسودن مان ملي ٿو، جن مان ڪن ڪتابن جا ڪيترائي وچ وارا صفحا غائب آهن. ممڪن آهي تہ ڪنهن ظالم پورو ڪتاب چورايو هجي. ٻيو ثبوت اهو ٿي سگهي ٿو تہ تارڪ، بيدل فقير، حمل فقير، صوفي خيرمحمد، درياخان، نشان علي، نواب ولي محمد لغاري ۽ صوفي فيض درياهہ جو ڪلام پڻ مرتب ڪيو هو. سيد اظهر گيلاني جي چوڻ موجب اهي شعري مجموعا تارڪ جي دوستن ۽ عزيزن وٽ محفوظ آهن. انهن مان راقم الحروف صرف صوفي فيض درياهہ ۽ نشان علي فقير جا شعري مجموعا ڏٺا. هڪ مجموعي جو ذڪر محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب 'ڪلام ولي محمد لغاري' ۾ ڪيو آهي.

تارڪ فقير ويهن ورهين جي چمار ۾ پنهنجي شاعريءَ جو مجموعو 'ديوان لجفي' جي نالي سان لکي تيار ڪيو، جيڪو ۱۹۲۲ع ۾ پوڪرداس ڇپرايو. ظاهر آهي تہ اهڙي باذوق، عالم فاضل شخص گهڻائي ڪتاب لکيا هوندا.

هن هيٺ تارڪ جي لکيل ڪتابن جو مختصر طور تعارف ڪرايو وڃي ٿو. سندس ڪتاب ٻن حصن (نظم ۽ نثر) ۾ ورهائي، سن وار ترتيب ڏيئي، تبصرو ڪيو ويو آهي. جن ڪتابن تي سن لکيل نہ آهن، تن بابت قياس کان ڪم وٺي ترتيب ڏني ويئي آهي.

نظر ۾ ڪتاب

(١) ديوان نجفي

تارڪ جو ٻهريون سنڌي ديوان آهي، جنهن سندس تخلص "نجفي" هو. هيءُ ديوان ١٩٢٢ع ۾ ٻوڪرداس شڪارپور واري شايع ڪرايو هو، جو هن وقت ناياب آهي. هن ديوان جي ڪتابت تارڪ مرحوم شڪارپور وچي ۾اڻ ڪئي هئي. ديوان جو مقدمو ان دؤر جي مشهور شاعر جمع خان غريب لکيو هو. هيءُ ڪتاب ١٦١ صفحن تي ٻکڙيل آهي. ديوان نجفي جي قطع تاريخ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي لکيل آهي، ان مان ڪجهه شعر پيش ڪيا وڃن ٿا:

خوشيءَ جو ڏينهن آيو سنڌ جي لئه،
جڏهن پورو ٿيو ديوان نجفي،
علي ٿيو فخر موجودات بيشڪ،
نبيءَ کان پوءِ صفت ايءَ ٿي وصي جي.
انهيءَ کان فخر موجودات آهي،

١٣٤٠

سندس ديوان جي تاريخ عمري.
اچي لذت پڙهڻ مان شعر ان جي،
نمونو ٿيو لڇون ۽ طرز تازي.

(٢) بياض تارڪ (فارسي)

هيءَ بياض تپدارن جي وصوليءَ وارو بوڪ آهي. جنهن تي تارڪ ڪجهه ڪتاب لکيا آهن. جيئن ته هن بياض جي منڍ وارا ۽ ڪجهه وچ وارا ڪيترائي پنا غائب آهن تنهن ڪري اهو پڌائڻ مشڪل ٿيو پوي ته هن بياض ۾ ڪل ڪيترا ڪتاب هئا. هن وقت ان بياض ۾ جيڪي ڪتاب ملن ٿا، سي هي آهن:

(الف) "مقولات رسولي" هيءُ ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ حضور نبي ڪريم جا ارشادات عاليه لکيا ويا آهن.

(ب) "جلوهٔ توقف" هن ڪتاب جو مضمون تصوف آهي. فارسي زبان ۾ تصوف جي سهڻي لموني سمجهائي ڏني اٿس.

بياض تارڪ، ڪُل ١٨٠ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(٣) جلوس التارڪين

هيءُ سنڌي عروضي شاعريءَ جو هڪ منفرد ديوان آهي. هن جهڙو ديوان سنڌي زبان جي ٻئي ڪنهن به شاعر ڪونه لکيو آهي. صرف فارسي زبان ۾ فقير قادر بخش بيدل 'سلوڪ الطالبين' جي نالي تي لکيو هو: ان ديوان جو شروع وارو شعر هن ريت آهي.

الهيا موج وحدت بخش درياءِ خيالم را
به بحرحال گم گردان حباب قيل و قالم را

تارڪ پنهنجي ديوان جي شروعات هن شعر سان ڪئي آهي.

ازل کان جي شراب عشق سان سرشار ٿي آيا،
وڏاسي رتبهٔ توحيد کان سردار ٿي آيا،

هن ديوان جي خاص خصوصيت اها آهي ته جنهن حرف سان پهرين مصرع شروع ٿئي ٿي، سموري غزل جي هر شعر جي منڍ ۾ اهو حرف اچي ٿو ۽ رديف به اهوئي حرف آهي. هن ڪتاب جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڇاپايل نه آهي.

تارڪ فقير ۽ سندس والد ڪي بيدل سائين سان بي پناهه عقيدت هئي. ٻئي ڄڻا اڪثر روهڙي وڃي زيارت ڪندا هئا. گمان غالب آهي تارڪ انهي بيدل سائينءَ جي فارسي ديوان 'سلوڪ الطالبين' کان متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ ان قسم جو ديوان تيار ڪيو، جيڪو ٧٨ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ديوان سيد خادم حسين شاهه ڊائريڪٽر نيشنل سينٽر لاڙڪاڻه وٽ موجود آهي.

(٤) نظم مقبول

هيءُ ڪتاب منظوم ترجمو آهي. تارڪ مثنوي بهلول بغداديءَ جو منظوم سنڌي ترجمو ڪري ان جو نالو نظم مقبول رکيو. هيءُ ڪتاب ١٤ رمضان المبارڪ ١٣٤٩هه مطابق آڳاري ڏينهن ٣ فبروري ١٩٣١ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو. ڪتاب ٨٨ صفحن تي مشتمل آهي.

(٥) چمڪندڙ گوهر

هيءَ منظوم سنڌي مثنوي آهي. تارڪ مشهور مثنوي بوعلي قلندر ڪي سنڌي نظم جو ويس ڍڪائي، ان جو نالو چمڪندڙ گوهر رکيو. هيءُ ٤٢ صفحن تي ڦهلايل آهي. مرحوم تارڪ ٢٢ شوال ١٣٥٠هه مطابق ١ مارچ ١٩٣٢ع لکي پورو ڪيو.

هيءُ ڪتاب تارڪ جي شاگرد رشيد سيد اظهر گيلاني شايع ڪرايو آهي، جيڪو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ايم-اي سنڌي جي نصاب ۾ شامل آهي.

(٦) آهه سرد (رُباعيات درد)

هن ڪتاب ۾ اردو زبان جي مشهور صوفي شاعر خواجه مير درد جي ٢١٧ فارسي رباعين جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي. ڪتاب ٤٢ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ڪتاب ٧ ذوالقعد سنه ١٣٥٠هه مطابق ١٥ مارچ سنه ١٩٣٢ع تي مڪمل ڪيو ويو.

(۷) غناءِ ٽارڪ

مختلف سرن تي چيل ڪافين جو هي مجموعو ۵۶ صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ ڪتاب ۲۰ ذوالحج ۱۳۰۰هه مطابق ۲۷ اپريل ۱۹۳۲ع تي مڪمل ڪيو ويو.

(۸) قوة المدرڪ (فارسي)

ٽارڪ فقير غوث الاعظم شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي تصنيف 'تحفة الصوفيه' جي شرح ۾ لکيو آهي. اها شرح فقير صاحب فارسي مثنويءَ جي صورت ۾ ڪئي آهي. ڪتاب ۸۹ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي مڪمل ٿيڻ جو سن ۱۳۵۱هه ڄاڻايل آهي.

(۹) ڪليات ٽارڪ (سنڌي)

هن ڪتاب ۾ بيت، ڪافيون، قصيدا، غزل، قطعا، مستزاد، مثلث، مربع، مخمس، مسدس ترڪيب بند، ترجيع بند، رباعيون، مثنويون، شبد، جهولڻا، ٻارهن ماه ۽ هفتي جا ڏينهن شامل آهن. هيءُ ڪتاب ۴۱۲ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ٽارڪ فقير ۲۰ ذوالحج ۱۳۵۰هه ۲۷ اپريل ۱۹۳۲ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(۱۰) مثنوي برهان الواصلين

هن مثنويءَ جي منڍ ۾ حمد، نعت، منقبت، مدح ۽ ساقي نامو ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ قرآن مجيد جي ڪن آيتن جو منظوم ترجمو ڪيو ويو آهي. ٽارڪ فقير قرآن مجيد جي ڪن آيتن جو ترجمو ۽ تفسير تصوف جي رنگ ۾ منظوم ڪيو آهي. سنڌي ادب ۾، خاص طور سنڌ جي ديني ادب ۾ هيءَ مثنوي وڏي اهميت رکي ٿي. هيءَ مثنوي ۱۹۸ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪا ٽارڪ فقير ۷ جمادي الثاني سنه ۱۳۵۱هه مطابق ۹ آڪٽوبر ۱۹۳۲ع ۾ لکي پوري ڪئي.

(۱۱) مثنوي آثارالفرقان

هيءَ مثنوي ۶۰ صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سورة فرقان جو منظوم ترجمو ۽ تفسير تصوف جي رنگ ۾ ڪيو ويو آهي. هيءَ مثنوي راقم الحروف برهه جي بنديءَ تان نقل ڪئي. هن مثنويءَ جي پوري ٿيڻ جو سن ۱۳۵۱هه ڄاڻايل آهي.

(۱۲) گوهر آبدار (سرائڪي)

هن ڪتاب ۾ الف-ب رديف وار سرائڪي زبان ۾ غزل ڏنا ويا آهن، يعني هيءُ **سرائڪي زبان جو پهريون ديوان** آهي، جو هڪ **سنڌي شاعر** لکي پورو ڪيو.

هيءُ ڪتاب ۱۵ صفحن تي پکڙيل آهي، جو ٽارڪ مرحوم ۲ صفرالمظفر ۱۳۵۱هه مطابق ۷ جون ۱۹۳۲ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(١٣) زوائد صورت

هيءَ هڪ ليارِي ۽ نهايت ئي خوبصورت ۽ پياري مثنوي آهي، جنهن ۾ محبوب جي سراپا سهڻي نموني بيان ڪئي وئي آهي. هيءَ مثنوي تارڪ فقير "شاهد عشرت" نالي هڪ ڪتاب تان سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪئي، پر اهو معلوم ٿي نه سگهيو ته ڪتاب "شاهد عشرت" ڪهڙيءَ زبان ۾ ۽ ڪنهن جو لکيل آهي، پر ايترو وري به چولدس ته محبوب جي انگ انگ جي تعريف سهڻين تشبيهن ذريعي ڪئي وئي آهي.

هيءُ ڪتاب ٢٢ صفحن تي مشتمل آهي. ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ٩ ذوالقعد ١٣٥٣هه مطابق ١٤ فبروري ١٩٣٥ع آهي.

(١٤) آئينهءِ قصص گلجينهءِ خرد (فارسي)

تارڪ فقير مير علي لواز ناز جي اردو رباعين جو فارسي منظوم ترجمو ڪري، ان کي مٿيون نالو ڏنو. هيءُ ڪتاب جماديالاول ١٣٥٤هه مطابق سيپٽمبر ١٩٣٥ع ۾ لکيو ويو.

(١٥) ديوان تارڪ (فارسي)

هيءُ تارڪ مرحوم جو فارسي ديوان آهي. ديوان جي آخر ۾ هڪ سئو تاريخي مادن وارا شعر ڏنا ويا آهن، جنهن کي تارڪ "قطعه تاريخيه" سڏيو آهي. تارڪ فارسي شعرن ۾ عالم اسلام جي مشهور هستين ۽ سنڌ جي بزرگن، اديبن ۽ شاعرن جي ولادت ۽ وفات جون تاريخون ڪڍيون آهن.

هن فارسي ديوان ۾ به اردو غزل به ڏنا ويا آهن. هيءَ ڪتاب ١٣٠ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(١٦) ميثاقي عنبر شمامه اعجازي

تارڪ فقير خواجه حافظ شيرازيءَ جي ڪلام کان گهڻو متاثر هو. هن ڪيترائي فارسي غزل حافظ جي زمين ۾ چيا آهن. تارڪ حافظ شيرازيءَ جي ساقي نامي ۽ ٻن غزلن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو "ميثاقي عنبر شمامه اعجازي" رکيو.

هيءُ ڪتاب ١٤ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ١١ ذوالقعد ١٣٥٣هه مطابق ١٦ فبروري ١٩٣٥ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(١٧) ڪليات تارڪ (فارسي)

تارڪ جي هن فارسي ڪليات ۾ غزل ۽ نظم شامل آهن. هيءُ ڪتاب ٢٤٤ صفحن تي مشتمل آهي. ڪليات جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي. ڪليات جو پهريون شعر هيءُ آهي:

به بسم الله دارم زينت مضمون ديوان را،
ڪشيدم در رخط شيرازه اوراقِ پريشان را.

ڪليات جي آخر ۾ مسدس حالي جو منظوم فارسي ترجمو ڏنو ويو آهي.

(١٨) قطعات تارڪ

هن ڪتاب ۾ عربي ۽ فارسي قطعا ڏنل آهن. ان کان علاوه هڪ انگريزي زبان ۾ لکيل قطعو به شامل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته تارڪ فقير انگريزيءَ جي به ڄاڻ رکندو هو.

هيءُ ڪتاب ١٥ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(١٩) محمود نامه نيچرل

هيءُ منظوم مزاحيه تصنيف آهي. جيئن شمس‌الدين بلبل مرحوم "ڪريما ليچرل" لکي هئي، تيئن تارڪ فقير شيخ سعدي جي "محمود نامه" جي مصراعن کي تضمين طور آڻي، مزاحيه شاعريءَ جو مثال پيش ڪيو آهي.

هيءُ ڪتاب ١٦ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل نه آهي.

(٢٠) ديوان تارڪ (اردو)

هيءُ تارڪ جي اردو غزلن جو نامڪمل ديوان آهي. هن ڪتاب ۾ رديف 'خ' تائين غزل ڏنا ويا آهن (راقم باقي رهيل غزل برهه جي بنديءَ تان نقل ڪري ديوان مڪمل ڪيو آهي).

هيءُ ڪتاب ٥٣ صفحن تي پکڙيل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سنه ڪونه ڏنو ويو آهي.

(٢١) مسودات

هن ڪتاب ۾ سنڌي اردو غزل، مستزاد ۽ هفتي جا بيت ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ٢٦٣ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

(٢٢) مراثيه تارڪ *

هيءُ ڪتاب راقم الحروف کي ڏنو آهي. هن لاءِ سيد اظهر گيلانيءَ کان زباني معلوم ٿيو ته پاڻ اهو ڪتاب تارڪ فقير وٽ ڏٺو هئائون، جو هينئر گم آهي. اظهر صاحب ٻڌايو ته تارڪ هن ڪتاب ۾ مرثيه، نوحه ۽ سلام لکيا هئا.

(٢٣) ڪشڪول

هن ڪتاب ۾ عربي، فارسي غزل ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ٿيندڙ طرحي سنڌي ۽ اردو مشاعرن جي طرحن تي چيل غزل شامل آهن. ان کان علاوه ڪجهه سنڌي قطعا ۽ ڪجهه

---

* جيڪڏهن هيءُ ڪتاب ڪنهن صاحب وٽ موجود هجي ته مهرباني ڪري راقم الحروف کي ان جي نقل ڪرڻ جي اجازت ڏئي ته سندس لک لائق سمجهيا ويندا. اميد ته هن 'آواز' تي ڪا لوازش جي نظر ٿيندي. ـ شوق

اردو غزل ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ٣٥ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪشڪول جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ ڪانہ ڄاڻايل آهي.

(٢٤) گلزار تارڪ (سنڌي)

هن ڪتاب ۾ سنڌي قصيدا ۽ ڪافيون ڏنل آهن. ڪتاب ڪل ٢٠ صفحن تي پکڙيل آهي، پر ان جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانہ ڄاڻايل آهي.

(٢٥) برهہ جي بندي

هيءَ واڪي وهي آهي، جنهن تي شروع ۾ تارڪ پنهنجو سنڌي، فارسي، عربي، هندي، اردو ۽ سرائڪي ڪلام لکندو هو. ائين ڪئي چئجي تہ هيءُ سندس رف بوڪ هو، جتان هو پنهنجا مختلف ڪتاب فيئر ڪري، بين نوٽ بوڪن تي نقل ڪيا.

'برهہ جي بنديءَ' ۾ تمام گهڻو مواد موجود آهي. مختصر تہ هن هڪ ئي ڪتاب ۾ تارڪ فقير جا گهڻائي ڪتاب شامل آهن، جن مان مرحوم ڪي ڪتاب نقل ڪري سگهيو تہ ڪي نقل ٿيڻ کان رهجي ويا. هن بنديءَ ۾ ڪن ڪتابن جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڄاڻايل آهي، پر بنديءَ جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونہ ڄاڻايل آهي.

هن بنديءَ مان ڪي پنا غائب آهن. ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ڪو ظالم هن بنديءَ مان اهي پنا چورائي ويو آهي. خبر ناهي تہ انهن پنن تي ڪهڙا ڪتاب لکيل هئا.

(٢٦) راز اظهار

تارڪ فقير کي عطار جو ڪلام تمام گهڻو پسند هو. عطار جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪيو هئائين. 'راز اظهار' عطار جي مشهور تصنيف "بيسرنامہ عطار" جو منظوم سنڌي ترجمو آهي.

هيءُ ڪتاب ١٦ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٣٦٢هہ مطابق ١٩٤٠ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

نثر ۾ ڪتاب

(٢٧) تحفہ اصفيا في بيان الاوليا (اردو)

هن ڪتاب ۾ مشهور اولياء ڪرام جو ذڪر آهي. ڪتاب ڪل ٩٦ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونہ ڄاڻايل آهي.

هيءُ ڪتاب راقم الحروف جي نظر مان ڪونہ گذريو آهي. ان بابت سيد اظهر گيلاني کان معلومات حاصل ٿي، جنهن آذار تي هن ڪتاب جو تعارف ڪرايو اٿم. سيد اظهر گيلانيءَ ٻڌايو تہ "اهو ڪتاب تارڪ فقير جي شاگرد رشيد مرزا اجمل بيگ وٽ موجود آهي." پر جڏهن مرزا صاحب سان ملاقات ڪئي ونئي ۽ ڪانئس ان ڪتاب بابت پڇيو ويو تہ هن صاحب ٻڌايو تہ "ونس اهو ڪتاب ڪونہ آهي." اها خبر پئجي ڪانہ سگهي آهي تہ هينئر اهو ڪتاب ڪنهن وٽ آهي.

(٢٨) ارشادات حڪمت

تارڪ فقير طب جي مشهور ڪتاب "ميزان الطب" جو اسان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو 'ارشادات حڪمت' رکيو. هيءُ ڪتاب ستن جزن ۾ ورهايل آهي. ڪتاب جي ضخامت ٤٠٧ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب تارڪ فقير جماديالاول سنه ١٣٥١هه مطابق سپٽمبر ١٩٣١ع ۾ لکي پورو ڪيو.

(٢٩) مضامين تارڪ

هيءُ اردو زبان جو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ مذهبي، ادبي، تاريخي ۽ عام معلومات جي موضوعن تي مضمون لکيل آهن. اهي مضمون ان وقت جي اردو اخبار 'رهنماءِ بلوچ' ۾ شايع ٿيا هئا. هيءُ ڪتاب ٧٨ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جي پوري ٿيڻ جو سن ڄاڻايل ڪونه آهي.

(٣٠) حديقةالاصفيا

فقير هدايت علي تارڪ فارسي ڪتاب "روضةالشهداء" جو ترجمو ڪري، ان جو نالو 'حديقةالاصفيا' رکيو. هن ڪتاب ۾ ڪل ڏهه باب آهن ۽ اهو ٨٠٢ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو تارڪ فقير ١٢ ربيع الاول سنه ١٣٥٢هه مطابق ڇهين جولاءِ ١٩٣٣ع تي هن ڪتاب جو ترجمو مڪمل ڪيو.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي هڪ عزيز زوار بهادرعلي توليه وٽ موجود آهي، جو لعلو رانوڪ ويجهو 'چودري' جو ويٺل هو، پر اڄڪلهه لاڙڪاڻي ۾ رهي ٿو. بهادرعليءَ ٻڌايو ته هيءُ ڪتاب مرحوم ڪيس تحفي طور ڏنو هو، جو دوست جي نشاني سمجهي، اڄا سوڏو ساهه سان سانڍيو اچي.

(٣١) المڪاتيب الجديده

هن ڪتاب ۾ عربيءَ ۾ خط لکڻ جي سکيا ڏني ويئي آهي. هن ۾ مختلف قسمن جا عربي زبان ۾ خط ڏنا ويا آهن، جيئن پڙهندڙ عربيءَ ۾ خط وڪتابت ڪري سگهي. خطن ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪتاب جي حاشيه ۾ فارسي زبان ۾ ڏني وئي آهي.

هيءُ ڪتاب ٢٧ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٣٢) رموزالسالڪين

هيءُ ڪتاب عربي زبان ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تصوف جا نڪتا آسان عربيءَ ۾ بيان ڪيا ويا آهن. هيءُ خالص تصوف جو ڪتاب آهي، جيڪو ٦١ صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٣٣) عجيب معلومات

عام معلومات جي سلسلي ۾ سنڌي زبان جو هڪ بهترين ڪتاب آهي. ڪتاب ڇهن حصن ۾ ورهايل آهي. هن ۾ طب، تاريخ، ادب ۽ فلسفي تي ڪافي مفيد مواد موجود آهي.

هيءُ ڪتاب ٧٤٠ صفحن تي پکڙيل آهي، جيڪو ٧ شعبان ١٣٥٣هه مطابق ١٥ نومبر ١٩٣٣ع ۾ لکجي پورو ٿيو.

(٣٤) عمدة المقال

فقير هدايت علي ٽالپر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مشهور ڪتاب "لواريءَ جا لعل" جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب ١٤٨ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٩ جمادي الاول ١٣٥٤هه مطابق ١٩ آگسٽ ١٩٣٥ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو.

(٣٥) اقوال شرعي

هن ڪتاب ۾ حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ڪن حديثن جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. ٽالپر هن ڪتاب ۾ اهڙين حديثن جو ترجمو ڪيو آهي، جن ۾ فقه جا اصول سمجهايل آهن.

هيءُ ڪتاب ٩٢ صفحن تي پکڙيل آهي. ٤ جمادي الثاني ١٣٥٣هه مطابق ١٥ سيپٽمبر ١٩٣٥ع تي هيءُ ڪتاب مڪمل ٿيو.

(٣٦) عاشقانہ خطوط

هن ڪتاب ۾ عاشق ۽ معشوق جا خيالي خط ڏنل آهن. خطن جو ڪل تعداد ٣٢ آهي. خطن جي زبان عاشقانه بلڪ شاعرانه آهي. رنگين عبارت ۽ موزون شعرن جي ميلاپ عشقيه خطن کي وڌيڪ دلچسپ بڻايو آهي.

هيءُ ڪتاب ٤٧ صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

(٣٧) شهنشاهہ جارج ششم

هيءُ فارسي نثر جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ جارج ڇهين جي حياتيءَ جو احوال ڏنل آهي. هيءُ ڪتاب ١٢ صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو ١٥ سيپٽمبر ١٩٣٥ع تي لکجي پورو ٿيو.

(٣٨) پرجوش خم

ٽالپر هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ راڻي نورجهان جي سوانح حيات رنگين عبارت ۾ لکي وئي آهي. هيءُ ڪتاب ٧٧ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي تڪميل جي تاريخ ڪانه ڄاڻايل آهي.

(٣٩) گفتگو نيڪو

تارڪ مرحوم سنڌي ڪتاب 'سچ جو صدقو' کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪري، ان جو نالو 'گفتگو نيڪو' رکيو. هيءُ ڪتاب وعظ ۽ نصيحت سان ڀريل آهي. هن ڪتاب جي ضخامت ٤٧ صفحا آهي.

هيءُ ڪتاب ٢٩ جمادي الاول ١٣٥٤هه مطابق ٦ آگسٽ ١٩٣٥ع ۾ لکي پورو ڪيو ويو.

(٤٠) تحفةالڪرام

تارڪ مير علي شير قانع جي مشهور تواريخي ڪتاب تحفةالڪرام جو سليس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ڪتاب ٤٠٠ صفحن تي پکڙيل آهي. هن ڪتاب جي پوري ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايل آهي.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم جي دوست ۽ ڳوٺائي حڪيم عبدالڪريم نصرت وٽ موجود آهي.

(٤١) عمدةالمطالب في انساب آل ابي طالب

هيءُ ڪتاب اصل ۾ لکنو جي هڪ شيعه عالم لکيو هو، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو تارڪ فقير ڪيو. هن ڪتاب ۾ سنڌ ۾ آيل سيدن جو تذڪرو ڏنل آهي. ڪتاب تمام سنهن اکرن ۾ لکيل آهي، جو مشڪل سان پڙهڻ ۾ اچي ٿو. ڪتاب جي ڪل ضخامت ١٩٠ صفحا آهي، پر ان جي مڪمل ٿيڻ جو سن ڪونه ڄاڻايو ويو آهي.

(٤٢) سنڌي ٻولي، شعر ۽ شاعرن جي تواريخ

هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، شعر جي تعريف ۽ ڪن مشهور سنڌي شاعرن جو تذڪرو ڏنل ويو آهي.

هيءُ ڪتاب بهاولپور جي هڪ صحافي محمد حفيظالرحمان اردوءَ ۾ ترجمو ڪري سنه ١٩٤٥ع ۾ 'تاريخ شعراء سنڌ' جي نالي سان شايع ڪرايو.

هيءُ ڪتاب تارڪ مرحوم مارچ ١٩٣٠ع ۾ لکي پورو ڪيو هو. راقم الحروف اصل نسخو ڪونه ڏٺو آهي، صرف ان جو اردو ترجمو نظر مان گذريو آهي، جيڪو ٥٤ صفحن تي مشتمل آهي.

محبوب علي جوکيو

فقير خير محمد هيسباڻي

[نوٽ: فقير خوش خير محمد هيسباڻي جن ڪنهن به تعارف جا محتاج نه آهن. سنڌ جي صوفياڻي ۽ فاصحاڻي ڪلام، اسين هر وقت پڙهندا رهون ٿا. خاص طور، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جا فنڪار فقير صاحب جو ڪلام نهايت گهڻي عقيدت ۽ احترام سان ڳائيندا آهن.

فقير صاحب جن جي درگاهه شريف، سندن نالي پٺيان مشهور ڳوٺ "ڳوٺ خوش خير محمد فقير" ۾ آهي. سندن درگاهه تي وڃڻ لاءِ پريا روڊ اسٽيشن تان لهڻو پوندو، جتان وري بس ۾ سوار ٿي، ڪرونڊيءَ وڃڻو پوندو آهي. اتان وري ٽالڪي جي وسيلي اٽڪل ٻه ميل ڪن پنڌ ڪري، درگاهه تي وڃبو آهي. فقير صاحب جن جو ساليانو عرس تاريخ ١٨ - ذوالحج تي ٿيندو آهي.

هت، فقير صاحب جن جي زندگيءَ ۽ شعر و شاعريءَ تي مختصر احوال ڏجي ٿو. م - ع - ج]

(الف) زندگي جو احوال

حسب نسب: جناب فقير خير محمد، جيڪو عام طرح "خوش خير محمد فقير" جي نالي سان مشهور آهي، تن جي والد بزرگوار جو نالو رئيس غلام حيدر خان ۽ سندن ڏاڏي جو نالو رئيس عرض محمد خان هو. فقير صاحب هيسباڻي بلوچ آهن. ڪن محققن جو رايو آهي ته هيسباڻي بلوچ، مري بلوچن جي هڪ شاخ آهي، ۽ ڪن جو وري خيال آهي ته هيسباڻي، شر بلوچ جي پاڙي سان آهن ۽ هيسب خان شر بلوچ جي نالي پٺيان هيسباڻي سڏجڻ ۾ آيا.

بهرحال، سندن وڏا اصل عرب جا رهاڪو هئا، پر ڪن سببن ڪري عرب مان لڏي، ايران، بلوچستان ۽ پوءِ پنجاب مان ٿيندا اچي سنڌ ۾ سهڙيا. جنهن وقت هيءُ خاندان سنڌ ۾ آيو، تڏهين سنڌ تي ڪلهوڙن جو راڄ هو ۽ هي خاندان به آدم شاهه ڪلهوڙي سان گڏجي

ايو هو. سنڌ ۾ اچڻ سان، هي خاندان بن حصن ۾ ورهائجي ويو: ڪي ڪاڇي جي طرف، شاهه ڪودڙئي جي پرسان ميهڙ تعلقي ۾ ڏانهن هليا ويا، تہ ڪي ڪنڊياري تعلقي ۾ پولئري لڳ اچي آباد ٿيا، جتان وري ڪي ڪرونڊيءَ طرف (خيرپور ضلعي ۾) هليا ويا تہ ڪي وري ڏوڙ طرف.

علم ۽ تعليم: جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، فقير صاحب جن جو اصل ڳوٺ پولئر تعلقو ڪنڊيارو آهي، جتي سندن ولادت هجري سنہ ١٢٢٤ ۾ ٿي. فقير صاحب جن پنهنجي زندگيءَ جا شروعاتي ويهہ ورهيہ پنهنجي ڳوٺ ۾ گذاريا، جتي ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون. سندن استاد وقت جو مشهور معروف عالم آخوند بخش علي ڳاڏهي هو.

چون ٿا تہ فقير صاحب جن جا وڏا عربي توڙي فارسي علم ۾ پڙهيل هئا. قرآن شريف ۽ علم فقه منجهان بہ گهڻو واقف هئا. سندن مادري زبان سرائڪي هئي پر عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ بہ چڱي روانيءَ سان گفتگو ڪري سگهندا هئا. وڏن جي اثر سبب، فقير صاحب جو بہ لاڙو علم ڏانهن گهڻو رهيو.

فقير صاحب جن جا وڏا تصوف جا قائل هئا، ۽ سندن طريقو ميانوالي 'نقشبندي' هو. جيئن تہ فقير صاحب خوش خيرمحمد جا وڏا نوشهري فيروز جي مشهور ۽ معروف اولياء پير عبدالحي" صاحب جا طالب هئا، تنهنڪري فقير صاحب جن بہ اتي وڃي رهيا ۽ وڌيڪ تعليم اتي پرايائون. فقير صاحب جن جو استاد ۽ مرشد جناب شهاب الدين صاحب هو. چون ٿا تہ ان کان پوءِ باقي تعليم وري بہ پنهنجي ڳوٺ جي پرسان ٽڳرن ۾ استاد مولوي عبدالقدوس وٽ ختم ڪيائون ۽ 'مولوي' جي دستاربندي حاصل ڪيائون.

فقير صاحب جن کي پيا بہ ٽي پٽ هئا: شيرمحمد، ميرمحمد ۽ عرض محمد. پين جي زندگيءَ جو احوال تہ ملي ڪونہ ٿو سگهي. بهرحال، فقير خيرمحمد سڀني پٽن کان وڏو هو.

فقيريءَ جو سبق: پولئرن وارن فقيرن جو چوڻ آهي تہ فقير خيرمحمد صاحب ٿورو علم پرائي، مير علي مراد خان ٽالپر، رياست خيرپور جي واليءَ وٽ، وڃي نوڪري ڪئي. مير صاحب شروعات ۾ ڪيس ڪارائو ڪري رکيو، پر آخر سندن ايمانداري، هوشياري ۽ سچائي ڏسي، کين مختيارڪار ڪيو. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي تہ فقير صاحب پنهنجي وڏي اٺالي سان شاهي شان و شوڪت ۽ ٺٺ ٺانگر سان ٺٽ جي پتڻ تان درياءُ پار ڪرڻ لاءِ اچي رهيا هئا، واٽ تي هڪ سولنگي قوم جي پوڙهي مائي، گاهہ جي پري ٺاهيو ويٺي هئي. جڏهن فقير صاحب جن جي اٺالي تي نظر پيس، تڏهن چوڻ لڳي: "ابا، آهي ڪو ماڻهو، جيڪو مون کي هيءَ پري کڻائي؟"

فقير صاحب جن ٽپ ڏيئي، گهوڙي تان لٿا ۽ مائي کي پري وڃي کڻايائون. فقير صاحب جي اميرائي پوشاڪ ڏسي، مائي سمجهي ويئي تہ هي ڪو امير ماڻهو آهي، سو هڪندي ۽

ڏچندي چوڻ لڳي ته ”مون ته ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي ٿي چيو، توهان کي ته ڪوٺ ڇيو.“

فقيرصاحب کي جهٽڪ دل تي ڪنهن هٿوڙو وهائي ڪڍيو. واڻڙو ٿي چوڻ لڳو، ”مائي، آئون ماڻهو نه آهيان ڇا؟“ مائيءَ وراڻيو: ”ابا اوهين ته هفيسر آهيو.“

مائيءَ جا اهي اکر ٻڌي، فقيرصاحب حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته ”شايد هنن ڪپڙن ۽ ٺاٺ باٺ جي ڪري، آئون ماڻهن جي قطار ڪان ٻاهر نڪري ويو آهيان!“

بس، ان وقت ئي فقيرصاحب جي خيال ۾ انقلاب اچي ويو. هڪدم نوڪري ڇڏي، پنهنجي مرشد پير عبدالحيءٓ صاحب وٽ نوشهري فيروز ويو ۽ اتان طلب ورتائين. پيرصاحب جن کين اسم نفي اثبات سمجهايو.

فقير فولادعلي صاحب جن کان روايت آهي ته فقير خيرمحمد صاحب جن کي رندي طريقو، حضرت شاهه عنايت جهوڪ واري جي سلسلي جي هڪ عارف بالله ”جوڳ ڏٽيءَ“ نالي کان مليو. فقيرصاحب مزيد فرمايو، اهو ”جوڳ ڏٽي“ هڪ لڳا لوشهرو فيروز کان اچي لانگهائو ٿيو ۽ پيرصاحب جن جي اوطاق ۾ اچي ٽڪيو. فقير خيرمحمد صاحب جن ٻه اڪثر ڪري، اتي رهندا هئا ۽ اوطاق ۾ آيل مهمانن جي خدمت چاڪري ڪندا هئا. فقيرصاحب جن دستور موجب ”جوڳ ڏٽيءَ“ جي به خاصي خدمت ڪئي.

فقير خيرمحمد صاحب ته ننڍي ڪان ئي حق جو ڳولائو هو، سو نه ٻه ”جوڳ ڏٽيءَ“ کي چئي ڏنائين ته ”قبلا، ڪا الاهي عشق جي عنايت ٿئي!“ مست فقير سندس خدمت سبب اڳ ئي مٿس راضي هو، تنهنڪري آن جي اها ڳهڻ موٽائي نه سگهيو ۽ فقير خيرمحمد کي هڪل ڪري چيائين ته ”منهنجي ٻنيان ٿي ويهه.“ فقير خيرمحمد صاحب، ارشاد موجب ائين ڪيو. ”جوڳ ڏٽيءَ“ کيس اسم اعظم سمجهايو ۽ آخر ۾ ٻڌايائينس ته ”جيڪڏهن اڳيان ويهاري سبق ڏيانءِ ها ته مون وانگر مست فقير ٿي پوين ها. هاڻي تون سالڪ رهندين.“

شادي ۽ اولاد: فقيرصاحب جن صرف هڪ شادي ڪئي، حالانڪ سندن خاندان ۾ وڏيڪ شادين جو رواج هو. فقيرصاحب جن اها شادي پنهنجي خاندان مان ئي ڪئي. جتان شادي ڪيائون، اهو ڳوٺ هينئر راضي فقير هيسباڻيءَ جي نالي سان مشهور آهي ۽ پونئرن جي نزديڪ ڪنڊياري تعلقي ۾ ئي آهي. فقيرصاحب جن کي چار فرزند ٿيا؛ فقير درمحمد، فقير عبدالله، فقير ملنگ علي ۽ فقير نيازعلي.

حج تي وڃڻ: فقير خيرمحمد صاحب جن حج پڻ ڪري آيا هئا. پاڻ پنهنجي مرشد ۽ استاد پير عبدالحيءٓ صاحب جن سان حج تي ويا هئا.

مدينه شريف پهچڻ بعد فقيرصاحب جن جڏهن حضرت رسول مقبول جي مبارڪ روضي جي زيارت ڪئي، تڏهن هي ڪلام چيائون:

مک ماهي دا ماهه منير هويا،
ماڏا دم دم ساهه سڌير هويا.

جڏهين حج جي فرض کان فارغ ٿي، جدي شريف ۾ پهتا ته اتي سندن مرشد پير عبدالحي صاحب جن سخت بيمار ٿي پيا. چون ٿا ته فقير خير محمد صاحب جي پنهنجي مرشد سان عقيدت جي اها حالت هئي، جو جڏهين ساموڊي جهاز ۾ بيماري ۽ نقاهت سبب پير صاحب ٽڪ ٽي ڪرڻ جي ڪندو هو ته فقير صاحب، پير صاحب جي وات اڳيان ٻڪ ڪئي جهليندو هو ۽ ٽڪ ان ۾ وٺندو هو. جهاز جا خلاصي ۽ مسافر به پير صاحب جو گهڻو احترام ڪندا هئا. خلاصين دوا درمل جو خيال ظاهر ڪيو، پر پير صاحب جواب ڏنو ته "هاڻي دوا وغيره جي ڪابه ضرورت نه آهي، ڇاڪاڻ ته وقت اچي ويجهو ٿيو آهي ۽ هاڻي دارالبقا ڏانهن وڃڻ وارا آهيون." وڌيڪ وصيت ڪيائون ته "منهنجي لاش اوڏانهن ڪٿائي نه هلجو، پر سمنڊ جي حوالي ڪري ڇڏجو." نيٺ انهيءَ وصيت تي عمل ڪيو ويو.

فقير خير محمد صاحب جي دل کي نهايت گهڻو صدمو رسيو. جنهن وقت پير صاحب جي خاڪي بوتي کي سمنڊ جي حوالي ڪري رهيا هئا، تڏهين فقير صاحب جن هيءُ ڪلام پڙهيو:

ڏاري ڇڏي هت ڏار، او هين پنهنجي وطن وڃو ٿا.

فقير صاحب واپس پهتو ۽ نوشهري ۾ گاديءَ وارن کي اطلاع ڪري، پاڻ ڪجهه عرصو اتي رهي، واپس پنهنجي ڳوٺ ٽگرن ڏانهن روانا ٿيا.

وفات: آخر، فقير صاحب جن ستر ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ ٢ محرم سنه ١٢٩٤هه ۾ وفات ڪئي ۽ کين ٽگرن ۾ دفن ڪيو ويو. فقير صاحب جن جي طالبن ۽ پونئرن وارن فقيرن کان روايت آهي ته کين شروع ۾ هڪ وڏيءَ پيتيءَ ۾ بند ڪري، امانت طور رکيو ويو، جو کين خبر هئي ته درياءَ پائيندو رهي ٿو، جنهن ڪري سندن جسد خاڪي محفوظ رهي نه سگهندو. هڪ دفعي درياءَ سچ پچ پاڻ لکو ته فقير صاحب جن جو پاءُ عرض محمد، جيڪو خيرپور رياست ۾ زمين تي رهندو هو، تنهن خواب ۾ ڏٺو ته فقير صاحب کين چئي رهيو آهي ته هاڻي هتان اسان کي ڪيو، جو درياءُ پاڻ وارو آهي. پوءِ فقير عرض محمد ماڻهو گڏ ڪري، مقبرو کوٽائي، لاش ڪڍرايو ۽ ضلع خيرپور ۾، ڪرونڊيءَ جي پرسان سندن جاگير ۾ دفن ڪرايو. اتي فقير صاحب جن جو قبو اڄان تائين قائم ۽ دائم آهي ۽ ساليانو ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ ادبي ڪانفرنس پڻ منعقد ڪئي ويندي آهي.

سيرت ۽ صورت: فقير صاحب جن جو چهرو مبارڪ ويڪرو، رنگ ڪڻڪ ۽ ڪڪ جهڙو، اکيون ڪشاديون ۽ نڪ واريون ۽ سندن ڪُلها موڪرا هئا. پاڻ بلڪل سادي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ کاڌي پيتي به سادو هوندو هئن. نفس کي مارڻ لاءِ، ڪڏهين ته ٽي-ٽي ڏينهن ۽ راتيون به ڪاڏي جي ويجهو نه ويندا هئا. ڪاڏو ملندو هون ته پنهنجي طالبن ۽ حاضرينن ۾ ورهائي ڇڏيندا هئا. پاڻ هميشه ڪيڙو رنگ جي پوشاڪ پهريندا هئا ۽ سائي چادر اوڙهيندا هئا. طالبن کي کهڙي به پوشاڪ هوندي هئي ته به کين حضور شرميءَ سبب ڪجهه به نه چوندا هئا.

فقير صاحب پنڌ جو ڪوڙيو هوندو هو ۽ بنا ڪاڏي پيتي جي ٻه ڪوهن جا ڪوهه ڪري ويندو هو. رات جو پوئين حصي رب جي ذڪر ۾ گذاريندا هئا. پڇاڙيءَ جو، پيريءَ جي ضعف سبب ٽڪجي پوڻ جي حالت ۾ ڪاٺ جي بيراڳڻ ڪتب آڻيندا هئا. سندن پهرين ڪافي هيءَ آهي:

آيون وچ عرب دي، ڪرڪي احمد دا اولا.

طالب، شاگرد ۽ همعصر: فقير خوش خيرمحمد صاحب جن جا طالب ڪافي انداز ۾ هئا، جن مان مکيه آهن: سيد محمد علي شاهه منگرجي وارو، قاضي محمد پريل ٽالپر وڏن وارو، شاهه محمد ديدڙ، درياءَ خان ڪلهوڙو ۽ ٻيا ڪيترا.

فقير صاحب جن درس تدريس جو ڪم گهٽ ڪيو، ڇاڪاڻ ته سندن گهڻو ڌيان الاهي ياد ڏانهن هوندو هو ۽ هميشه انهيءَ مشغلي ۾ محو هوندا هئا. ان سبب ڪري ڪي گهڻا شاگرد ڪونه اٿن. مير علي مراد خان، خيرپور رياست جي واليءَ کين عقيدت وچان جاگير ڏيڻي چاهي هئي، جنهنڪري سندس سفر گذر ڪشادو ٿيندو هو. مطلب ته پاڻ دنيا جي هر ڪتراڪ کان آجا هئا ۽ سدائين رب پاڪ جي ذڪر ۾ مستغرق هوندا هئا.

فقير صاحب جن جا همعصر فقير ۽ صوفي شاعر به گهڻا ئي ٿي گذريا آهن، جن مان فقير عبدالستار جهوڪ وارو، فقير نانڪ يوسف اگڙن وارو، فقير بيدل روهڙيءَ وارو، فقير غلام حيدر ڪوڏڙيو ڳوٺ مينگهو فقير شر وارو، قابل ذڪر آهن.

فقير صاحب ۽ مير علي مراد خان: فقير صاحب جن جي وقت ۾ خيرپور رياست جو والي مير علي مراد خان ٽالپر هو. مير صاحب به رند عاشق حضرت نانڪ يوسف جو پالڪو هو. جيئن ته مير صاحب جي دل ۾ الاهي محبت جو ٻج ڇٽيل هو، تنهنڪري فقير کي سڃاڻڻ جي اک صاف ۽ چٽي هئس. مير صاحب فقيرن جو اهڙو ته عاشق هو، جو ڪو به فقير سجهندو هوس، ته هلي وڃي ان کي ڏسندو هو ۽ ان کي عقيدت ۽ احترام وچان ڪافي انعام واڪرام ڏيندو هو. مير صاحب کين ٻه ـ ٽي دفعا جاگير جي آڇ ڪئي، پر فقير صاحب اها آڇ ٺڪرائيندو رهيو. گهڻي زور ڪانهوءِ، فقير صاحب سندس آڇ قبول ڪئي ۽ کين فيض گنج تعلقي ۾ ڪرونڊيءَ لڳ جاگير ڏني ويئي. مير صاحب فقير صاحب جو وڏو عقيدتمند هو ۽ فقير جو ڪو به چيو نه موٽائيندو هو. فقير صاحب وري اهڙو ته رحمدل هو، جو جيڪو به ڏوهي وٽس هلي ايندو هو ۽ کيس مير صاحب وٽ سفارش لاءِ عرض ڪندو هو، ته فقير صاحب هڪدم مير صاحب وٽ هلي ويندو هو ۽ ڏوهي ڇڏائي ايندو هو. اهڙي قسم جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(۱) هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته مير علي مراد خان وٽ، فقير عبدالستار جهوڪ واري جا ڪجهه مريد ۽ عزيز، چوريءَ جي ڏوهه ۾ قيد ٿي آيا. فقير عبدالستار صاحب مير صاحب

وٽ ويو ۽ ڪيس ايلاز منتون ڪيائين، پر ميرصاحب کو چورن تي سخت ناراض هو، سو جوابدارن کي نہ ڇڏيائين ۽ فقيرصاحب کي ٺپ جواب ڏيئي ڇڏيائين.

لاچار ٿي فقير عبدالستارصاحب، فقير خيرمحمد صاحب وٽ لنگهي آيو، جو خبر هئس تہ فقيرصاحب جو ميرصاحب تي تمام گهڻو اثر آهي. فقير خيرمحمد صاحب کي سموري حقيقت کان واقف ڪيائين. فقيرصاحب تہ نهايت رحمدل هو، سو هڪدم فقيرعبدالستار سان گڏجي ميرصاحب وٽ ويو.

جيئن ئي ميرصاحب جي نگاهہ فقير خيرمحمد تي پيئي، تہ ميرصاحب هڪدم اٿي کڙو ٿيو ۽ تعظيم خاطر تخت تان هيٺ لهي آيو ۽ فقيرصاحب کي نهايت ادب سان وٺي پاڻ سان گڏ تخت تي ويهاريائينس. فقيرصاحب اول ئي اها ڳالهہ ڇيڙي تہ "ميرصاحب، ايهہ فقيرصاحب شاهہ عنايت صوفي دي گادي دا تڻن ڪني آيا هـا قيدي ڇڏاوڻ. تيڏا ايهہ شان نـہ ها، جو اهين کون خالي ولايا هَوِي."

ميرصاحب وري بہ اهي ئي لفظ اچاريا تہ "فقيرصاحب، سرڪار انهان کون هرگز نہ ڇوڙيسين." تنهن تي فقيرصاحب بہ ٺهہ پهہ چئي ڏنس تہ "ميرصاحب، الله دي بہ قهر هن، جو تئن جيهي جت کون چا بادشاهي ڏتي هس."

ميرصاحب مشڪي ڏنو ۽ چوڻ لڳو "قبلا، گهنو اپنا تخت. تسان فقيران ڏتا ها، هڻ گهڻو بہ تسان." تنهن تي فقيرصاحب کلي چيس تہ "پهہ پهہ، تيڏيان ست پيڙهيان اٿان پهسن. تسان ڪني قيدي ضرور گهنڻا هَيِ."

ميرصاحب هڪدم قيدين کي آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

(٢) ٻئي دفعي جي ڳالهہ آهي تہ فقيرصاحب جا ڪي عزيز ميرصاحب وٽ قيد ٿي آيا. حقيقت هيئن هئي تہ ميرصاحب شڪار جو ڏاڍو شوقين هوندو هو، سو گمبٽ جي پرسان هڪ مهاڙي رکائي هئائين، جنهن ۾ مرون جهليل هئا ۽ مٿن راکا مقرر ٿيل هئا. انهن مرن سان هڪ مرونءَ کي هيسباٽي پروچن هئي ماري وڌو، جو اهي مرون مهاڙيءَ مان لڪري اچي سندس فصل خراب ڪندا هئا. ميرصاحب کي جو اها خبر ملي، تنهن هڪدم ڪٽي الهن ڏوهارين کي گرفتار ڪرايو. اهي جملي ڇهہ ماڻهو هئا.

هڪ ماڻهو فقير خيرمحمد وٽ ڊڪندو آيو تہ هاڻي واهر ڪريو. فقيرصاحب سڄي ماجرا ٻڌي، اٿي هليو ۽ ميرصاحب وٽ لنگهي آيو. دستور موجب ميرصاحب اٿي بيٺو ۽ آجيان ڪيائين. فقيرصاحب پري کان ئي دانهن ڪئي تہ "ميرصاحب هيٺ پهہ." ميرصاحب حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو تہ "قبلا، خير تہ هي!"

فقيرصاحب وراڻي ڏني تہ "هيٺ پهہ، جو تيکون مشيت حق دي ڏيوڻ آيا هان. اسان دي عزيزان تسان دا وڏا ماريا هي، تنهن دي رضا الله دي ڪرڻي هي."

ميرصاحب ڏاڍو شرمندو ٿيو، جو راز کي سمجهي ويو ۽ هڪدم قيدين کي آزاد ڪري ڇڏيائين.

(٣) ٻئي دفعي جو ذڪر آهي ته فقير خير محمد صاحب جي پاڻيي شفيع محمد پنهنجي عزيز سبز علي فقير کي ڪنهن ڳالهه تان چاقو هڻي، ماري وڌو ۽ جلد ئي گرفتار ٿي ويو. فقير خير محمد صاحب کي عزيزن قريبن گهڻو ئي ستايو ته واهر ڪريو ۽ جوابدار آزاد ڪرائي ڏيو، پر فقير صاحب سندن هڪ به نه ٻڌي. هندو فريادي ڌر جو طرف وٺي بيٺو، چاڪاڻ ته سندن ماڻهو ري ڳناهه ماريو ويو هو.

ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ مير علي مراد خان تگرن ۾ فقير خير محمد صاحب سان ملڻ آيو. جڏهين مير صاحب کي اها ڳالهه ٻڌائي وئي، تڏهين فقير صاحب کي چيائين ته "قبلا، اسان کني ته قيدي ڇڙا ويندا هئين، پر هڻ وڏي سرڪار کني ته ڇڙائو ته ڏيکون."

فقير صاحب جي دل تي انهن لفظن تمام گهرو اثر ڪيو ۽ مير صاحب کي چٺي ڏنائين، ته "پرواه نه ڪيو. اتان به قيدي ڇڙا ويسيون."

(ب) شعر و شاعري

فقير خوش خير محمد سنڌ جي انهن صوفي شاعرن ۽ عارفن مان هڪ آهي، جن جو شعر، ڪيف ۽ مستي سان لبريز آهي. اهڙي موج ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾، پاڻ جيڪي به شعر چيا اٿس، سي دراصل اکين سان ڏٺل مشاهدن ۽ حقيقتن وانگر سراسر سچ ۽ حق آهن. اچو ته ڏسون ته سائين خير محمد فقير شعر ۾ ڪهڙا نڪتا بيان ڪيا آهن ۽ انهن جو مطلب ڇا آهي.

(١) تصوف جا نڪتا: انسان جو شان مٿاهون آهي. خالق اڪبر انسان کي اشرف المخلوقات جو لقب ڏنو، جنهنڪري انسان ذات ٻين سڀني ساهوارن: ديون، پرين، ملائڪن، حورن - مطلب ته هر هڪ مخلوق کان وڌيڪ حسين ۽ وڏي شان واري آهي. هيءَ انساني صورت خالق اڪبر کي اهڙي ته پسند آهي، جو خود پنهنجي محبوب کي به هن ئي صورت ۾ پيدا ڪيائين. انهيءَ کان وڌيڪ انسان جي اعليٰ شان هجڻ يا لاثاني هئڻ جو ٻيو ڪهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو!

فقير صاحب جن پنهنجي ڪلام ۾ فرمائين ٿا ته آدم اصل ته عدم ۾ هو، پر جڏهين وجود ۾ آيو، ته ملائڪن به سندس اڳيان سر جهڪايو. هونءَ ته انسان خاڪي پتلو آهي، پر ڪنهن خاص جوهر سبب، ملائڪن کان سندس اڳيان سجدو ڪرايو ويو ۽ سجدي نه ڪندڙ کي تڙيو ويو ۽ مردود قرار ڏنو ويو، حالانڪ اهو عبادت ڪرڻ ۾ اول حيثيت رکندڙ هو.

فقير صاحب جن فرمائين ٿا:

آدم دي اي عبرت ويکو، اصلئون آها عدم موجود.
ڪيهي سبب اين خاڪ کون، سڀ ملڪين ڪيتا سجود.

فقير صاحب اها ڳالهه واضح ڪئي آهي ته انسان جي صورت ۾ جيڪا مڪيه شيءِ موجود آهي، ۽ جنهن جي ڪري ئي ملائڪن به سندس اڳيان سر نوايو ۽ انسان جي ذات اڳيان غرور ڪندڙ شيطان مردود سڏجڻ لڳو، سا ڪا اهڙي جهڙي شيءِ نه آهي. اها شيءِ ته انسان جي تخليق کان به اڳ جي آهي ۽ قديم آهي. فرمائين ٿا:

خوشيءَ پنهنجي خاڪ رلياسون، نه ته آدم ڪنون اڳي هئاسون.

هاڻي ائين چوڻ بجا آهي ته جنهن شيءِ جي ڪري ملائڪن انسان کي سجدو ڪيو، اها شيءِ آدم جي وجود کان به اڳ جي آهي. هاڻي به، جڏهن اها شي انساني خاڪي بوتي کان ڌار ٿيندي، يا بوتي کي ڇڏي الڳ ٿيندي ته هڪ ناياب شيءِ وڃي رهندي. فقير صاحب ان لاءِ فرمايو آهي ته

دُئي دل تان غير ڌرياسون، سوريءَ تي چڙهي سير ڪياسون.

ڳيت انالحق ڳائين ٿا.

مطلب ته خاڪ واري دُئي جڏهين ٻري ڪئي ويندي ته باقي حق جي ذات وڃي رهندي ۽ اها انالحق جو آواز ڪندي.

رسول اڪرم لاءِ به فقير صاحب جن فرمائين ٿا ته: هن فاني جهان ۾ عدم کان جسم جو خاڪي چولو پهري، عام کان اولو ڪري، هت آيو هو:

خاڪي پاڪي چولا، آيا ڪرڪي اولا.

اڳتي هلي، ساڳئي ڪلام ۾ فرمائين ٿا ته: جڏهين ڪيس مٽي ويهڻ نه آيو، تڏهين هيٺ لهي آيو ۽ ميم وارو لقب رکيائين، يعني ”احد“ مان ”احمد“ ٿي آيو.

عشق نه من وچ مايس، ميم لقب چا لايس.

وري ٻئي هنڌ فرمائين ٿا ته رسول الله نسورو ذات حق هو ۽ معراج وارو صرف بهانو آهي. حقيقت سڀڪجهه پاڻ آهي. عاشق به پاڻ ته معشوق به پاڻ.

انا احمد بلا ميمي، نور نسورو ذات قديمي،

ڪيو مينهن معراج.

حق جي ذات هر انسان ۾ وسي ٿي، هو انسان کان پري نه آهي. فقط اسان جي غلطي آهي، جو ان کي سڃاڻي نه سگهيا آهيون. اها ذات اسان جي بلڪل ويجهو آهي، پر اسان اڻڄاڻائيءَ سبب سمجهون ٿا ته الله ستين عرش تي آهي.

ونحن اقرب دور نه ڄاڻين، اڃا تڪين آسمان.

ڇڏ اوڳا انهيءَ ريت رسم کي.

پڻ هنڌ فرمائين ٿا؛

وفي انفسڪم سمجهه اشارو، اهو اٿئي عنوان.

سو، جيڪڏهن انسان انهيءَ بوتي کي پچي، ذات حق کي الڳ ڪري وجهي، ته جيڪر فنا ۽ موت جو فڪرئي ڪونه رهيس ۽ لسوري ذات حق جي وجي رهي، جا باقي ۽ امر آهي. فقيرصاحب جڏهن اها منزل ماڻي، تڏهن فرمائڻ لڳو؛

فنا جا هاڻي فڪر لٿاسون، موتوا قبل مري جياسون.

جڏهن انسان پنهنجي هستي ماري ڇڏي وجهي، ته پوءِ نسوري ذات وڃيو رهي، ۽ ان ذات کي هرطرف صرف خدا جي ذات ئي ذات نظر ٿي اچي. اهڙا فقير جيڏانهن به مهاڙ ڪندا ته کين حق جي ذات کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر نه ايندو، ڇاڪاڻ ته منجهن غير ته آهي ئي ڪونه، جو غير کي ڏسي سگهي. اهڙيءَ حالت ۾، هيءَ ڪثرت بہ کين وحدت نظر ايندي.

جڏهن هرصورت حق پائنين ٿا، تڏهن صوفي اچي سر نائين ٿا.

(۲) **مرشد جي ساراهه:** هي رندي طريقو، جنهن جو فقير خيرمحمد به هڪ پانڌيئڙو هو، سو ڪنهن سولهيءَ يا واقفڪار جي رهنمائي کان سواءِ پار ڪي نٿو سگهي. مرشد کاڻ سواءِ انهيءَ رستي کي صرف سمجهڻ به اوکو آهي.

اهڙو مرشد، جيڪو حق تعاليٰ جو صحيح رستو ڏيکاري، تنهن جا ڳڻ ڳائڻ ۽ احسان مڃڻ جي زبان کي ڪا مجال آهي، پر تنهن هوندي بہ ڳڻچوريءَ جي عيب کان بچڻ لاءِ لازمي آهي ته پنهنجي مرشد جي شڪرگذاري ڪئي وڃي.

مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته فقيرصاحب جو مرشد پير عبدالحيؒ صاحب لوشهري فيروز وارو هو. فقيرصاحب فرمائي ٿو ته منهنجو مرشد به حق جي سچن عاشقن مان هڪ هو، جنهن دنيا کي ڇڏي، پنهنجي اصلي وطن ڏانهن پرواز ڪيو.

پير مغان مخدوم عبدالحيؒ، هو منجهه عاشقن،

تنهن اصل وارئي آشيان، پرواز ڪيو پنهنجي وطن.

فقيرصاحب اهو سچو ڪلام پنهنجي مرشد جي شان ۾ چيو آهي ۽ ان ۾ پنهنجي مرشد ڏانهن عقيدي جا گل پيش ڪيا آهن. فقيرصاحب جي پنهنجي مرشد مان ڪيتري مرادوندي ۽ عقيدت هئي، تنهن جو ذڪر اڳ ۾ ئي ڪيو ويو آهي.

اسان جي سنڌ جا صوفي، توڙي ٻاهريان به حضرت لال شهباز کي سڀني عاشقن، سالڪن ۽ رندن جو سردار ڪري سمجهن ٿا. قلندر شهباز خود به فرمايو آهي ته:

سرور عاشقان مستانم، هاديءِ سالڪان عرفانم،

سرگروه تمام رندانم، ڪه سگ ڪوئي شير يزدانم.

سو، فقير خوش خيرمحمد صاحب جن به لال شهباز سان پنهنجي عقيدت ڏيکاري آهي ۽ اوکيءَ ويل سندس مدد طلب ڪئي آهي:

اچي حاضر حسيني ٿي، قلندرلال مروندي.

اڳتي هلي حضرت لال شهباز جي واڪاڻ ڪندي، فرمايو آهي:

تو وٽ چؤطرف چوڌاري، لمي ٿي هند سنڌ ساري،
ڪابل ڪشمير قنڌاري، بلخ بيحد سمرقندي.

تنهن کان پوء، فقيرصاحب ان سردار ڏانهن به عقيدت ظاهر ڪئي آهي، جنهن لاء خود قلندر سلطان فرمايو آهي ته آئون ان جي گهڻيء جو ڪنڊو آهيان. حقيقت اها آهي ته حق کي حاصل ڪرڻ جو پهريون ڏاڪو آهي ئي اهو. رسول مقبول وٽ پهچڻ لاء اهوئي در آهي. حضور جن پاڻ فرمايو آهي ته "انامدينة العلم و علي ؑ بابها".

اهڙيء هستيء جي ثنا ڪندي، فقيرصاحب فرمائي ٿو:

جنهان حب علي حيدر دي، ڪيهي ڪاڻ ڪيڏن محشر دي.

ساڳئي ڪلام ۾، حضرت امام حسين شهيد ڪربلا بابت چيو اٿن:

خيرمحمد چل خاڪ چميجي، تنهن شهيدان دي شهر دي!

اهوئي دروازو آهي، جتان هرڪنهن جو ڇوٽڪارو ٿيڻو آهي. الهيء دروازي جي غلامي ڏيڻ کان سواء، سڀ عبادتون بي‌سود آهن. ان دروازي جي غلامي هرهڪ لاء عين اسلام آهي. سو پاڻ به حضرت علي جن جي در وينتي ڪندي چوي ٿو:

رس شاهہ نجف جا شيرعلي، اچي عاصين جي امداد ڪريو.

حقيقي عشق جي امداد به الهيء چائنٺ تان منگي ٿو:

خيرمحمد جي دل خوش ڪر، خادم تنهنجو آهيان خاص علي.
اچي عشق سندو ارشاد ڪريو.

اهڙي برڪت پرئي دروازي تي نمڻ لاء فقيرصاحب اسان کي هدايت ٿو ڪري ته:

شاهہ نجف جي شاهہ جو، ٿيج سوالي سنجهہ صباح،
وٺي ذوق ملندء واهہ جو، ڪر نياز تان ماٺي لقعا.

فقيرصاحب، حضرت عليء جي اڳيان پنهنجي ڪمترين ۽ ضعيف حالت بيان ڪندي چوي ٿو ته اسان جي واهر ڪر، باقي اسان جو حال ڪوڙ آهي:

بيشڪ بدعتي آهيون، مولا سوالي تو سندا.

اڳتي هلي چوي ٿو:

حب حوض‌ڪوثر جي اٿئون، ٻي طلب طوبيٰ جي نہ اٿئون،
ٻي جام حيدر جي هٿئون، مولا علي شير خدا.

وري ٻئي هنڌ فرمائين ٿا:

صبح جو سوالي، منگي ٿو موالي،
ڇڏيو ڪين خالي، وٺيء کي ورايو.

(۳) **حسن جو وستار:** صوفياڻ اصطلاح موجب، حسن ۽ عشق، ٻئي ئالا حق تعاليٰ ڏانهن منسوب آهن. هر هڪ صوفي شاعر جو حسن ۽ عشق جي ساراهه ڪئي آهي ۽ گيت ڳايا آهن، تنهن مان ائين سمجهڻ گهرجي ته اها ڪا عام حسن يا مجازي عشق جي واکاڻ نه آهي، پر حقيقي عشق ۽ حسن جي وستار آهي.

هن دنيا ۾ به حسن جي ڪمي ڪانه آهي. پلان پل جو ڇيهه نه آهي. السالي صورت ۾ به اهڙو حسن رکيو ويو آهي، جو ڏسڻ سان عقل دنگ رهجيو وڃي ۽ حوصلا خطا ٿيو وڃن. حضرت يوسف جو حسن اهڙو ته جادوءَ پريو هو، جو بيبي زليخان جي ساهيڙين ۽ ٻاڙي وارين، هن جي حسن ڏسڻ سان بي خبريءَ جي عالم ۾ پنهنجا هٿ وڍي ڇڏيا!

اهو ته آهي مخلوق جو حسن. اندازو لڳايو ته ان خالق اڪبر جو حسن ڇا هوندو، جيڪو اهڙي حسين مخلوق جو خلقيندڙ آهي. حديث ۾ آيل آهي ته ”انا لله جميل، ويحب الجمال.“

انسان به حسن جو پوڄاري آهي. حسن کي پسند ڪرڻ سندس فطرت ۾ سمايل آهي. حسن جو مشاهدو روح جي خوراڪ آهي. روح حسن کي پسند ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته اهو روح به ته خود ذات پاڪ جو جزُ آهي.

فقير خير محمد به ان حقيقي حسن جي اپٽار ڪئي آهي، جنهن کي پسڻ سان سندس دل ٺرجي وئي هئي. انهيءَ حقيقي محبوب جي حسن جي اپٽار ڪندي، فرمائي ٿو:

رخ تنهنجي روشن ڪيو، جلوو ڪلام الله

ٻئي هنڌ چيو اٿس:

پسي صورت جو سلطان، همه حيران لڳي.

ساڳئي ڪلام ۾، ان حقاني حسن کي گل جي سولهن سان تشبيهه ڏني وئي آهي ۽ پاڻ کي بلبل سان:

ڪليا حسن چوطرف چوڏاري، بلبل ٿي مستان،
برهه مستان لڳي.

اهو حسن وري اهڙو ته دلفريب، دلڪش ۽ بيقرار ڪن آهي، جو هڪ دفعو ڏسڻ ته وري ڏسڻ ڪانسواءِ آرام ئي نه اچي:

ڪي جو ڪالهه اکيون ڏسي آيون، سي ته رهن نه ٻئي ڪنهن رايون.

حسن ۾ اهڙو ته جادو سحر ۽ طاقت آهي، جو صنعان جهڙن عارفن کان به اهڙا ڪم ٿي ويا، جيڪي ظاهري شريعت جي بلڪل ابتڙ هئا:

صنعان جهڙن سالڪن، تقويٰ جا ورق واريا،
انهيءَ زلف جي زنجير ۾، اهي ڪاڪل ڪمڙا ڪاريا.

مطلب تہ حسن شهنشاه کي هڪ ڏينهن ڏسڻ سان بہ عقل جليو رکي ٿيو وڃي، ۽ دل بيقرار ٿيو پوي. عاشق سر جو سانگو لاهي، وتن انهيءَ حسن جي پويان پريشان حال ٿيندا. دنيا کي ترڪ ڪيو، پيا حسن جي پوڄا ڪن.

حسن جي حقيقي جلوي سان هي جسم جليو خاڪ ٿيو وڃي ۽ باقي ذات وڃي رهي، جيڪا امر ۽ ابدي آهي. حسن جي تجلي ۾ اها طاقت آهي، جو طور جهڙو جبل بہ سڙي خاڪ ٿي ويو.

جهلي تاب حسن جون ڏسي جيڪو تجليون،
جنهن سان جبل وڃي سارو طور جليون.

اهڙي حسن کي صرف اندر واريون اکيون ئي ڏسي سگهنديون. ٻاهريون اکين کي طاقت نہ آهي، جو ان جو تاب جهلي سگهن. ٻيءَ حالت ۾ حضرت موسيٰ والگر بيهوش ٿي وڃبو.

فقير صاحب محبوب حقانيءَ جي خماريل ليڻن جي واکاڻ ڪندي فرمائي ٿو:

رمز پريون اکيون رانجهن جون، زور لٽن دل زاري.

ساڳي ڪلام ۾ اکين کي تيرن سان تشبيهه ڏيندي فرمائي ٿو:

سارن تير تفنگي خنجر، ڪنيون خوني ليڻ خماري.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

ماريا نينان دي نوڪ، سانون پهون مين پاوٽا.

ڏسو تہ انهن ڪارين ۽ خماريل اکين کي ڪيئن نہ گل نرگس ۽ رات ڏينهن سان پيٽ ڏني اٿس:

رخ تي دلبر سولهين دلبر دي، نرگس چشم حوض ڪوثر دي،
ظاهر باطن حق نظر دي، نين ڪهون يا دن رين ڪهون.

وري زلفن جي ساراهه ڪندي، چوي ٿو:

چني زلف اتي رخسار ميان، ڪيڏي ڪاڪل برهه بازار ميان.

ٻين عاشقن بہ محبوب جي پرن کي گهٽوئي ساراهيو آهي، پر فقير صاحب جنهن نموني محبوب جي پرن جي ڳالهه ڪئي آهي، سا ڪنهن عام شاعر وٽ نہ ملندي:

مژگان تير تي ابرو ڪمانان، جوڙ جادو جنگ ليندي هوجي.

وري فرمائي ٿو:

مژگان مورچي بند ميدان ڪڙن، چوطرف نينان دي ياڻ لڙن،
اتي وير بهادر ڪي خان ڪڙن، ويکو بالڪا بي پروا آيا.

محبوب جي غبغب ۽ ڪاڏيءَ جي ثنا ڪندي تہ ڪمال ڪري ڇڏيو اٿس:

هن خوف خطراهين راهه اتي، سوين چوکيان زنخ والي چاهه اتي،
هڪ غضب والا غار ميان، ڏوجها دام گيسو خمدار ميان.

وري هي شعر ته پڙهو:

ٿي غبغب دي وچ غرق ايوين، آهي مشتاقان دا مرڪ جيوين،
ڪليا حسن دلبر دا ورق تيوين، جيوين جام جم وَ جمجم دا هٿ.

آخر ۾، فقير خوش خيرمحمد سائينءَ جو هي شعر لکي، مضمون جو اختتام ٿو ڪجي:

دم دم ويک حسن دا مچ تون، ٿيو پتنگا وانگي وچ تون،
سڙ اٿاهين، ٿي ول سچ تون، ويندي هئي رين وهائي.

(ج) چونڊ ڪلام

(۱)

ٿلهه: توڙي لکين ٻوشاڪون پهرين ٿو، ته به عشق چوي ٿو يار اجهو.

۱- مرسل کي معراج گهرايوَ، ڀرت منجهون پيغام سُڻايوَ،
دوست پنهنجي کي درس ڪرايوَ، جيڪي توکي سير سجهيو.

۲- ڪلهه ڪلهوٽي ڏاڏي آدم کي، بهشت منجهان ڏنئي ڪڍيوَ ڏجهو،
ڪالهه تڙايو، اڄ گهر جا ڪيڙوَ، ٻولي ڳجهارت ٻاڻ ٻجهو.

۳- لاتحرڪ لاشڪ چيڙوَ، قصي الهيءَ جو ڪن ڪجو،
اهڙا ٿو عنوان ڏئين، ته به موڳا ماڻهو ٻون منجهيو.

۴- خوش خيرمحمد خير گهرو، وٺي تنهن کي ڪوم وجهو،
ظاهر باطن يار تنهين سين، هرڪنهن حاضر حال هجو.

(۲)

ٿلهه: دل تي لا جا حرف ڏري، اڙهه پرهه واري باب ڪٿون.

۱- تون ته آدم يار لاهين، اڇا پورا ڪوئي پول ٿو پائين،
ٻيچ پنڌڙو ڪري، ڪنهن عشق سندي ارباب ڪٿون.

۲- چڏ هٺ تون خود پرستي، ٿوءِ لئين ڏسندي حق جي هستي،
نڪر تون نالهن ڪري، هن عالم جي اسباب ڪٿون.

۳- ونحن اقرب تو ۾ تنهنجو، ٻولي ڏس تون ٻاڻ ۾ پنهنجو،
ٻرين سو ناهه ٻرين، لنگهه هٺ واري حجاب ڪٿون.

۴- خيرمحمد ٻڌي هاڪ حسن جي، ڏولڻ ڪر تون منهنجي ملڻ جي،
هاڻ دلبر تون ديد ڏري، ڪڻ ليڻ پٺي نقاب ڪٿون.

(۳)

ٿلهہ: تخت هزاري دا مالڪ، جالب جوڳي بڻ آيا.
دلبان لٽڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب چا لايا.
۱- آيا نبردا ڦردا، ڦاڪ ڪشالي ڪردا.
گهور ٿيا هر گهردا، روهي رکڪي رايا.
۲- خاڪي ٻاڪي چولا، آيا ڪرڪي اولا.
ڳالهہ جنهن دا ڳولا، طالب تنهن دي تايا.
۳- عشق لہ من وچ مايس، ميم لقب چا لايس،
ٻوش فقيري ٻايس، گهور حسن دي گهايا.
۴- رالجهن راوي چليا، بخت اساڏا ڪليا.
هير دي نالي هليا، مطلب سڀ ڪنهن پايا.
۵- خير محمد هڪ واري، ڪر قربان جند ساري.
وارڻ واري واري، ماهي ڪل دا هڪ مايا.

(۴)

ٿلهہ: ڪنهن شوق تماشي شاه آيا، سامان سوڏا باسپاهہ آيا.
۱- آيا شاهہ ٿيان هن شاديان، ويڙهي مبارڪ باديان.
ملڪان ملڪ ٿيان مناديان، وچ مصر دي ڪنعاني ماهہ آيا.
۲- مڙگان مورچي پڻ ميدان ڪڙن، چو طرف نينان دي بان لڙن.
اتي وير بهادر ڪي خان ڪڙن، ويکو بانڪا بي پرواهہ آيا.
۳- چڙهي فوج حسن دي باري هئہ، سارا لشڪر لين خماري هئہ.
چڙهہ حملا ڪر هسواري هئہ، سر عشاقان ڪاهہ وڪاهہ آيا.
۴- اين مثلي دي وچ مثلي هئہ، وه واه عجائب وصلي هئہ.
خوش خير محمد دل تسلي هئہ، اهو آدم بن ڪي الله آيا.

(۵)

ٿلهہ: جوڙ مصور صورت ڪون، مٽ خاڪ وچون ڪيتا موجود.
آدم نام رکيوني اين دا، خالق ويک ٿيا خوشنود.
۱- آدم دي اي عبرت ويکو، اصلئون آها عدم وجود.
ڪيهي سبب اين خاڪي ڪون، مل ملڪين ڪيتا سجود.
۲- وچ بهشتين بيحد مزي، ڪٿي ٻوکڻ دا ڪيها سود.
رمز اهين اصلان رايا، شوق وڏي ڪنون ٿيا مشهود.

٣- جامع مظهر صورت دا هئں محبت والیان دا مقصود.
آپي زور پيا وچ ذاتي، اربع عناصر وچ آلود.
٤- بوتي دي وچ پوڻ کنون، ساز ٿئي هن سڀ سرود.
حوران قصوران نال خوشي دي، ڳيت ڳايو هين مل مولود.
٥- خيرمحمد خوش خيال سڄڻ دا، ذوق زياده ٿيوي زور.
جي تون عاشق اثباتي دا هين، نال نفي دي کر نابود.

(٦)

ٿلهہ: احمد کي اوهين احد سڃاڻو، ميم واري الوَ مام.
١- ميم منجهال جي مست ٿيا، جنگ پري پي جام.
احمد کي اوهين احد سڃاڻو.
٢- ميم منجهان معلوم ٿئي، جي ٿوڙين دوئيءَ جا دام.
احمد کي اوهين احد سڃاڻو.
٣- ميم منجهان معلوم ٿئي، 'لا' جي کهي ڏس لام.
احمد کي اوهين احد سڃاڻو.
٤- خيرمحمد اهي خوش جو ٿيڙا، جن جو عشق امام.
احمد کي اوهين احد سڃاڻو.

(٧)

ٿلهہ: پهري ميم سندي پوشاڪ، عرب ۾ ڏس احمد آيو.
١- جنهن جي نور ظهور ڪيو، سارو ارض وسما افلاڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.
٢- پسي حسن پنهنجي کي، موتي پاڻ ٿيو مشتاق.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.
٣- مٿي تي محبوب جي سونهين، چٽ سهڻو لولاڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.
٤- خيرمحمد خوش ٿيو آهي، وحدت جا پڌي واڪ.
عرب ۾ ڏس احمد آيو.

(٨)

ٿلهہ: پسي صورت جو سلطان، همہ حيران لڳي،
حيران لڳي، پريشان لڳي.
١- ديوَ ملائڪ حوران پريان، هرهڪ ٿيو حيران،
پڙهڻ سبحان لڳي.

۲- سرسولهين پوشاڪ پرين کي، موهيو مسيءَ ۾ پان،
مٿس مرجان لڳي.

۳- ڪليا حسن چوطرف چوڌاري، بلبل ٿي مستان،
برهه بستان لڳي.

۴- سهسين ساز سرود تماشا، سازن جا آواز،
جنهن ڪٿي تان لڳي.

۵- خيرمحمد خوش خبر انهيءَ جي، بيحد ڪيان بيان،
جنهن جي جڙ جان لڳي.

(۹)

ٿلهه: پسي مک روشن مهتاب، بيوس دل وئي آ ونگي جي.

۱- صاحبي سرڪار انهيءَ ۾، هلي ڪين حساب،
سوين سورهيه ويا سنگ جي.

۲- محبت جي ميدان انهيءَ ۾، ڪندا جوان جواب،
جتي جاءِ ناهي جنگ جي.

۳- دست چڙهي ويئي آ دلبر جي، چئن ڪين شتاب،
پائن سان دل پئي آ پنگجي.

۴- خيرمحمد محب جي اڳيان، ڪُسي ٿيءُ ڪباب،
لڪڻ ڪان ڳالهه وئي آ لنگهجي.

(۱۰)

ٿلهه: جهلي تاب حسن جون، جيڪو ڏسي تجليون،
جنهن سان جبل وجي، سارو طور جليون.

۱- جتي پهچڻ هٿن ٿا پاڻ ميان، تتي طالب جي آهي تاڻ ميان،
مٿا مون مشاهدي ڪاڻ ميان، ڪٿا ڪين رهن، توڙي ويڙهين وليون.

۲- تنهنجي پنبڻين جا پيڪان چوان، يا ليزا برڇيون بان چوان،
يا ابرو سيف ايران چوان، ڪيڏو ڪيس ڪن ٿيون اهي ڪاريون ڪجليون.

۳- ويکو محبوبن جي مام ميان، جن کي ڦڪل قاسائڻ جا عام ميان،
توڙي وير هجن ڪي وريام ميان، وجهي دام زلف ڪن ٿا دست دليون.

۴- خوش خيرمحمد نظر لڳاهه جاڏي، ويڙهي ويڙهي وَجَهُ الله تاڏي،
سو ته بيشڪ ڏسي ٿو بالله ماڏي، ملي شهر بحر بيٺو ڳوٺ ڳليون.

(١١)

ٽلهه: چٽي زلف اتي رخسار ميان، ڪيڏي ڪاڪل برهه بازار ميان.

١- هن خوف خطر اهين راهه اتي، سوين چوڪيان زنخ والي چاهه اتي،
هڪ غبغب والا غار ميان، ڏوجها دام گيسو خمدار ميان.

٢- اتي جاءِ نهين ڪسي آوڻ دي، ريءِ عشق بنا لٽي پاوڻ دي،
رخ تي ويڙهه پيئين ول مار ميان، جيوين چندن ڪون چوڏار ميان.

٣- هرجاءِ حسن دي هوءِ ويکو، سارا ملڪ مڙيوئي خوشبوءِ ويکو،
وه واه حسن هڪار ميان، جيوين عنبر مشڪ تاتار ميان.

٤- مژگان مورچي پڌ صفان جوڙ کڙن، عاشقان نال امالڪ زور لڙن،
چٽي لينهن لسنگ لرواز ميان، ابروسيف سڻن ڏوپار ميان.

٥- چل عاشق وچ چوسول ويکن، وچون آپ وچاڪي وصول ويکن،
خوش خيرمحمد صدبار ميان، ڪيتا وحدت دا واپار ميان.

(١٢)

ٽلهه: وه واه سير حسن دم دم دا هئه، ڪاڻ عشاقان باغ ارم دا هئه.

١- تحقيق طوبيٰ دا نهين ڪوئي رايا، ڪاڪل سنبل دا ٽيڙا سعيا،
جو حسن دي حيرت وچ آيا، تنهن ڪون دام زلف خم خم دا هئه.

٢- تي غبغب دي وچ غرق ايوين، آهي مشتاقان دا سرڪ جيوين،
لکيا حسن دلبر دا ورق ايوين، جيوين جام جم وَ جم جم دا هئه.

٣- سانون لڳڙا شوق شرابي دا، جيوين نرگس تي نيم خوابي دا،
کليا چهرا رنگ گلابي دا، جنهن ڪون هوش اتون شبنم دا هئه.

٤- خيرمحمد رڪب طلب تنهان دي، پنجتن پاڪ پناهين دي،
سڪ شاهه لجف دي سائين دي، جيڪو مالڪ عرب عجم دا هئه.

دادِ محمد "خادم" بروهي

سبيءَ جي سنڌي ۽ سنڌس اهميت

واديءَ مهراڻ جي پياري سنڌي زبان پنهنجي مٺاس ۽ خوبين سبب ملڪ جي مختلف زبانن مٿان اثر انداز ٿي تي ۽ ڪيترين ئي قومن ۽ الهن جون ٻوليون پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ هن مٺڙيءَ ٻولي کي قبول ڪن ٿيون، جنهن سبب انهن قومن ۽ زبانن ۾ هي ٻولي اهڙي ته جذب ٿي وئي ٿي جو هن پياري ٻولي کي پنهنجي مٺڙي ۽ مادري زبان طور قبول ڪري هن ٻولي جا لفظ استعمال ڪرڻ ۾ ذري برابر به هٻڪ محسوس ڪونه ٿا ڪن. پر ڪٿي ته هي ٻولي پنهنجو رنگ بدلائي ٿي ڇڏي پر سنڌس اصليت ۾ ڪو به فرق ڪونه ٿو پوي ۽ جيڪڏهن فرق آهي ته اِهو پين علائقن جي مختلف ٻولين جو رنگ ۽ اثر آهي جيڪو هن ٻولي مٿان ظاهر ٿئي ٿو. اها حقيقت آهي ته هر ڏهن ڪوهن کان پوءِ هر ٻوليءَ ۾ ٿورو فرق هوندو آهي انهي ڪري اسان جي پياري سنڌي ٻولي کي مختلف علائقن ۾ مختلف روپن اندر مختلف طريقن سان ڳالهايو وڃي ٿو، جنهن سبب هر علائقي جا پنهنجا پنهنجا لهجا ۽ محاورا آهن.

سبيءَ جو علائقو سنڌ جي آترئين سرحدي شهر جيڪب آباد کان اٽڪل هڪ سؤ ميلن کان به وڌيڪ مفاصلي تي واقع آهي، ۽ هن علائقي ۾ بيل ڀٽ، گنداواهه، پاڳ، هرنائي، لورالائي، ڍاڍر، تلي، ڪڇي، مري ۽ بگٽي علائقا اچي وڃن ٿا، جتي بروهي، بلوچي، پشتو ۽ سرائڪي زبانون ڳالهايون وڃن ٿيون، پر عام طور هنن علائقن جي ماڻهن جي زبان تي سنڌي ٻوليءَ جو اثر خود هنن جي پنهنجين ٻولين کان وڌيڪ آهي، ايتريقدر جو سنڌ جي سرحد کان سؤ ميلن کان به وڌيڪ مفاصلي هئڻ جي باوجود هن علائقي جي اڪثريت عام طور سنڌي ٻولي ڳالهائي ٿي پر سندن لهجن ۽ محاورن مان هن ٻولي جي اصلي صورت بگڙيل نظر ايندي. مثال طور جيڪڏهن ٿر يا لاڙ علائقي جو ڪو ماڻهو هن علائقي ۾ ايندو ته هو چڱي طرح سان هنن جي سنڌي ٻوليءَ کي سمجهي ڪونه سگهندو، بلڪ هو ڳالهائيندڙن مٿان شايد کلي ڏيندو يا پوءِ سمجهي مٿن ناراض ٿيندو، پر حقيقت ۾ هن علائقي جا سڀئي ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائين ٿي ائين ٿا، جنهن ۾ هنن جا لهجا ۽ محاورا سنڌ جي ڪنهن به ماڻهو کي استعمال ڪرڻ ۾ ڪڏهن به ڪونه ايندا ۽ هن علائقي جا لهجا ۽ محاورا هتان جي ماڻهن جي زبان تي اهڙي طرح چڙهي ويا آهن جو هي ڪيتري به ڪوشش ڪن تڏهن به هي لهجا بدلائي ڪونه سگهندا، پر جيڪڏهن سبي جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڏهن سالن تائين به سنڌ جي سرحدي علائقي يا خود سنڌ جي وچ تي رهائبو تڏهن به منهنجي خيال ۾ هن جو هي لهجو ختم ڪونه ٿي سگهندو.

بلوچستان جي ڀين سرحد وارن علائقن جهڙوڪ مانجهي پور، سٻي گيس، جهٽ پٽ، گنداڻ، جهل مگسي يا لس ٻيلي جهڙن علائقن ۾ به سنڌي ٻولي عام طور ڳالهائي وڃي ٿي پر انهن ۽ سبي وارن علائقن جي سنڌي ٻولي ۾ گهڻو فرق آهي، پر حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته بيل پٽ شهر کان پوءِ هن ٻوليءَ تي سبيءَ جي علائقي جو اثر شروع ٿئي ٿو، جيڪو سبي کان پنجاهه ميل اڃا به اڳتي مڇ شهر تائين هن ٻولي تي پنهنجو اثر رکي ٿو ۽ ان کان پوءِ اڳتي خود سنڌي ٻولي ختم ٿي وڃي ٿي ۽ بروهي بلوچي ۽ پشتو ٻوليون ڳالهائجن ٿيون. مڇ جو شهر جيڪب آباد کان ۱۵۰ ميل ڀري اولهه ۾ ۽ ڪوئٽه کان ۵۰ ميل اورتي اوڀر ۾ واقع آهي.

سنڌ جي مختلف علائقن ۾ سنڌي ٻولي مختلف لهجن ۽ طريقن سان ڳالهائي وڃي ٿي جنهنڪري هي انهن علائقن جي نالن سان سڏي وڃي ٿي، جهڙي طرح سنڌ جي لاڙ ۾ هن کي لاڙي ٻولي، وچ ۾ وچولي، ٿر ۾ ٿري، اولهه ۾ ڪوهستاني، ڏکڻ ۾ ڏاکڻي ۽ اتر ۾ اترادي ٻولي جي نالي سان مشهور آهي. اهڙي طرح سبي واري علائقي جي هن ٻولي کي وري "فراڪي" ٻولي سڏيو وڃي ٿو. جيئن ته هن علائقي ۾ بروهي، بلوچي، پشتو ۽ سرائڪي ٻوليون به خاص طور ڳالهايون وڃن ٿيون، انهي ڪري هتان جي سنڌي ٻولي تي الهن ٻولين جو هي خاص اثر ايترو ڪولهي جو هي ٻولي پنهنجي اصليت وڃائي ڇڏي. منهنجي خيال ۾ هن ٻوليءَ تي ٻين ٻولين جو ٿيهه سيڪڙو کان به وڌيڪ اثر آهي. هاڻي مان هن ٻولي جا ڪجهه مثال، جملا، لهجا ۽ محاورا پيش ڪندس.

۱- لکندو: هي لفظ هن علائقي ۾ وڏي فرق سان ڳالهايو وڃي ٿو، يعني "لکندو" بدران "لکنو" استعمال ٿئي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو. "اسلم سچو ڏينهن لکنو آ" يعني "اسلم سچو ڏينهن لکندو آهي." اهڙي طرح هت "لکندو" جو "د" گم ڪري "لکنو" ڳالهايو وڃي ٿو. اهڙي نموني جي ٻين لفظن ۾ "ايندو" بدران "اينو"، گهمندو بدران "گهمنو"، سمهندو بدران "سمهنو"، پچندو بدران "پچنو"، ڪرندو بدران "ڪرنو"، وڙهندو بدران "وڙهنو"، آڻندو بدران "آڻنو" ۽ ليٽندو بدران "ليٽنو" طور استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه ڪجهه ٻيا لفظ به آهن جن جو "د" ۽ ڪجهه ٻيا اکر گم ڪيا وڃن ٿا. مثال طور پيئندو بدران "پينو" استعمال ٿئي ٿو، يعني هن لفظ جو "د" ۽ "ء" ٻئي ختم ڪيا وڃن ٿا. اهڙي طرح جيئندو بدران "جينو" يا "جيندو" ڪم آڻجي ٿو. ان کان سواءِ روئندو بدران "روئينو" ۽ ڪائيندو بدران "ڪائينو" ۽ ڳالهائيندو بدران "ڳالهائينو" استعمال ٿئي ٿو. هت "روئندو" جي "د" کٽي "و" ۽ "ي" وڌيڪ ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو ۽ جمع لاءِ "پڙهندا" بدران "پڙهنا" ۽ مونث ۾ "پڙهني" استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هي لفظ هن طرح استعمال ٿيندا آهن: "اسلم، تون شربت پينو آن" يعني "اسلم، تون شربت پيئندو آهين" ۽ مونث لاءِ پيئندي بدران "پيني"، ڪائيندي بدران "ڪائيني" ۽ ڪلندي بدران "ڪلني" وغيره استعمال ڪيو وڃي ٿو.

٢- هُئڻ يا هوس: هن علائقي ۾ هي لفظ بہ فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت ”هوس“ بدران ”هَــِـم“ يا ”هَس“ استعمال ٿئي ٿو، يعني ”و“ گم ڪيو وڃي ٿو ۽ ”س“ جي جاءِ تي ”م“ بہ ڪٿي ڪٿي ڏنو وڃي ٿو. اهڙي قسم جي ڪجهہ ٻين لفظن ۾ ڪائيندس بدران ”ڪائيندم“ ۽ ايندس بدران ”ايندم“ استعمال ٿئي ٿو.

٣- وڃڻ-اچڻ: هي لفظ بہ جدا نموني سان استعمال ڪجن ٿا. مثال طور ”وڃجو“ لاءِ ”وينجو“ ۽ ”اچجو“ لاءِ ”اينجو“ استعمال ڪجي ٿو.

٤- ڪڏهن-جڏهن-تڏهن: هنن لفظن ۾ بہ فرق آهي. هت ”ڪڏهن“ لاءِ ”ڪڏين“، جڏهن لاءِ ”جڏين“ ۽ تڏهن لاءِ ”تڏين“ استعمال ٿئي ٿو، يعني ”هہ“ ڪڍي ”ي“ ڏجي ٿو.

٥- جهڙو-تهڙو-ڪهڙو-اهڙو: هنن لفظن ۾ بہ وڏو فرق آهي. هت جهڙو لاءِ ”جيڙو“، تهڙو لاءِ ”تيڙو“، ڪهڙو لاءِ ”ڪيڙو“ ۽ اهڙو لاءِ ”ايڙو“ استعمال ڪجي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙو لاءِ ”ايجهو“ ۽ ڪهڙو لاءِ ”ڪيجهو“ بہ ڪم اچي ٿو، يعني هت جهڙو جي ”هہ“ جي جاءِ تي ”ي“ ڏنو وڃي ٿو. هنن لفظن تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر آهي، يعني سرائڪي ۾ ڪهڙو لاءِ ”ڪيڙها“ ۽ جهڙو لاءِ ”جيڙها“ لفظ استعمال ڪيا وڃن ٿا.

٦- ۽-مان-ڪان-مٿان-هتان-آتان-اڳيان-پويان ۽ هائو: هي لفظ بہ وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني ”۽“ بدران هت ”آئون“، ”مان“ بدران ”مئون“، ”ڪان“ بدران ”ڪئون“، ”مٿان“ بدران ”مٿئون“، ”هيٺان“ بدران ”هيٺئون“، ”آتان“ بدران ”آتئون“، ”هيتان“ بدران ”هيتئون“، ”اڳيان“ بدران ”اڳيئون“، ”پويان“ بدران ”پويئون“ ۽ ”هائو“ بدران ”هئو“ استعمال ٿئي ٿو، يعني ”الف“ گم ڪري ان بدران ”ء“ ۽ ”و“ ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو. جملي ۾ هيئن ڳالهائبو: ”هئو انور، ماڪي اسلم جي اڳيئون پٿر ڪٿي هنيئين“ يعني ”هائو، انور مون کي اسلم جي اڳيان پٿر ڪٿي هنيائين.“ هت ”هائو“ بدران ”هَئو“، ”مون کي“ بدران ”ماڪي“، ”اڳيان“ بدران ”اڳيئون“ ۽ ”هنيائين“ بدران ”هنيئين“ ڪم آندو ويو آهي.

ٻيو جملو آهي: ”هَئو، انور اسلم کي هروز مارينوهس“ يعني ”هائو، انور اسلم کي روزانو ماريندو هيو“. هت ”هر روز“ بدران ”هروز“، ”هوس“ بدران ”هَس“ ۽ ”ماريندو“ بدران ”مارينو“ استعمال ڪيل آهي.

ٽيون جملو آهي: ”اسلم هروز سڪول وڃي چڙو گهمنو هَئي“. هت ”هر روز“ بدران ”هروز“، ”اسڪول“ بدران ”سڪول“، ”رڳو“ بدران ”چڙو“ ۽ ”گهمندو“ بدران ”گهمنو“ استعمال ڪيل آهي، يعني سموري جملي جي معنيٰ آهي ”اسلم هر روز اسڪول وڃي رڳو گهمندو آهي.“

٧- آنهيءَ-هِن-آن: هي لفظ هت وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت ”انهيءَ کي“ بدران ”آئين کي“، ”هِن“ بدران ”هِڻ“ ۽ ”آن“ بدران ”آڻ“ استعمال ٿئي ٿو، يعني ”انهيءَ“ واري لفظ ۾ اکر ”هہ“ ختم ڪري ”ن“ بدران ”ڻ“ ڏيئي، آخر ۾ بہ

"ن" ڏلو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح سان "هِن" جو "ن" ڪٿي "ڻ" ۽ "ان" جو بہ "ن" ڪٿي "ڻ" ڏلو وڃي ٿو. مطلب تہ هت "ن" جي جاءِ تي گهڻو ڪري "ڻ" ڪم آڻجي ٿو.

٨- ڪيس - سندس - هينئر: هي لفظ تہ هت بلڪل آهن ئي ڪونہ، انهن بدران ٻيا لفظ ڪم آڻجن ٿا. مثال طور "ڪيس" بدران "اٿين ڪي" يعني "انهيءَ ڪي". "سندس" بدران "اٿين جو" يعني "انهيءَ جو" ۽ "هينئر" بدران "هاڻي" يا "هڻ" استعمال ڪجي ٿو.

٩- مون ڪي - مون - مون ڪان ۽ آءٌ: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت "مون ڪي" بدران "ماڪي"، "مون" بدران "مان"، "مون ڪان" بدران "ماڪان" يا "ماڪئون" ۽ "آءٌ" بدران "مان" ئي ڪم آڻجي ٿو. مثال طور جملي ۾ هيئن ٿيندو: "ماڪي ڪيڙي ڪبر جو مان رهجي وينو هان." معنيٰ "مون کي ڪهڙي خبر جو مان رهجي ويندس." هت "مون ڪي" بدران "ماڪي"، "ڪهڙي" بدران "ڪيڙي"، "آءٌ" بدران "مان"، "خبر" بدران "ڪبر" ۽ "ويندس" بدران "وينو هان" استعمال ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح هو "ويندو آهيان" بدران بہ "وينو هان" استعمال ڪن ٿا.

١٠- هيڏانهن - ڪيڏانهن - جيڏانهن - هوڏانهن: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور "هيڏانهن" لاءِ "هيڏي"، "ڪيڏالهن" لاءِ "ڪيڏي" يا "ڪاڏي"، "جيڏانهن" لاءِ "جيڏي" يا "جاڏي" ۽ "هوڏانهن" لاءِ "هوڏي" استعمال ڪجي ٿو ۽ "هيڏالهن" جو ا-ن-هـ-و ڪيڏي صرف "ي" ڏجي ٿي. هنن لفظن ۾ "ڪيڏانهن" ۽ "جيڏالهن" وارن ٻنهي لفظن ۾ "ڪيڏي" ۽ "جيڏي" ٻئي لفظ سرائڪي ٻوليءَ جا ورتا ويا آهن، يعني هنن لفظن تي سرائڪي ٻوليءَ جو رنگ چڙهيل آهي.

١١- آهين - آهيان - آهي - آهن: هي لفظ بہ هت فرق سان استعمال ڪجن ٿا. مثال طور "آهين" بدران هت "آن"، "آهيان" بدران هت "هان"، "آهي" بدران "هئي" ۽ "آهن" بدران هت "هن" طور ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "انور سڪول وڻو هئي." يعني "انور اسڪول ويو آهي." هت "اسڪول" بدران "سڪول"، "ويو" بدران "وڻو" ۽ "آهي" بدران "هئي" استعمال ٿيل آهي.

ٻيو جملو آهي: "تون مسيت ويني هان؟" معنيٰ "تون مسجد ويندي آهين؟" هت "مسجد" ڪي "مسيت"، "ويندي" ڪي "ويني" ۽ "آهين" ڪي "آن" طور استعمال ڪيو ويو آهي.

١٢- جيستائين - هيستائين - ڪيستائين - اوستائين - تائين ۽ جيتوڻيڪ: هي لفظ بہ فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور "جيستائين" بدران "جيستوئين" يا "جيستوڻي"، "هيستائين" بدران "هيستوئين" يا "هيستوڻي"، "ڪيستائين" بدران "ڪيستوئين" يا "ڪيستوڻي"، "اوستائين" بدران "اوسيتوئين" يا "اوستوڻي"، "تائين" بدران "توئين"، "توئي"، "توڻي" يا "توڻين"،

"جيڪڏهن" بدران "جيڪر"، "جيتوڻيڪ" بدران "تـوڙي"، "توڻي" ۽ "توڻين" استعمال ڪجي ٿو. هنن لفظن جي پوئين "ئين" بدران "ٿين" يا "ٿي" استعمال ڪجي ٿو.

١٣- موڪل- موڪلڻ- وڪڻڻ: هي لفظ هت تمام وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. مثال طور هت "موڪل" بدران "منج"، "موڪلڻ" بدران "منجڻ" ۽ "موڪلجڻ" بدران "منججڻ" ڪم آڻجي ٿو ۽ "وڪڻڻ" بدران "ويچڻ" ڪم اچي ٿو. ڪڏهن وري "موڪلڻ" بدران "نيڻ" به ڪم اچي ٿو. هي لفظ به سرائڪي جا آهن، جيڪي گهڻو ڪري سبي واري علائقي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ به استعمال ڪيا وڃن ٿا. جملي ۾ هينئن ٿيندو: "ڪانيون ڪَڏي گهر منج." يعني "ڪانيون ڪڏهن گهر موڪل". هت هنن "موڪلڻ" لاءِ "منجڻ" ۽ "ڪڏهن" لاءِ "ڪڏڻ" جو لفظ استعمال ڪيو آهي. هي لفظ بلوچي ۽ بروهي زبانن جو آهي، جيڪو هت سنڌي ٻوليءَ ۾ پوريءَ طرح سان جذب ٿي ويو آهي ۽ بنا ڪنهن هٻڪ جي استعمال ڪيو وڃي ٿو.

١٤- جتي- ڪٿي- هتي: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت "جتي" لاءِ "جاٿي" يا "جاتي"، "ڪٿي" لاءِ "ڪاٿي" ۽ "هتي" لاءِ "هتڙي" ڪم آڻجي ٿو. پهرين ٻن لفظن جي پهرين اکر ڪان پوءِ "الف" ڏيئي "ت" بدران "ٿ" ڏلو وڃي ٿو ۽ پوئين لفظ جي "ت" ۽ "ي" جي وچ تي "ڙ" ڏيئي "هتڙي" ڪري ڪم آڻجي ٿو.

١٥- سو ٻه- جو ٻه- ڪو ٻه: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني هت "سو ٻه" لاءِ "سوئي پيي" يا "آوهوئي پيي"، "جو ٻه" لاءِ "جوئي پيي" يا "جيڪو پيي" ۽ "ڪو ٻه" لاءِ هت "ڪوئي پيي" يا "ڪير پيي" استعمال ڪجي ٿو ۽ "اهڙو ٻه" لاءِ "ايجهو پيي" ۽ "ڪهڙو ٻه" لاءِ "ڪيجهو پيي" ڪم آڻجي ٿو. هت "ڪيجهو" ۽ "اِيجهو" ٻئي لفظ سرائڪي ٻوليءَ جا آهن ۽ سنڌيءَ ۾ استعمال ٿين ٿا.

١٦- آڻڻ- هلڻ: هي لفظ به فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت "هلڻ" بدران "چلڻ" ۽ "آڻڻ" بدران "آنڻ" استعمال ڪجي ٿو. هي لفظ به سرائڪي ٻوليءَ جا آهن. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن گاڏيءَ جي هلڻ لاءِ ڪجهه چوڻو هوندن ته هو "چلڻ" يا "چلدي" استعمال ڪندا. جملي ۾ هينئن ٿيندو: "گاڏي چلدي چو ناهي؟" يعني "گاڏي چو ڪون ٿي هلي؟" ٻيو جملو آهي: "تون چُل، مان اينوهان" يعني "تون هل، مان اچان ٿو". هت "هل" بدران "چُل" استعمال ڪيل آهي ۽ "آءٌ" لاءِ هت "آئي" استعمال ڪندا آهن. هي لفظ به سرائڪي ٻوليءَ جا آهن.

١٧- اِهو- آهو: هي لفظ به فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، يعني "اِهو" بدران "اِيهو" ۽ "آهو" بدران "آوهو" ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هينئن ٿيندو: "اِيهو ڪيڏرو ڪاشو آ" يعني "اهو سٺو ڪدرو آهي". هت "اِهو" جي جاءِ تي "اِيهو"، "سٺو" جي جاءِ تي "ڪاشو" ۽ "آهي" بدران "آ" استعمال ڪيو آهي.

ٻيو جملو آهي: "اوهو ڪاڏي پرڪنو پٺو آ" يعني "اِهو ڪيڏانهن ڦري رهيو آهي".
هت "آهو" بدران "اوهو"، "ڪيڏانهن" بدران "ڪاڏي"، "ڦرندو" بدران "پرڪنو"، "پيو" بدران "پٺو" ۽ "آهي" بدران "آ" استعمال ڪيل آهي. يعني هن جملي جا پنج ئي لفظ سبي واريءَ سنڌيءَ جا استعمال ڪيل آهن.

ٽيون جملو آهي: "اِيهو رهٺو ماڪي ڏي تہ ڏولئرو ونئو هان" معنيٰ "اهو رهيو مون ڪي ڏي تہ ڏولئرو وٺندس". هت "اِهو" لاءِ "اِيهو"، "رهيو" لاءِ "رهٺو"، "مون ڪي" بدران "ماڪي"، "لسي" بدران "ڏولئرو" ۽ "وٺندس" بدران "وَنئو هان" استعمال ڪيل آهي.

چوٿون جملو آهي: "آڻ آخير وئي آندس" يعني "هُن آخر وٺي آيس". هت "هُن" بدران "آڻ"، "آخر" بدران "آخير" ۽ "آيس" بدران "آندس" استعمال ڪيل آهي.

پنجون جملو آهي: "رات سيوي تي ٿيو هُم". يعني "رات سبي ۾ رهيو هوس". هت "۾" بدران "تي"، "رهيو" بدران "ٿيو"، "هوس" بدران "هُم" ڪم آندل آهي. اهڙيءَ طرح هي "و يو هُيس" ڪي "وَئو هُم" طور استعمال ڪندا آهن.

۱۸- جيڪر، جيڪڏهن: هي لفظ بہ فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت "جيڪر" بدران "جي" يا "جو" ۽ "جيڪڏهن" تہ هت بلڪل آهي ئي ڪونہ. اِن لاءِ بہ هت "جيڪر"، "جو" يا "جي" ڪم آڻجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "جي تون ڪلٿون اينو هئين" يعني "جيڪڏهن تون ٽيون ڏينهن اچين ها". معنيٰ هت "جيڪڏهن" بدران "جي"، "ٽيون ڏينهن" بدران "ڪلٿون" ۽ "اچين ها" بدران "اينو هئين" ڪم آندو آهي.

۱۹- وت، وتو: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هت "ت" جي جاءِ تي "د" ڏنو وڃي ٿو. مثال طور جملي ۾ هيئن ٿيندو: "سارو ڏينهن رلنو ودو هان" معنيٰ "سڄو ڏينهن رلندو وتو آهي"، يعني "رلندو" بدران "رلنو"، "وتو" بدران "وَدو"، "آهين" بدران "هان" استعمال ڪيل آهي. هي لفظ يعني "وَدو" بہ سرائڪي جو آهي ۽ هن سرائڪي واري لهجي مطابق هت "وري" لاءِ "وَت" استعمال ڪيو وڃي ٿو.

۲۰- تنهنجو، منهنجو، ڪنهنجو، پنهنجو: هي لفظ بہ هت فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا. هت "پنهنجو" ڪي "پانجو"، "منهنجو" ڪي "منجو"، "ڪنهنجو" ڪي "ڪينجو" ۽ "تنهنجو" ڪي "تنجو" طور استعمال ڪن ٿا، يعني هت "پنهنجو" لاءِ "پانجو" معنيٰ تہ "هہ" ۽ "ن" ٻئي ڪم ڪري ڦيرين اڪر ڪان پوءِ "الف" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح "منهنجو" لاءِ "مانجو" استعمال ٿئي ٿو. پر "ڪنهنجو" لاءِ وري "ڪينجو" استعمال ٿئي ٿو، يعني "ن" ۽ "هہ" ڪم ڪري "ي" ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو ۽ "تنهنجو" لاءِ بہ "هہ" ۽ "ن" ڪم ڪري ڳالهايو وڃي ٿو.

جملي ۾ آهي: "تنجو ڪڏون ڪاٿي آ"، يعني "تنهنجو لوٽو ڪٿي آهي"، يعني هت "تنهنجو" لاءِ "تنجو"، "لوٽي" لاءِ "ڪڏون"، "ڪٿي" لاءِ "ڪاٿي" ۽ "آهي" لاءِ "آ" ڪم آندو ويو آهي.

٢١- ڪيڏانهون، تيڏانهون، هيڏانهون، اوڏانهون، جيڏانهون: هي لفظ به هت فرق سان استعمال ڪجن ٿا. مثال طور هت "ڪيڏانهون" بدران "ڪاڏئون"، "تيڏانهون" بدران "تاڏئون"، "هيڏانهون" بدران "هيڏئون"، "اوڏانهون" بدران "اوڏائون" ۽ "جيڏانهونڏ بدران "جاڏئون" استعمال ڪجي ٿو. يعني هت "ڪيڏانهون جو" "ا-ن-هه-و-ن" بدران صرف "ئون" ڏنو وڃي ٿو ۽ "ڪ" کان پوءِ "الف" ڏيئي "ڪاڏئون" ڪجي ٿو. اهڙيءَ طرح "تيڏانهون" لاءِ "تاڏئون"، "هيڏانهون" لاءِ "هيڏئون"، ۽ "اوڏانهون"، لاءِ "اوڏئون" ڪم آڻجي ٿو. يعني "انهون" بدران "ئون" ڏجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "جاڏئون وڃني هان تاڏئون اِيني ها"، يعني "جيڏانهون ويندي آهيان تيڏانهون ايندي آهيان". معنيٰ هت "جيڏانهون" بدران "جاڏئون"، "ويندي" بدران "ويني"، "آهيان" بدران "هان" استعمال ڪيل آهي ۽ "تيڏانهون" بدران "تاڏئون" ڪم آندل آهي.

٢٢- جنهنکي، ڪنهنکي، تنهنکي: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا. مثال طور هت "جنهنکي" بدران "جينکي"، "ڪنهنکي" بدران "ڪينکي" ۽ "تنهنکي" بدران "تينکي" ڪم آڻجي ٿو، يعني هت "جنهنکي" جي ڪان پوءِ "ن" ۽ "هه" جي جاءِ تي "ي" ڏلي وڃي ٿي. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "جينکي بال کپي تينکي ملنو" معنيٰ "جنهنکي بال کپي تنهنکي ملندو". هت "جنهنکي" بدران "جينکي"، "تنهنکي" بدران "تينکي" ۽ "ملندو" بدران "ملنو" استعمال ٿيل آهي.

٢٣- اٿم، اٿس: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني هنن جو پهريون اکر "الف" استعمال ۾ ڪونه ٿو اچي. مثال طور "اٿم" بدران هت "ٿم" ۽ "اٿس" بدران "ٿس" استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "مارينو ٿس" معنيٰ "ماريندو اٿس". اهڙيءَ طرح هت "ڏلو ٿي مانس" بدران "ڏنو ٿمانس"، "ڏيندو" بدران "ڏينو" ۽ "آهيانس" بدران "هالس" ڪم آڻجي ٿو. "ڪائيندو آهيان" بدران "ڪائينو هان" استعمال ڪبو آهي.

٢٤- ڳولهيو، ڪوليو: هي لفظ به هت فرق سان ڳالهائجن ٿا. مثال طور هت "ڳولهيو" بدران "ڳولو" يا "ڦولو" ۽ "ڪوليو" بدران "ڪولو" ڪم آڻجي ٿو.

٢٥- ساڀو، ڪاڀو: هي لفظ به فرق سان ڳالهائجن ٿا، يعني "ساڀو" بدران "سڀو" "ڪاڀو" بدران "ڪڀو" ڪم آڻجي ٿو.

٢٦- وَيو، پَيو، هَيو: هي لفظ به هت وڏي فرق سان ڳالهايا وڃن ٿا، مثال طور هت "وَيو" بدران "وَئو"، "پَيو" بدران "پَئو" ۽ "هَيو" بدران "هَئو" استعمال ٿئي ٿو. يعني هنن لفظن جي پوئين "ي" ۽ "و" جي جاءِ تي "ء" ۽ "و" ڏيئي "ئو" استعمال ڪجي ٿو. جملي ۾ هيئن ٿيندو: "اسلم پرسئيو ٿي وئو هئو" يعني "اسلم پرسال سڄيو ٿي ويو هيو". هت "سڄيو" بدران "سئيو"، "ويو" بدران "وئو" ۽ "هيو" بدران "هئو" ڪم آندل آهي. "اسلم هروز گهر وينو هئو" يعني "اسلم هرروز گهر ويندو هيو".

هاڻ ڪجهه فرق وارا لفظ ڏجن ٿا:

سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي
● ڪپڙي بابت		پهري	= پيشي	شايد	= شايت
دامن	= دانون	ٻه پهري	= ديگر	دڪاڻ	= ڍيڪاڻ
انگوچو	= انگوشو	منجهند	= منجهن	مدد	= مدت
اگڙيون	= ريڙون، ليڙون	صبح	= صبوح	همت	= همٿ
ڪپهه	= ڪُنهه	رڏل	= سُڪ	والدو	= نمڪٿو، رول
گوڏ	= لانڪ	ڪالهه	= ڪلهه	خالي	= سکٿو
قميص	= چولو	ٽيون ڏينهن	= ڪلٿون	عادت	= علت
ڪالچ	= سٿڻ، شلوار	● شين بابت		افعال	= حفال
ڪفن	= خفن	ٽماٽا	= ٽماٽر، چماٽا	چاڪاڻ	= چاجي لا، چاڪاڻ
● انسان ۽ جانورن بابت		موري	= مولي	خارش	= ڪارش
منهن	= مُوانهن	پٽون	= پٽوئو	واسطي	= ڪان
نرڙ	= لراڙ	دوا	= دارون، درمل	پهڻي	= پوئين
هنج	= بغل	لسي	= ڏلورو، ڏڏ	پرتي	= برتي
دل	= هان	آچار	= ڪٽو	اسٽيشن	= ٽيشڻ
بادشاهه	= باچا	جُتي	= گهيتلو	بچيو	= بتو
ڪبوتر	= ڪپوتر	سائيڪل	= سيڪل	منڊ	= مهڙ
پکهه	= پکهلو	ڪندق	= ڪنداخ	مڇڻ	= منڻ
ڪوئو	= چوهو، مشق	پيڙي	= پينڙي	لفظ	= لوظ
سرڻ	= هيل	لوٽو	= گڏون	لوڻڻ	= گڏڻ
باز	= بانز، شڪرو	چمڙو	= چڙ، ڪل	غلط	= گات
پيچوهو	= ڪيچوئو	پتاڻا	= پتالون	غريب	= گريب
● ڏينهن ۽ وقت بابت		باهه	= جَبَر	چوڪ	= چٺوس
گهارڻ	= جالڻ	● ٻيا لفظ		شوق	= شونق
وقت	= وخت	چڱو	= ڪاشو	رواج	= رواز
اڱو پوءِ	= هڪومَنَ	ڏنگو	= ڏوڙو	رسم	= رشم
هن سال	= هيل	الدر	= منجهه	تاريخ	= تاريڪ
راتون رات	= راتو واهُو	باهر	= ٻَهر	اڪيلو	= هيڪلو، اڪيلو
شام	= سنجهو	اڻ	= آن	مهمان	= مزمان

سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي	سنڌي	سبيءَ جي سنڌي
ڊاڪٽر	ڏاڪهر،	بندوق	توپڪ	منهنجي لاءِ	ماڪان
	ڏاڪدار	تمنار	ٽپنار	تنهنجي لاءِ	توڪان
ٻخار	تپ، ڪوسو	بخشڻ	ٻشڪڻ	لاپوڙا نه هڻ	ڏمب نه هڻ
قدرت	قزرت	ڪوٽو	ڪسو	ڇڪ ڏي	ڪش ڏي
بهادر	ٻهاذر	ڏپرو	سنهون، سڪو	هن وانگر	هڻ وانگي
پرهيز	پهريز	پيٽو	پيٽر	منهن موڙيو	ڇڪ هنيو
ڪٿان	ڪاٿئون	ماٿارو	منارو	لاحول	الاخوت
جتان	جاٿئون	● ٻيا لفظ		لک لعنت	لخ لعلت
اتان	اٿئون	اڳياڙي وارا	آڳاٽا	ٻوڳ ڇڏ	چٻپ چلي ڇڏ
توهان	تهان	پڇاڙي وارا	پاڇاٽا	توڪان	توڪٿون
اڳڻ	اڳواڙو	ٽيون ڏينهن ڪان	ڪلٽون لاڪون	مون ڪان	ماڪٿون
ڇالو	ڇان	ڪالهه ٿان	ڪلاڪون	وٺ وٺان	ٻڪڙ ڏڪڙ
بيوقوف	ٻٽ	وڏي هولدي	وڏي لاڪون	مارڪٽ	هڻ هٺان
ڪاهه	هڪل	پرسال ڪان	پراڪون	ڪيستائين	ڪيستڪ
غيرت	گيرت	هن سال ڪان	هيلاڪون	هيستائين	هيستڪ
دورو	دوڙو	جڏهن ڪان	جانڪون	وَرتي اٿس	وَتي ٿس
غوطا	گهوتا	تڏهن ڪان	تانڪون	ورتو اٿس	وئيو ٿس

ناﻻ رکڻ:

هن علائقي جا ماڻهو پنهنجن ٻارن تي ٺيٺ سنڌي نموني جا ناﻻ رکن ٿا ۽ سنڌن نالن مان هن علائقي جي ٻولي پئي ٻکندي ۽ نالو ٻـ ڪالـ ڪا معنيٰ رکندو هوندو. مثال طور: ”الاهه ڏِوايو“ ۽ ”الاهه جوايو“ وغيره. جيڪڏهن ڪو ٻار خير خوشيءَ سان پيدا ٿيندو ته نالو رکندس ”خيرو“ يا ”خيري“ يا جيڪڏهن ٻار مرندا هوندن ته نالو رکندس ”ٻشڪڻ“ ۽ مونث ۾ ”نـ مٺي“ وغيره. ان ڪان علاوه هن علائقي جي جاگرافيائي لحاظ سان به ناﻻ رکندا آهن، مثال طور ”جبل“ ۽ ”ٽڪر“. هتان جي ذاتين تي به ناﻻ رکيا ويندا آهن، مثال طور ”پناڻ خان“، ”بلوچ خان“ ۽ ”مينگل خان“ وغيره. سهڻي ٻار تي ”مهٺو“، پيار ڪان ”پيارو“، ”شربت خان“، ”مٺا خان“ ۽ خار ڪان رکندا ”ڪوڙو“ يا ”ڪوڙي“ وغيره. ان ڪان علاوه هتان جي نالن ۾ پکين، وڻن ۽ ميون جا ناﻻ ”ڪبڙ خان“، ”ڪرڙ خان“، ”ڪانڊيرو“، ”ڏاڙهون“، ”ميوو خان“، ”مور“ ۽ ”طوطو“. عورتن ۾ ”مينا“، ”موران“ ۽ ”ڪونجان“ وغيره. هتان جي شهرن تي به علائقي جي جاگرافيائي حالتن جهڙا ناﻻ رکيل آهن.

مثال طور ”جهٽ پٽ“، ”بيل پٽ“ ۽ ”پٽ فيڊر“ وغيره ۽ اچا پيا لالا آهن ”پاڪ“، ”منڙي“، ”چٽ“ ۽ ”ڪچي“ وغيره.

مونث ۽ مذڪر:

هتان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ مونث ۽ مذڪر ۾ تمام ٿورو فرق محسوس ٿيندو آهي، يعني تقريبن هڪ جهڙو محاورو استعمال ڪجي ٿو، يعني ”ڪائيني“. هيءُ لفظ مونث ۽ مذڪر ٻنهين ۾ هڪجهڙو آهي ۽ فرق صرف ”زير“ جو آهي، يعني جيڪڏهن لفظ مذڪر لاءِ استعمال ڪيل هوندو ته ”زير“ ڏنل نه هوندي ۽ مونث لاءِ هوندو ته ”زير“ ڏيئي ڳالهايو وڃي ٿو، باقي لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ”ءَ“ ڪونه ٿو ڏنو وڃي، يعني هت ”پڙهنيءَ“ يا ”پڙهنيڻءَ“ بجاءِ ”پڙهني“ يا ”پڙهنين“ استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه ”هوءَ“ بدران ”هو“ يعني ”هه“ کي ”پيش“ ۽ ”ءَ“ پٺي ڪونه ٿا ڏنا وڃن ۽ ”هو“ مولث توڙي مذڪر ٻنهين ۾ ڪم آڻجي ٿو. اهڙيءَ طرح ”هيءَ“ لاءِ ”هي“ استعمال ڪجي ٿو، يعني ”هه“ کي ”زير“ ۽ ”ءَ“ پٺي ڪونه ٿا ڏنا وڃن. هنن محاورن مان ظاهر آهي ته هت مونث ۽ مذڪر ٻنهين لاءِ تقريبن ساڳيو ئي محاورو استعمال ڪيو وڃي ٿو.

ڳجهارتون:

هن علائقي ۾ ڳجهارتون به هتان جي سنڌي ٻوليءَ مطابق عجيب و غريب آهن، جنهن مان هتان جي سنڌي ٻولي پٺي ظاهر ٿيندي، مثال طور:

١- ”ٽريچڪ ٽريچڪ ٽن چنگهن تي، ڪاٺ ڪلهي تي، ٽوپ مٿي تي“.

هن ڳجهارت جو حل آهي: لوهي چلهه تي ديڳڙي، ڍڪڻ ۽ ڏوئي، يعني ٽن چنگهن واري لوهي چلهه، جنهن تي ديڳڙي رکيل ۽ مٿان ڏوئي ۽ ڍڪڻ رکيل هجي.

٢- ”اچو قبو شاهه جو، جينکي نه دري نه دروازو.“

هن ڳجهارت مان مراد آهي ”ڪڪڙ جو آنو“، جنهن کي ڪوبه ٽنگ وغيره ڪونهي، جنهن کي دري يا دروازو ڇٽي سگهجي.

٣- ”هيترڙو پناڻ، هيڏي پڇ سان ساڻ.“

هن ڳجهارت مان مراد آهي ”سئي ڌاڳو“، جيڪا پاڻ تمام ننڍي ۽ وڏو ڌاڳو پڇ طور لڳل اٿس.

٤- ”جيئن چڪنس تيئن ننڍي.“

هن ڳجهارت مان مراد آهي ”بيڙي“، جنهن کي جيڪڏهن ڇڪبو رهبو ته اها ننڍي ٿيندي ويندي.

٥- ”ٻجهارت ٻجهڙي، جينکي نه ڪن، نه پڇڙي.“

هن ڳجهارت مان مراد آهي ”ڏيڏر“، جنهن کي نه ڪن آهن ۽ نه وري ڪو پڇ اٿس، انهيءَ ڪري هن ڳجهارت کي ”ٻجهارت ٻجهڙي، جينکي نه ڪن نه پڇڙي“ نالو استعمال ڪيو وڃي ٿو. (هت ”ڳجهارت“ کي ”ٻجهارت“ چئبو آهي.)

بلوچستان جي هن علائقي جي پوشاڪ ۾ گهڻو ڪري واڱل جو پٽڪو، ڪمرڪ يا بافتي جي سٿڻ ۽ قميص استعمال ڪجي ٿي. هتان جا ماڻهو اجرڪ ۽ سنڌي ٽوپي وڏي شوق سان استعمال ڪندا آهن ۽ عورتون ڳاڙهي ۽ ليري رلڪ جي ڇيٽ ۽ اجرڪون پائڻ ٿيون.

هتان جا ماڻهو سنڌ صوبي سان خاص لڳاءُ رکن ٿا. حيدرآباد ۽ ڪراچي ريڊيو اسٽيشنن جا سنڌي پروگرام وڏي شوق سان ٻڌڻ پسند ڪندا آهن. خاص طور حيدرآباد کان "جمهور جو آواز" پروگرام ۾ "فتح خان جي ڪچهري" دل و جان سان ٻڌندا آهن. ان کان علاوه شاهه لطيف ڀٽائيءَ جا ڪلام به وڏي شوق سان ٻڌندا آهن. سازن ۾ "الغوزه" (بينا)، شرنائي، مُرلي، يڪتارو، چپڙي، دُهل، ڏُڪڙ ۽ دمبورو بيحد پسند ڪندا آهن.

هتان جا ماڻهو رهڻ لاءِ خاص طرح سان سنڌي نموني جهوڻ جايون تيار ڪن ٿا، جن ۾ ڪَمب جون پيتيون تيار ڪري، مٿان ڀتروڻ، ٽونڊا ۽ سَر ڏيئي ڇپت تيار ڪن ٿا، ان کان پوءِ ٻُهه جو ليپو ڏنو وڃي ٿو. اوطاقن لاءِ هٿ خاص طور لانڍيون تيار ڪن ٿا، جن ۾ مانجهاندڙي ۽ لَئي جي ڪاٺين جو استعمال زياده ٿئي ٿو ۽ گرمين ۾ پاڻيءَ جو ڇٽڪار ڪري ڪچهريون ڪيون وڃن ٿيون. پيئڻ جي پاڻيءَ لاءِ وڏا وڏا مَٽَ زمين ۾ کڏ کوٽي، واري وجهي، ڳچيءَ تائين پورين ٿا. مهمان نوازيءَ ۾ هتان جا ماڻهو مشهور آهن ۽ هرهڪ زميندار پنهنجي اوطاق لاءِ لنگرپاڻي هلائيندو رهندو آهي ۽ ڪنهن به وقت اچڻ واري مسافر کي ماني ملندي آهي.

هتان جا ماڻهو پنهنجي گذاري لاءِ جوئر، مٽر، چڻا، ڪڻڪ، ٻاجهري، جَوَ ۽ جانور پوکين ٿا ۽ زمين ۾ کيڻ، هَرَ ۽ ڳهوڙو وغيره استعمال ڪيو وڃي ٿو ۽ مال ڍوئڻ لاءِ ڏاندڳاڏين جو استعمال ٿئي ٿو. کير، مکڻ ۽ لَسيءَ لاءِ مينهون، ٻڪريون، ڳئون ۽ ريڍ ۽ مال پالجي ٿو. ريڍي مال جي پشم ۽ ٻڪرين جي وارن مان کٿا، جوال، پاچڪا، ڪمبل، رَسا ۽ واڌڻ ٺاهين ٿا. سمهڻ لاءِ رلهي، جيڪا خاص طرح تڪ تي تيار ڪجي ٿي، استعمال ڪن ٿا.

هن علائقي جي ماڻهن تي سنڌي ٻوليءَ سبب سنڌي ثقافت جو پڻ ڀرپور اثر آهي. هتان جي مشهور ۽ تواريخي جاين مان سنڌي تهذيب ۽ تمدن جا اهڃاڻ ملن ٿا. نصيرآباد ضلعي جي ڳوٺ صحبت پور جي تواريخي مسجد پوري پاڪستان ۾ مشهور آهي، جيڪا صحبت خان کوسي نهرائي هئي، جنهن ۾ شيشي جي چٽساليءَ ۽ ٽڪ جو عاليشان ڪم اڄ به سنڌي تهذيب کي زنده رکيو ٿو اچي. ان کان علاوه ساڳي ڳوٺ جيچوڌاري مير صحبت خان کوسي جو نهرايل گمب جو کوٽ به هڪ اهم تهذيبي ۽ تمدني حيثيت رکي ٿو، جنهن جي اوچائي تقريبن پندرنهن فوٽ ۽ ويڪر پنج فوٽ آهي.

هن علائقي ۾ ڪيترائي سنڌي اديب ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جنهن ۾ صوفي شاعر حضرت رکيل شاهه ۽ قادربخش کوسو تمام مشهور ٿي گذريا آهن. ضلع ڪڇي جي مشهور

ڳوٺ فتح پور، جتي سيد رکيل شاهه جو مزار مبارڪ آهي، تمام مشهور آهي. هت ان مزار جي دروازي تي سائين رکيل شاهه جو هڪ بيت اڄ به سنڌي زبان جي تواريخي حيثيت کي نمايان طور ظاهر ڪري ٿو ۽ سائينءَ جي ڪلامن جو مجموعو سنڌي ادب ۾ اهم حيثيت رکي ٿو. هت هر سال شاهه سائين جو عرس مبارڪ به ٿيندو آهي ۽ هتي وڏا وڏا عالم اچي شرڪت ڪندا آهن، وڏا وڏا فنڪار سائين جو ڪلام پيش ڪندا آهن. ان کان علاوه ڳوٺ صحبت پور جو مشهور ۽ معروف شاعر قادربخش گولو به هتان جو آهي ۽ تمام وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلامن جو مجموعو ”گلزار ڪاپاري“ سنڌي ادب ۾ اهم حيثيت رکي ٿو.

هن علائقي جي رهاڪن تي سنڌي ٻوليءَ جو ايترو ته اثر آهي جو ڪيترين ئي قومون پنهنجي اصلي زبان وساري هميشه لاءِ سنڌي ٻولي طور استعمال ڪن ٿيون. اهڙين ذاتين ۾ بلوچن مان مستوئي، جتوئي، جمالي، چانڊيا، ديناري، لاشاري، ليغاري ۽ دستي آهن. پٺاڻن ۾ خجڪ ۽ سيلاچي ذاتين جا ڪيترائي خاندان اچي وڃن ٿا، جيڪي پنهنجي مادري زبان ڇڏي سنڌي ۽ سرائڪي زبانون استعمال ڪن ٿا، پر افسوس جو هن علائقي ۾ ايتري اڪثريت هجڻ جي باوجود اسڪولن ۾ سنڌي ڪونه ٿي پڙهائي وڃي! حالانڪ هن علائقي جي ماڻهن کي اردو سان گڏ سنڌي ٻولي جي تعليم جي به سخت ضرورت آهي، ڇو ته سندن مادري زبان سنڌي آهي ۽ هي علائقو سنڌي ٻولي وارو علائقو به سڏائجي ٿو. هتي سنڌي ٻولي جي تعليم جي سخت ضرورت آهي. جيڪڏهن هن علائقي ۾ سنڌي ٻولي پڙهائڻ جو ڪو مناسب بندوبست ڪيو وڃي ته جيڪر هتان جي ماڻهن جي پراڻي خواهش پوري ٿي پوي، ڇو ته هر هڪ انسان کي سندس مادري زبان ۾ پڙهائڻ، بنسبت ٻين ٻولين جي تمام آسان ٿيندو آهي.

صوبي بلوچستان جي ڳوٺ سٻي (”سٻي گيس“) کان لس ٻيلي تائين سؤ ميل ويڪري ۽ پنج سؤ ميل ڊگهي پٽي ۾ هن علائقي ۾ نه صرف بروهي بلوچ ۽ پٺاڻ قومون آباد آهن پر هت ڪيترين ئي سنڌي قومون به صدين کان آباد آهن، جن جي مادري زبان صرف سنڌي آهي. هنن قومن ۾ سيد، شيخ، سومرا، ابڙا، سيال، اعوان، ملڪ، ڀرڙا، اوستا، ٻنگر، کوکر، ناوڙا، هندو، گوپانگ، ڪمير، آرائين، ڪورائي، ڪولاچي، ماڇي، ڏرهالي، ڇنهواڻ، ڪوري، موچي، سميجا، چاچڙ، چانگ، ڏنگر، تنيا، سيانچ، پنهيار، پنهور، بلال، هاڙا، گولا، گهوٽا، منجهو، رڏ، ٻوهڙ، ريٽي، ٻيرو، نائچ، هامي، پٽي، ڪٽا، جت ۽ ٻيون گهڻيون ذاتيون اچي وڃن ٿيون. انهي ڪري سنڌي ٻوليءَ جو اثر ٻين ٻولين وارن تي به آهي ۽ هو هن مٺڙي ٻوليءَ کي پنهنجي ٻوليءَ طور قبول ڪن ٿا.

هن علائقي جا ڪجهه حصا، جنهن ۾ نصيرآباد ضلع جي نصيرآباد سب ڊويزن جا جهٽ پٽ ۽ اوستا محمد تعلقا ۽ لس ٻيلو ضلعو ون يونٽ ختم ٿيڻ کان اڳ تقريبن ٻارهن سال سنڌ ۾

شامل هئا، جنهنڪري هن علائقي ۾ اڃان به وڏيڪ سنڌي ٻولي ۽ ثقافت جو اثر وڌندو رهيو. هن علائقي جي رهڻي ڪهڻي، اٿڻ ويهڻ، مٽي مائٽي ۽ وڻج واپار سڀڪجهه گهڻو ڪري سنڌ سان وابسته آهي، انهيءَ ڪري هتان جي ماڻهن مٿان سنڌي ٻوليءَ ۽ ثقافت جو اثر تمام گهڻو رهيو آهي، جنهن سبب هتان جا ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن، ۽ هو پاڻ کي "سنڌي" سڏائڻ ۾ خوشي حاصل ڪندا آهن، ڇو ته هتان جي ماڻهن جا رسم رواج، شاديون مرادون ۽ رهڻي ڪهڻي سڀ سنڌين جهڙيون آهن. هتان جا ماڻهو تفريح لاءِ سنڌي نموني جي ملهه، ٻلهاڙو، ڪبڏي-ڪبڏي ۽ وانجهي راند وڏي شوق سان پسند ڪندا آهن.

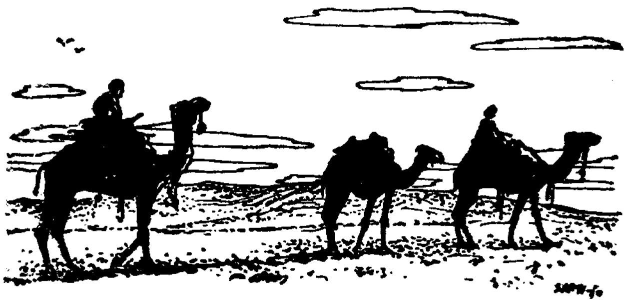

حبيب‌الله رحيم‌بخش مرزا

حيدرآباد جو اڳيون اوج

(قسط—۱)

حيدرآباد شهر جا رستا، بازاريون، چؤنڪ، ڳوٺ، چاڙهيون، مقام ۽ باغ.

هينئر تہ سڀ شهر وڏا ٿا وڃن. ڳوٺن جي آبادي منتقل ٿيندي شهرن ۾ پئي اچي، اهو سلسلو تقريباً ٽيهن يا چاليهن سالن کان هلندڙ آهي. اڳي ائين نہ هوندو هو. اڳي جيڪو ماڻهو جتي هو، اهو اتي ئي رهڻ پسند ڪندو هو. ڏکيو سکيو هرڪو پنهنجي جنم جي جاءِ- ڳوٺ يا شهر-۾ ئي رهڻ چاهيندو هو. ان سبب جي ڪري اڳي شهر-گهٽي پاڳي-وڏا ئي ڪين هئا. جيڪي ماڻهو آتي رهندا هئا، آهي ان شهر جي آبادي هوندا هئا. آدمشماري جي وڌڻ جو فقط اهو ذريعو هو، جو ٻچا ٿيندا هئا ۽ گهٽجڻ جو سبب موت، ڏڪر، يا شهرن جي حالت ۾ وبا ۽ ٻيا اهڙا سبب هوندا هئا. جنهن کي مائگريشن يا هجرت چئجي، آن جو ڪنهن نالو بہ نہ ٻڌو هو.

حيدرآباد ۾ ٿي گهمرا ”پليگ“ جي بيماريءَ وبائي صورت اختيار ڪئي هئي. جنهن سبب ڪان بہ هن شهر جي آبادي جيتري وڌي هئي اوتري وري گهٽجي بہ وئي هئي، تاهم موجوده صديءَ جي شروعات ۾ هن شهر جي آدمشماري پنجهتر هزار کن هئي، شهر جي ايراضي بہ گهٽ هئي. آباد علائقا سروگهاٽ، فقير جو پڙ، قلعو در هوندا هئا. شهر جي، يا شاهي بازار جي اولهہ ۽ اوير طرف ٿوري ڪچي آبادي هوندي هئي. هينئر جنهن کي هيرآباد يا ٽنڊو ولي‌محمد ٿا چون، اهي صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۽ ٻئي ڏهاڪي ۾ آباد ڪيا ويا هئا. شهر جي گنجان آبادي فقط ”شاهي‌بازار“ تائين محدود هئي. ٻيو وري شهر جا مختلف چونڪ، پڙ ۽ محلا آباد هئا. ڪيالتو چونڪ، نهاين جو پڙ، خيرشاهہ جو پڙ وغيره هن شهر جا آباد ۽ شاداب محلا هوندا هئا.

شاهي‌بازار ڪان علاوه ٻيون جيڪي بازاريون يا گهٽيون هيون، اهي ايترو اهم نہ هونديون هيون. تاهم ڪا نہ ڪا گهٽي، يا بازار ڪنهن نہ ڪنهن سبب ڪان مشهور هئي، مثلاً: خاطوبندن جي گهٽي (موجوده ريشم گلي) ۾ اهڙا دڪان هئا، جي خاطوبندي ڪم

ڪندا هئا. هن صنعت کي اڄڪلهه جي زبان ۾ ”فريم سازي“ سڏي سگهجي ٿو. خاطو بند گهٽو ڪري آرسين ۽ اهڙين ٻين شين کي ڪاٺ جي چوکٽ ۾ فٽ ڪندا هئا.

ساڳيءَ طرح، ڦٽي گرن جي گهٽيءَ ۾، جيڪا سيد ڏتل شاهه جي مزار وٽ هئي، انهن ماڻهن جا گهر هئا، جي ڦٽيون ٺاهيندا هئا، نعل بندن جي پڙ ۾ نعل بند رهندا هئا. اهڙيءَ طرح واڍن جو پڙ، سانٽين جو پڙ ۽ ٻيا محلا ۽ پاڙا هئا.

جيڪڏهن وڏين ۽ اهم گهٽين يا بازارن کي ڳڻجي، ته انهن جي شروعات ب حيدرآباد جي شاهي بازار کان ٿي ٿي سگهي ٿي. قلعي دروازي کان شروع ڪبو تہ اوڀر طرف، سڀ کان پهرين ٻنين جي گهٽي ايندي، اولهہ طرف ٺاٺارن جي گهٽي ايندي. ان طرح ترتيبوار ايرندي طرف لونگ بازار، سٿرن جي گهٽي، کهنباٽي لين ۽ فقير جي پڙ وارو چوراهو ايندو. هن هنڌ تائين، اولهہ طرف ٺاٺارن جي گهٽيءَ کان پوءِ، يتيم شاهه جي گهٽي ۽ پوءِ ”جمن شاهه جو پڙ“ ايندو. ان کان پوءِ ٻہ ننڍيون گهٽيون، بنام ”سونارن جون گهٽيون“ ۽ خاطو بندن جي گهٽي اچي ٿي. ان کان پوءِ ساڳيو فقير جي پڙ وارو چوراهو يا چوسول ايندو.

وڏيڪ اڳتي هلڻ سان، اوڀر طرف، پهرين ”مُسَڪي گهٽي“ ۽ پوءِ ”سرور جي قبي“ جي گهٽي اچي ٿي. هن هنڌ ”چونڪي گهٽيءَ جو چوراهو“ آهي، جنهن کي شهر جو مرڪز چئجي ٿو. اڃا ٻہ اڳتي هلجي تہ ـ اوڀر واري پاسي ـ ”سانول شاهه جو پڙ“ واري گهٽي، پراڻا مڇي هٽ بازار، اميرشاهه پڙ جي گهٽي، لعلواڻي گهٽي ۽ آخر ۾، ”سوچي بازار“ آهي. ڪنهن زماني ۾ هن هنڌ شاهي بازار اچي ختم ٿيندي هئي.

جيڪڏهن فقير جي پڙ جي چوراهي کان اولهہ طرف وڃجي، تہ سڀ کان پهرين ٻيربٽلاڻي گهٽي ايندي. اڄڪلهه هن کي ”چوڙي والي گلي“ چون ٿا. ان کان پوءِ مولو پير جي گهٽي، چوڏکي چاڙهي، ميري گهٽي، آڏواڻي گهٽي، چنديراماڻي گهٽي، دونهي واري گهٽي ۽ آخر ۾ سروگهات اچي ٿو. سري گهاٽ کان پوءِ مارڪيٽ جو چوراهو اچي ٿو، وچ ۾ هڪ يا ٻہ ننڍيون گهٽيون ب آهن، پر اهي اهڙيون اهم ناهن.

مارڪيٽ واري چوراهي جي آيرندي طرف ”گاهه مارڪيٽ“ روڊ ۽ الهندي طرف ”پڪٽ اسڪول“ وارو رستو اچي ٿو. هي سڀ شاهي بازار کان نڪرندڙ گهٽيون ۽ رستا آهن. انهن کان علاوه، ٻيون ب ڪيتريون ساريون گهٽيون ۽ گليون آهن. آهي ايتريون گهٽيون آهن ۽ ايتريون ڳتيل آهن، جو انهن جا فقط نالا لکي سگهبا. ڪٿان شروع ٿيون ٿين يا ڪٿي ختم ٿيون ٿين، سو ٻڌائڻ مشڪل آهي. تاهم مان چند مشهور گهٽين جا نالا لکان ٿو. طاهر بازار، گنج بخش پڙ جي گهٽي، گدواڻي محلو، هاٿيراماڻي محلو، شهواڻين جو پاڙو، پشوري پاڙو، کٽين جو پاڙو (گرونگر وٽ)، کٽين جو ويڙهو (نهاين جي پڙ وٽ)، سانٽين جو پاڙو، کوکرن جو پاڙو، ڪنيارن جو پاڙو، ميمڻ محلو، ٽنڊو ولي محمد، هيرآباد، منسڪاڻي گهٽي، لعلواڻي گهٽي، گدواڻي گهٽي وغيره وغيره.

مشهور پڙ يا چونڪ هي آهن: جمن شاهه جو پڙ، نهال شاهه جو پڙ، پرور شاهه جو پڙ، فقير جو پڙ، سالول شاهه جو پڙ، بوچالو شاهه جو پڙ، امير شاهه جو پڙ، جمال شاهه جو پڙ، خاڪي شاهه جو پڙ، خير شاهه جو پڙ، ولائت علي شاهه جو پڙ، سخيءَ وارو پڙ، ڇنيءَ جو پڙ، امام علي شاهه جو پڙ، ڪورين جو پڙ، ڪاساين جو پڙ، واڍن جو پڙ، نهائين جو پڙ، هورالن جو پڙ، ڀچرا پور، کچر پور، الهداد چنڊ جو ڳوٺ، ٽنڊو طيب، ٽنڊو آغا، ٽنڊو نوڙهو، ٽنڊو يوسف، ٽنڊو مير محمود، بلڪ ٽنڊو مير نور محمد ۽ ٽنڊو غلام حسين ۽ گدوءَ جي پرپاسي وارا ٻه - چار ڳوٺ.

حيدرآباد جو شهر چاڙهين جي ڪري مشهور آهي. هاڻي مان شهر جي ڪن چاڙهين جا نالا لکندس. جيڪڏهن قلعي دروازي کان شروع ڪجي ته اوپر طرف ڏٽل شاهه جي چاڙهي، هيمو چاڙهي، نوڙهي واري چاڙهي، چتيل چاڙهي، سخي پير جي چاڙهي ۽ ڪاري موريءَ جي چاڙهي اچي وڃن ٿيون.

جيڪڏهن قلعي دروازي جي الهندي پاسي کان شروع ڪجي ته ڀرين ڀرين قدم گاهه واري چاڙهي ايندي، پوءِ همسٽيڊ هال واري چاڙهي، پائي خان جي چاڙهي، پڪو پير چاڙهي، چاڙهي بلاول (زناني اسپتال)، بوچالو شاهه چاڙهي، چوڙڪي چاڙهي، عيدگاهه واري چاڙهي ۽ سرفراز شهيد واري چاڙهي اچي وڃن ٿيون.

حيدرآباد شهر ۾ درگاهون به ڏاڍيون آهن. هتي مان چند مشهور درگاهن ۽ مزارن جا نالا ڏيندس. شاهه محمد مڪئي، سيد عبدالوهاب، پرور شاهه، نهال شاهه، سيد جمن شاهه، سيد چتن شاهه، سيد تاج محمد شاهه "سخي"، سرفراز ڪلهوڙو، سيد گل شاهه، سيد اشرف شاهه بخاري، جڙيل شاهه، حاجي شاهه ۽ ٻيا.

حيدرآباد شهر ۾ ڀرين ٽي وڏا مقام هوندا هئا. سڀ کان پراڻو ۽ وڏو قبرستان "شهيدن جو مقام" آهي. هيءُ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني کان استعمال ٿيندو اچي. ان کان پوءِ ٽنڊي آغا وارو قبرستان آهي؛ جنهن کي "پراڻو مقام" ڪري چون ٿا. ٽيون وڏو مقام ٽنڊي يوسف وارو آهي، هن کي "نئون مقام" ڪري چوندا آهن. انگريزن جي دور ۾ سواءِ هن وڏي مقام جي، ٻين مقامن ۾ دفن ڪرڻ ممنوع هوندو هو. اهڙو بورڊ خاص ڪري پراڻي مقام جي اڳ کان لڳل هوندو هو، پر جيئن پاڪستان قائم ٿيو، تيئن اهو بورڊ به ڪنهن پٽي اڇلائي ڇڏيو.

هنن ٽنهي کان سواءِ حيدرآباد شهر ۾ "گل شاهه" وٽ به مقام هوندو هو. اهو مقام ميرن جي دور کان وٺي انگريزن جي دور تائين، مسلمان ۽ هندو، ٻئي استعمال ڪندا هئا. ان ڳالهه کان، نه ته مسلمانن کي نفرت هئي، نه وري هندن کي ئي نفرت هئي. ڪجهه پوءِ خود هندن ان تي اعتراض ڪيو ۽ ٽنڊي ولي محمد وٽ هڪ خالي پلاٽ ورتي، ان کي مسان طور

استعمال ڪيو. ان ڪان پوءِ ”گل شاهه“ وارو مقام بہ بندش هيٺ اچي ويو. هندن جو هڪ مساڻ پيو بہ هو، جو ٽنڊي آغا جي پر ۾ سيٺ اجو مل جي کپهہ جي ڪارخاني جي ويجهو هو، اهو ڪهڙو اڳي بند ڪيو ويو هو.

حيدرآباد شهر سان لاڳو، چند اهڙا بہ محلا يا پاڙا آهن، جي بذات خود ننڍا قصبا يا ڳوٺ آهن. انهن کي بہ ٽنڊا ڪري چوندا آهن. هاڻي اهي ميونسپالٽيءَ جي حدن اندر اچي ويا آهن. ٽنڊن ۾، اسٽيشن لڳ ”ڪلهوڙن جو ڳوٺ“، شهر جي اپرلدي طرف ”الهداد چنڊ“ جو ڳوٺ، ٽنڊو طيب، ٽنڊو يوسف، ٽنڊو مير محمود، ٽنڊو آغا، ٽنڊو نور هو، ۽ ٻيا ننڍا پاڙا اچي وڃن ٿا. شهر جي الهندي طرف ٽنڊو ماهي مياڻ، ٽنڊو مير نور محمد، ٽنڊو غلام حسين، حسين آباد (گدو) ۽ دوابي جا ڳوٺ اچي وڃن ٿا. هي سڀ ڳوٺ شهر جي حدن اندر اچن ٿا، اگرچ انهن مان هر هڪ کي پنهنجي تاريخ آهي، جا ڏاڍي دلچسپ آهي. مثال طور: گدوءَ جو ڳوٺ ان لاءِ ٻڌو ويو هو، جو هتي سنڌ جو مشهور سفارتڪار ديوان گدو مل ڪابل مان واپس اچڻ مهل منزل انداز ٿيو هو. ٽنڊو ولي محمد، موجوده هنڌ تڏهن ٻڌو ويو هو، جو اصل جاءِ تي - يعني سول لائينس ويجهو - انگريز آفيسرن جا بنگلا ٺهرائڻ مقصود هو. گدوءَ جي شهر لڳ ننڍا هڪ يا بہ ٻيا ڳوٺ بہ آهن: هڪڙو ڪلهوڙن جو (ٻيو) ڳوٺ ۽ هڪ پناڻن جو ڳوٺ.

پراڻي حيدرآباد جي اردگرد، باغات هوندي هئي، انهيءَ ۾ اڪثر ڪري سيني ميون جا وڻ هوندا هئا. اهي ڪهڙو ڪري خانگي باغ هئا. بعضي ميونسپالٽي بہ باغ رکائيندي هئي. اڳي ميونسپل باغن ۾ بہ ميوي جا ئي وڻ هوندا هئا، خواهہ گلن وارا وڻ بہ هوندا هئا. خانگي باغن ۾ سڀ ڪان وڏو ۽ مشهور باغ، افندي باغ هو. هن کي تڏهن ”تروٽ جو باغ“ ڪري سڏيندا هئا. ٻيو وڏو باغ، مکي پريتمداس جو باغ هو. ان ڪان علاوه هڪ ٻئي هندو مکي صاحب جو بہ هڪ باغ هو جو هن ”گئو شالا“ ۾ تبديل ڪيو هو. شايد مکي هرڪشنداس نالو هئس. اهو باغ پوءِ گئو شالا باغ جي نالي سان سڏجڻ لڳو هو. ڦليليءَ جي پرئين پاسي - ڪاري موري طرف هڪ عاليشان ۽ خوشنما باغ هو، جنهن کي ڏولڻ داس جو باغ ڪري چوندا هئا. ساڳي طرح اچي موري، ڦليلي پار، ان ڪان بہ وڌيڪ خوشنما ٻيو هڪ باغ هو جنهن کي ”سيٺ ڪريم خواجي جو باغ“ ڪري چوندا هئا. حيدرآباد جي شهرين لاءِ هي هنڌ، گهمڻ جي لحاظ ڪان بهترين باغ هئا. ميوي وارن باغن ۾، مٿين باغن ڪان علاوه ٻيا ڪيترائي باغ هئا مثلاً اسٽيشن پار، ديوان جو باغ. ڪالي روڊ تي هڪ وڏو ميوي جو باغ. ساليانو يا سرڪاري باغ، موجوده راڻي باغ، ۽ ٻيا ننڍا اڪيچار باغ.

مٿي ذڪر ڪيل باغن ڪان علاوه، هن شهر ۾ ڪيترا سارا پارڪ ۽ گلن جا باغيچا بہ هوندا هئا. هنن ۾ سڀ ڪان وڏو ۽ سڀ ڪان شاندار پارڪ، اسٽيشن وارو باغ هو، جنهن کي

تڏهن ”راڻيءَ جو باغ“ چوندا هئا. موجوده راڻي باغ کي تڏهن ”سرڪاري باغ يا داس گارڊن“ سڏيندا هئا. حالانڪ ڪنهن به ”داس“ جو هن باغ سان ڪوبه تعلق ڪونه هو. ٻيو مشهور پارڪ ”شامداس پرومينيڊ“ جي نالي سان هو، جو ڏاڍو وڏو ۽ تمام ڊگهو باغ هو. ان کان علاوه هومسٽيڊ هال، ست پتالو باغ، پريم پارڪ ۽ ساڌو هيرانند پارڪ به سڀ گهمڻ جا هنڌ هئا. اهڙيءَ طرح حيدرآباد جي شهر ۽ آن جي آسپاس رڳي ساوڪ ۽ گلڪاري ڏسڻ ۾ ايندي هئي. ماڻهن ۾ گهمڻ جو ايترو شوق هوندو هو، جو ڪن ڪن پارڪن ۽ باغن ۾ شام جي مهل ايتري پيهه هوندي هئي، جو وهڻ جي جاءِ به نه ملندي هئي. خاص ڪري پريم پارڪ ۽ هومسٽيڊ هال ۾ روز شام جو ڏاڍي پيهه ٿيندي هئي. هڪ پارڪ گدوبندر ۾، درياهه جي ڪناري ڪان به هوندو هو، جو گرچه ننڍو هو، پر هڪ سهڻو پارڪ هو. حيدرآباد جا شوقين ڳاڏين ۾ چڙهي، هيءُ پارڪ ڏسڻ ايندا هئا. هن پارڪ جي ڪري گدوبندر جو شان دوبالا ٿي پيو هو. هڪ شاعر ته ان تي ڏاڍو سنو هڪ نظم به ٺاهيو هو:

گدوبندر گلشن ۾ بيشڪ بهاري آهه،
پئي پيهه پارڪ ۾ گهڻي، شام جو جت روز،
ڪرسيون لڳن جنهن جي ڪپ تي، وه وه جي واري آهه.

تڏهن گدوبندر ۾، درياهه جي ڪپ تي، شام جو ڪرسيون رکيون وينديون هيون، جتي ماڻهو اچي وهندا هئا ۽ درياهه جو نظارو ڏسندا هئا.

مٿي ذڪر ڪيل پارڪ درياهه جي ڪپ تي هو. ان جي برعڪس شامداس پرومينيڊ ڦليلي واهه سان برابر هلندو هو، جو تقريباً هڪ ميل ڊگهو هو. هي ٻئي پارڪ هاڻي ويران ٿي ويا آهن. اگرچه انهن جا اهڃاڻ موجود آهن، پر باغ نه آهن.

حيدرآباد شهر ۾ روشني ۽ پاڻيءَ وغيره جو اڳيون بندوبست:

ويهين صديءَ جي شروعات جي وقت کان وٺي ڏسجي ته معلوم ٿيندو ته اول ته تڏهن هي شهر ايڏو وڏو نه هو، ٻيو ته ان جي اردگرد اڪثر ٻنيون ۽ ميدان هوندا هئا ۽ ٻيون ته اهي شيون يا ڳالهيون، جن کان موجوده زماني جا ماڻهو فائدو حاصل ڪري رهيا آهن، سي لازماً نه هونديون هيون، مثال طور بجلي يا اليڪٽرسٽي اجا نه پئي هئي ۽ نه وري تڏهن ڪي نل ئي لڳل هوندا هئا.

جنهن صورت ۾ موجوده دؤر جي سائنسي ايجادن مان ڪو فائدو نه ورتو ويندو هو، تنهن صورت ۾ هتي جا رستا، چوراها ۽ گهٽيون، فانوس جي روشنيءَ ۾ روشن رکيا ويندا هئا. ويهين صديءَ جو پهريون چوٿون، يعني سال ١٩٠١ع کان ١٩٢٥ع تائين ائين هوندو هو. هر روز شام جو ميونسپالٽيءَ جا ماڻهو، ڪلهي تي ڏاڪڻ ۽ هٿ ۾ گاسليٽ جو دٻو کنيون، هر فانوس جي اڳ کان اچي بيهندو هو ۽ ڏاڪڻ ڪلهي تان لاهي، فانوس جي ٿنڀ سان

چپسان ڪري، مٿي چڙهي ويندو هو. سندس ڪلهي تي پراڻي ڪپڙي جو ٽڪر رکيل هوندو هو. هو ڪپڙي سان زور سان فانوس جي شيشن کي ۽ اندر رکيل چمنيءَ کي اگهندو هو، پوءِ ٿورو گاسليٽ وجهي، وٽ کي ٺيڪ ڪري، فانوس ٻاري، لهي ويندو هو. محلي جا ٻار، عام طرح سان، فانوس جي پير ۾، سانجهيءَ جي مهل رانديون ڪندا هئا، تان جو رات گهاٽي ٿيندي هئي، پوءِ سڀ ٻار گهرن ۾ ويندا هئا.

شاهي بازار ۾ دڪانن تي به گاسليٽ جون بتيون ٻرنديون هيون. دڪانن ۾ اهڙيون ٿي بتيون هيون، جهڙيون اڃا تائين سنڌ جي ڳوٺن ۾ ٻاريون وينديون آهن. ٽويءَ واريون بتيون هنن جي وٽ گول سلينڊر جهڙي هوندي آهي، جنهن ڪري چئني پاسن ڏانهن هڪ جيتري روشني پوندي آهي. اهي بتيون تڏهن اهڙيون تکيون محسوس ٿينديون هيون، جو سنهو سنهو ڪم، مثلا درزي يا سوناري جو ڪم به آسانيءَ سان ٿي سگهندو هو. حيدرآباد شهر جي گهرن ۾ تڏهن لالٽين يا شمعدان ٻرندا هئا. غريب ماڻهن جي گهرن ۾ گاسليٽ جون ڪُپريون ٻرنديون هيون.

شاهي بازار جي دڪانن تي ۽ بعضي گهرن ۾ به بجاءِ بجليءَ جي فٽن جي، هٿ جي ڇڪڻ جا پنکا لڳل هوندا هئا. بازار، آفيسن يا ٻين اهڙن هنڌن تي، ڪڇي ۽ ڪولهي نينگرا "سائين پکو ڇڪايو، سائين پکو ڇڪايو" چوندا، گهمندا ڦرندا نظر ايندا هئا. هڪ ٽڪو يا وڌ ۾ وڌ ته آنو ڏبو هئن ته خوش ٿي پکو ڇڪيندا هئا. وڏين آفيسن ۾ اهو ڪم "پنکا ڪولي" ڪندا هئا. ڪن ڪن اسڪولن ۾ به ڇت ۾ پنکا لڳل هوندا هئا، اتي پٽيوالا يا غريب شاگرد رسي ڇڪيندا هئا. جن اسڪولن ۾ مان پڙهيو هئس، انهن مان ڪنهن ۾ به پکو لڳل نه هو.

بجلي نه هئڻ ڪري اڄ ٻيهڻ جون انجڻيون ۽ ڪُتر وغيره جا ڪارخانا به هٿ سان هلايا ويندا هئا. بعضي آئل انجڻ جي ذريعي، بعضي ڪنهن وهٽ کي ٻڌي ائين ڪندا هئا. خاص ڪري ڪُتر جا ڪارخانا، اٺ کي ٻڌي هلايا ويندا هئا. جهڙيءَ طرح سان نار ۾ يا گهاڻي ۾ اٺ ٻڌبو آهي، اهڙيءَ طرح سان ڪُتر جي مشين ۾ ٻڌو ويندو هو.

هڪ ڳالهه کي محسوس ڪيو ويندو هو، ته تڏهن هن شهر ۾ فانوس سهائين راتين جو نه ٻاريندا هئا، فقط اونداهين ۾ ٻاريندا هئا. سهاين راتين ۾ حيدرآباد شهر جا رستا ۽ گهٽيون، چنڊ جي ٿڌي روشنيءَ ۾ مُنور ٿي ويندا هئا. تڏهن آمدرفت گهٽ هئي ۽ نه وري چوريءَ جو ڊپ هوندو هو، جنهن ڪري ميونسپالٽي بچت ڪري، فانوس فقط اونداهين راتين ۾ ٻاريندي هئي. هيءَ پَر، بجليءَ جي پوڻ ڪان پوءِ به هلندي آئي، چنانچه ورهاڱي کان اڳ هن شهر حيدرآباد ۾ ڪاٻه ميولسپل بجلي نه ٻرندي هئي.

ننڍي وهيءَ وارا خاص ڪري سهائين راتين ۾ ونجهوٽي يا اهڙيون ٻيون رانديون ڪندا هئا. ننڍي هوندي اسان به چنڊ جي ٿڌي روشنيءَ ۾ رانديون ڪيون هيون. بلڪ اها روشني راند لاءِ وڌيڪ موزون سمجهي ويندي هئي. ماڻهو ڳالهيون ڪندا هئا ته اڳي هتي

اڻويهين صديءَ جي آخر ۾، حيدرآباد جي گهرن ۾ ساوڻ رات جي مهل چانڊوڪيءَ ۾، ستاري ۽ بادلي جي پرت جو ڪم ڪري سگهنديون هيون. اڳي وڏا هوندا هئا. چانڊوڪيءَ جي ڪابه ڪمي ڪين هئي، سو ان سان باقاعدي ڪم ورتو ويندو هو. اڄڪلهه اهڙيءَ ڳالهه تي ڪيل ڪجي. اڄڪلهه تہ روشنيءَ ۾ بہ اهڙو ڪم، سنهو سنهو ڪم ڪري نٿو سگهجي. جي هڪ ڪلاڪ لاءِ بجلي بند ٿي ٿئي تہ ڪم تہ ٺهيو، بازار بہ بند ٿيو پوي ٿي. سو چانڊوڪيءَ ۾ اڄ جو ماڻهو ڪوبہ ڪم ڪري نہ سگهندو.

جيستائين هن شهر جي پاڻي وغيره جي مهيا ڪرڻ جو تعلق آهي تہ پتو پيو پوي تہ اٽڪل سال ١٩٢٠ع ڌاري شهر ۾ باقاعدي نلن جي ذريعي پاڻي مهيا ڪيو ويندو هو. جيئن معلوم ٿيو آهي تہ پهرين روزانہ پنج هزار گئلن پاڻي شهر لاءِ ڇڪيا ويندا هئا، جي ٿوري آباديءَ جي ڪري پورا ٿي ويندا هئا، بلڪ بچت هوندي هئي. جڏهن اڃا نل نہ پيا هئا، تڏهن پُراڻن طريقن سان اهو پورائو ٿيندو هو. اول تہ حيدرآباد شهر جي پرسان ڦليلي ڦاٽ وهندو هو. اهو تڏهن ڦاٽ هو، اڃا واهہ نہ ٿيو هو. ان جو پاڻي شايد اڇي موريءَ وٽان موڙي، شهر جي اپرندي طرف هڪ کڏ ۾ جمع ڪيو ويندو هو. ميرن واري زماني ۾ ميءَ کڏ ئي شهر جي پاڻيءَ جو واحد ذريعو هئي. انگريزن جي دؤر ۾ جام شوري کان هڪ واهہ جنهن کي پوءِ نئين ڦليلي سڏيو ويو هو، ڪوٽڙي هن پراڻي ڦليليءَ ۾، رشي گهاٽ وٽ ملايو ويو هو. ان واهہ سان هڪ ننڍي شاخ شهر ڏي رکي وئي هئي. هن شاخ جو پاڻي پهرين ”ڏومڻ واهہ“ ۾ کڏ ٿيندو هو، اتان اهو تازو ۽ سٺو پاڻي وڃي ”سنگت واهہ“ ۾ پوندو هو. هي واهہ جنهن هنڌ هو، اتي هينئر سٽي ڪاليج ۽ ڪپڙي مارڪيٽ آهي. البت هن هنڌ واهہ جو پاڻي هڪ تلاءُ جي صورت ۾ ٿسي پکڙجي ويندو هو، جنهنڪري هتي يعني جٽيل چاڙهي کان وٺي ڪنڀارن جي پاڙي تائين هڪ وڏو ۽ ويڪرو تلاءُ هوندو هو. هن کي بعضي تلاءُ نمبر پهريون بہ چوندا هئا. هتي شهر جا ماڻهو وهنجڻ يا ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ ايندا هئا. ماڻهو چوندا هئا تہ جڏهن ڦليلي چڙهندي هئي ۽ سنگت واهہ پربو هو، تڏهن شهر وارن کي خوشي ٿيندي هئي. هندو زالون، سون جي تعداد ۾ اکو پائڻ يا سنان ڪرڻ يا پاڻي پرڻ لاءِ قطارن ۾ سنگت واهہ جي ڪپ تي ڏسبيون هيون. ڪن ڪن هنڌن تي پٿر جون پڳوڙيون بہ ٺهيل هونديون هيون، جتان ماڻهو لهي تلاءُ جو پاڻي پريندا هئا.

سنگت واهہ کان پوءِ اهو پاڻي تلاءُ نمبر ٻئي ۾ ايندو هو. هي تلاءُ نوڙهي واري چاڙهي واري رستي ۾ گرونگر واري رستي جي وچ ۾ هوندو هو. هن هنڌ شهر جي ڏاڪٽي پاسي وارا، فقير جي پڙ ۽ قلعي دروازي جا ماڻهو، پاڻي پرڻ يا وهنجڻ لاءِ ايندا هئا.

تلاءُ نمبر ٻئي کان پوءِ اهو پاڻي تلاءُ نمبر ٽئين ۾ ايندو هو. هي تلاءُ سيني کان وڏو، ويڪرو ۽ ڪشادو هوندو هو. اڃا تائين، جڏهن تہ تلاءُ ڏٽجي ويا آهن، آتي جايون

ٿهي ويون آهن، تڏهن بہ آتي جي ماڻهن يا جاين کي ”تلاءُ نمبر ٽئين جا ماڻهو يا جايون“ سڏيو ويجي ٿو. هيءُ هڪ اهم ۽ مشهور محلو آهي. سچ تہ سواءِ هن محلي جي سنڌي مسلمان ٻئي ڪنهن هنڌ ايترا نہ ملندا.

تلاءُ نمبر ٽئين وٽ ٻين ڪئنڊن ڪنڊڙ ماڻهن سان گڏ، ڪيترا سارا پکالين جا بہ گهر هوندا هئا. اڄا بہ انهن جو اولاد آتي رهندو اچي. اهي ماڻهو ڏڪن تي وڏيون پکالون ڀري، شهر وارن کي پاڻي پهچائيندا هئا. جڏهن تہ تلاءُ ڏنجي ويا هئا ۽ نل عام ٿي ويا هئا، تڏهن بہ اهي ماڻهو پنهنجن ڏڪن تي پکالون رکي، انهن ۾ نل جو پاڻي ڀري ماڻهن کي پهچائيندا هئا. اسان جي نبڍي هوندي هڪ شخص، اسان جي پاڙي ۾ ايندو هو، ڪيس هڪ مهٽو ڏڳو هولدو هو. آن تي پکال رکيل هوندي هئي. ان مان ساندارا ڀري، ڦي ساندارو هڪ پئسي ۾ ڏيندو هو. اسان جي گهر ۾ تڏهن ال لڳل هو، پر ٻين گهرن وارا، جن وٽ لل لڳل نہ هئا، ڪائنس ڀرائيندا هئا. پاڙي جا ٻار ڪيس ”مامو جمعو“ ڪري سڏيندا هئا.

للڪي جو پاڻي، شروع شروع ۾ فقط شهر جي ماڻهن لاءِ رکيو ويو هو. يعني حاج ڪر ۽ ٻيڻ لاءِ، جو اڄا هن شهر ۾ وڏا ڪارخانا ڪين هوندا هئا. اهو پاڻي گدوءَ ڪان، درياهہ مان چڪي، پڪي قلعي ۾ آندو ويندو هو. هتي سرن جي ٺهيل هڪ ٽانڪي هوندي هئي. ان مان وڏن پائيپن جي ذريعي، شهر ۾ موڪليو ويندو هو. آن ٽانڪيءَ کي، حيدرآباد جا ماڻهو ”ٽل“ ڪري چوندا هئا. سڀ ڪان وڏو پائيپ، جو ٽانڪيءَ مان نڪرندو هو، سو شاهي بازار ڪان ويندو هو. هاڻي ان جاءِ تي ٻہ وڏا پائيپ لڳل آهن. هڪ ننڍو پائيپ، قلعي ڪان اپرندي طرف گرونگر ڏي ويندو هو. ٻيو وري آلهندي طرف، گاڏي ڪاتي ڏانهن ويندو هو. ننڍا پائيپ ۽ نل هنن مان نڪرندا هئا.

جيئن تہ تڏهن حيدرآباد جو شهر ايڏو وڏو نہ هو، نڪو وري ڪي ڪارخانا ئي وڏا ويا هئا، جنهنڪري نلن جو پاڻي چوويهہ ڪلاڪ ٻيو وهندو هو. البتہ اڳي پاڻيءَ کي ائين ضايع ڪين ڪيو ويندو هو، جنهنڪري پاڻيءَ جي اٽاٽ ڪڏهن بہ ڪين ٿي هئي. جهڙيءَ طرح حيدرآباد جو شهر سٺي ۽ ٿڌي هوا ڪان مشهور آهي، تهڙيءَ طرح اڳي گهڻي ۽ تازي پاڻيءَ جي ڪري بہ مشهور هو. هندو ماڻهو تہ ائين بہ چوندا هئا: ”حيدرآباد جي شهر ۾ گهر گهر ۾ پئي گنگا وَهي“. اهو فقط پاڻيءَ جي گهڻائي ۽ درياهہ جي مٺي، تازي ۽ مٺي پاڻيءَ جي بدولت هو.

جيتريقدر معلومات ملي سگهي آهي، اوتري مان پتو پيو ٿو تہ، جڏهن نل پيا هئا، تڏهن هن شهر جي واسطي پهرين پنج هزار گئلن ۽ پوءِ ڏهہ هزار گئلن روزانہ پاڻي موڪليو ويندو هو. پوءِ جيئن جيئن شهر ترقي ڪندو ويو، آبادي وڌندي وئي، تيئن اهو وڌندو پنجاهہ هزار گئلن ٿيو. ليڪن اهو بہ هن شهر جي لاءِ گهٽ ٿي پيو هو، جنهن لاءِ ان کي

وڏائي هڪ لک ڪٺلن ڪيو ويو. اهو به هن شهر لاءِ پورو نه ٿيو. ڇاڪاڻ ته آبادي تيزيءَ سان وڌي رهي آهي. هيئنر جي خبر ناهي ته روزانو ڪيترا لک ڪٺلن پاڻيءَ جا هن شهر لاءِ موڪليا ٿا وڃن.

حيدرآباد شهر جا پـوليس ٿاڻا، چنگي ناڪا، باهه وسائڻ جـون جايون، عبادت جـون جايون آفيسون، وغيره وغيره:

موجوده صديءَ جي شروعاتي پنجويهن سالن دوران، جڏهن حيدرآباد جو شهر گهڻو ننڍو هو، تڏهن، ڏوهن کي روڪڻ لاءِ جاءِ بجاءِ ننڍا پـوليس ٿاڻا، يا چونڪيون ٺهيل هونديون هيون. پوليس جو عملو بـه تڏهن گهٽ هوندو هـو. ننڍين پوليس چونڪين کي هاڻي ختم ڪيو ويو آهي، ۽ وڏين استيشنن جي عملي جو تعداد وڌايو ويو آهي. اهڙي چونڪي اڃا ٽائين ڪاهي روڊ تي موجود آهي، ان کي "ڪلو پوليس چونڪي" چيو وڃي ٿو. انگريزن واري دور ۾، هن شهر ۾ جي مشهور پوليس چونڪيون هيون سي هي هونديون هيون:

(۱) تروٽ پوليس پوسٽ. هيءَ هڪ ننڍي پوليس چونڪي يا گهاٽ هوندو هو: هتي فقط هڪ يا ٻه جمعدار، ۽ چار ڪن سپاهي مقرر هوندا هئا. هي پوسٽ گرونگر روڊ تي ۽ يونيورسٽيءَ جي بي ايڊ جي شاگردن جي هاسٽل، جي نزديڪ هئي. هيئنر آتي هڪ ننڍي مسجد ٺهيل آهي، جا تڏهن ناهي وئي هئي.

(۲) فقير جو پڙ پوليس استيشن. هيءَ هڪ وڏو ٿاڻو هـو جـو بلڪل آن هنڌ هـو جتي هيئنر پاڄيءَ وارا وهندا آهن. هتي عموماً هڪ سينئر صوبيدار ۽ ٻه ڪن جمعدار ۽ ڪيترا سارا سپاهي مقرر هوندا هئا.

(۳) ريلوي استيشن پوليس ٿاڻو. هيءَ هڪ ننڍو گهاٽ هو، ۽ استيشن روڊ ۽ شاهه مڪي رستي جي سنگم تي هوندو هو. هتي اڃا ٽائين پوليس آفيسر ويٺل ڏسڻ ۾ ايندا آهن.

(۴) ڪنٽونمينٽ پوليس استيشن. هيءُ هڪ وڏو ۽ مشهور ٿاڻو آهي. هتي ڪيترائي آفيسر هوندا آهن. اڃا ٽائين شهر جي هڪ اهم پوليس استيشن آهي.

(۵) مارڪيٽ پوليس استيشن. شهر جي سڀ کان وڌيڪ گهنجان علائقي ۾ آهي. هتي هميشه سينئر پوليس آفيسر ۽ گهڻو عملو رکيو ويندو آهي.

(۶) قليلي پوليس استيشن. هي به هڪ وڏو ۽ اهم پوليس ٿاڻو آهي. هن ٿاڻي جي ايراضي - رينج - سڀني کان وڏي آهي. هتي به سينئر پوليس آفيسر مقرر هوندا آهن.

(۷) حيدرآباد سٽي پوليس استيشن. هي شهر جو سڀ کان وڏو ۽ مرڪزي ٿاڻو آهي. شهر جو فوجدار ۽ ٻيا وڏا پوليس آفيسر هتي مقرر هوندا آهن. اڳي هن ٿاڻي کي چاڙهي به ڪري سڏيندا هئا. انگريزن جي دور ۾، سٽي ٿاڻي تي رڳو انگريز آفيسر رکيا ويندا هئا.

(٨) گدو پوليس اسٽيشن. ٿاڻو گدو شهر ۾ آهي. هيءَ به هڪ اهم ۽ پراڻي پوليس اسٽيشن آهي.

(٩) سرو گهاٽ پوليس چونڪي. هيءَ ننڍو ٿاڻو يا چونڪي آهي جا گهڻو اڳ قائم ڪئي وئي هئي. حقيقت ۾ هن چونڪيءَ جي قائم ٿيڻ کانپوءِ، شاهي بازار جي هن هنڌ جو نالو ”سرو گهاٽ“ پيو هو. اجا تائين هتي ننڍا پوليس آفيسر مقرر ڪيا ويندا آهن.

مٿي ذڪر ڪيل پوليس ٿاڻن کان علاوه، هن شهر ۾، يا شهر جي آسپاس ٻيا به ننڍا ٿاڻا آهن. مانا ڊوري پوليس پوسٽ: هيءَ ننڍي چونڪي شهباز بلڊنگ جي سامهون رستي جي ٻئي طرف آهي. ان کان سواءِ پائي خان جي چاڙهيءَ وٽ به هڪ چونڪي هئي، جا هاڻي ختم ڪئي وئي آهي: هاڻي ان چونڪيءَ تي خانگي ماڻهن جو قبضو آهي.

ٿوري آباديءَ جي ڪري، تڏهن ٽريفڪ به گهٽ هوندي هئي. اڳي ڪو ورلو حادثو ٿيندو هو. تاهم ٽريفڪ کي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ هيٺين چوراهن تي پوليس آفيسر مقرر هوندا هئا.

(١) قلعي دروازي واري چوراهي تي. (٢) گاڏي کاتي وارو چوراهو، سلطان هوٽل وٽ. (٣) چوڏڪي چاڙهي، سٽي پوليس ٿاڻي وارو، چوراهو. (٤) تلڪ چاڙهيءَ جي هيٺ، سينٽ ميري اسڪول وارو چوراهو. (٥) مارڪيٽ ٽاور وارو چوراهو. (٦) فقير جي پڙ وارو نور ڍهي جي چاڙهيءَ جي هيٺ جو چوراهو. (٧) اسٽيشن وٽ زميندار هوٽل جي سامهون چوراهو. هتي عموماً شام جو پنجين وڳي کان رات جو نوين تائين، ٽريفڪ کي ڪنٽرول ڪرڻ جا پوليس آفيسر بيهندا هئا. هنن آفيسرن لاءِ ڪا خاص يونيفارم ڪين هوندي هئي. اهائي ڊريس جا عام سپاهي ڍڪيندا هئا، سا هي به ڍڪيندا هئا. هاڻي سوال آهي ته اڳي جا سپاهي ڪهڙي قسم جي ڊريس ڍڪيندا هئا. ان جو جواب هي آهي: اڳي هڪ سپاهيءَ کي مٿي تي ڪاري رنگ جي ڪُلاه سان ڳاڙهو پٽڪو، بُت تي هڪ بشرٽ ۽ جهڙو گيڊلو، ٽنگن ۾ چيڏي يا نڪرس ۽ گوڏن تي پٽيون ويڙهيل هونديون هيون. پيرن ۾ هميشه وڏو لانگ بوٽ هوندو هئس. اڳي سپاهيءَ کي چنپل نه ڏيندا هئا. سپاهيءَ جي چيلهه جي گرد هڪ چمڙي جو پٽو هوندو هو، جنهن تي سنڌس نمبر آڪريل هوندو هو. سياري ۾ هر سپاهيءَ کي هڪ وڏو ڪوٽ ٻرانڊي ڏنو ويندو هو. اِج واري لباس کان اهو لباس وڌيڪ مهانگو، شاندار ۽ سٺو هوندو هو.

جمعدار به اهڙوئي لباس ڍڪيندا هئا. وڏا آفيسر، انسپيڪٽر يا سب انسپيڪٽر عموماً خاڪي پينٽ ۽ هئٽ يا خاڪي نڪرس ۽ هئٽ پائيندا هئا. اڳي هڪ صوبيدار يا سب انسپيڪٽر کي تلوار به ڏني ويندي هئي: جا اگرچه سونهن لاءِ هوندي هئي، پر ڏاڍي پئي لهندي هئي. صوبيدار کي هڪ پستول به ڏنو ويندو هو. حيدرآباد جو هڪ آزمودگار پوليس آفيسر آغا ڪرم علي شاهه جڏهن خاڪي پينٽ، هئٽ ۽ تلوار پائي، ڊيوٽيءَ تي ويندو هو، تڏهن اهڙو

لهندو هو جو ماڻهو کيس فقط هڪ نظر ڏسڻ لاءِ حيران ٿيندا هئا. هو ڪجھ وقت لاءِ فقير جي پڙ جو سينئر پوليس آفيسر ٿي رهيو هو.

جيسين هن شهر جو تعلق آهي، ته ائين ٿو معلوم ٿئي ته اڳي جتي هڪ پوليس ٿاڻو يا چونڪي هئي، آتي پر ۾ ئي هڪ چنگي يا ناڪو به هوندو هو، حالانڪ پوءِ ڪي ناڪا ويران به ٿي ويا هئا، تاهم هن صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ هيٺيان ناڪا هوندا هئا:

(١) راجا واري ڳاڙهيءَ جو ناڪو. هيءُ ناڪو اسٽيشن جي پر ۾، پوليس چونڪيءَ وٽ هڪ چنگي ناڪو هو، جو سڀ کان وڏيڪ اهم ۽ مشهور هوندو هو.

(٢) گڊس ناڪو. هيءُ به اسٽيشن واريءَ ايراضيءَ ۾، پڪي قلعي جي پٺت کان هوندو هو.

(٣) تلاءُ نمبر ٽيون ناڪو. هيءُ گرونگر جي سامهون هڪ وڏو ناڪو هو، جو هاڻي ويران آهي.

(٤) ٽنڊي يوسف وارو ناڪو. هيءُ ٽنڊي يوسف واري ڦاٽڪ جي اڳ کان هڪ وڏو ۽ مشهور ناڪو هو، جو اڄا تائين پٺي هنڌ تي قائم آهي.

(٥) اڇي موريءَ وارو ناڪو. هيءُ ڦليليءَ جي ڪپ تي، اڇي موريءَ وٽ اهي.

(٦) ڪاري موريءَ وارو ناڪو. هيءُ وري ڪاري موريءَ وٽ نهر جي ڪپر تي آهي.

(٧) دواهي وارو ناڪو. هيءُ مشهور ناڪو اڳي حيدرآباد جي سول اسپتال جي پرسان هو، هاڻي ان کي ڪنهن پٺي هنڌ منتقل ڪيو ويو آهي.

هڪ ٻيو ناڪو به هو، جو هاڻي ويران آهي. اهو شهر جي وڏي پوسٽ آفيس جي بلڪل سامهون هوندو هو. هاڻي ان هنڌ تي ريڊيو اسٽيشن آهي.

هاڻي هن شهر جي چنگي ناڪن ۾ به خاصو اضافو اچي ويو آهي. جيئن شهر وڌندو ٿو وڃي، تيئن نون نون هنڌن تي چنگيءَ جي ضرورت پوندي ٿي وڃي. انهن سان منهنجو واسطو ڪونهي، باقي جيسين پراڻن ناڪن جو تعلق آهي، ته سواءِ هڪ-ٻن ناڪن جي، ٻيا سڀ اڄا تائين ڪم ۾ ايندا رهن ٿا.

حيدرآباد شهر ۾ ميونسپالٽيءَ جي طرفان چند اسپتالون، مسافرخانا ۽ اهڙيون ڪي ٻيون عوام جي فائدي ۾ ايندڙ جايون به قائم هيون، انهن مان ڪي اڄا تائين قائم آهن ۽ ڪن جو وجود ختم آهي. مثلا تارا چند واري اسپتال، شهر جي اڀرندي طرف ۽ ڊاڪٽر لڪيءَ جي ميونسپل اسپتال، شهر جي الهندي طرف اڄا تائين ڪم ڪري رهيون آهن. حيدرآباد جي ميونسپالٽيءَ جو قائم ڪيل، فقير جي پڙ وارو مشهور آيرويدڪ دواخانو هاڻي بند آهي. ساڳيءَ طرح پاڻي وسيامل جو نهرايل مسافرخانو (اسٽيشن لڳ) به هاڻي بند آهي، آتي ڪو اسڪول کيو ويو آهي. مارڪيٽ وارو اسپتال جي مريضن جي مائٽن وارو مسافرخانو پڻ ختم ڪيو ويو آهي. گاهه مارڪيٽ وٽ، ميونسپالٽيءَ جو ٻيل خانو هاڻي هميشه لاءِ ختم ڪيو ويو آهي.

حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جون، اڳي ٻن هنڌن تي ٻاهه وسائڻ جون جايون هيون. وڏي جاءِ فقير جي پڙ وٽ، بصر-پاڙيءَ جي ڀرسان هئي. اگرچه هن جاءِ تي پراڻي طرز جي پمپ واري ٻاهه وسائڻ جي مشين رکيل هئي، تاهم اڳ ڪانه هڪ وڏي ۽ اوچي لوهي ٿنڀ ۾ لڳل هڪ شاهي گهنڊ هوندو هو. ٻاهه جي لڳڻ جي صورت ۾، اول اهو گهنڊ وڄايو ويندو هو ۽ ان سان گڏ مشين کي تيار ڪري، ان طرف ڏي موڪليو ويندو هو: تا ته ٻاهه وسائي وڃي. بعد ۾ سال ۱۹۲۰ع ڌاران پوءِ، شهر ۾ ٻاهه لڳڻ جي صورت ۾ گهگهو (سائرن) وڄايو ويندو هو، ليڪن پوءِ به هيءُ شاهي گهنڊ ضرور وڄائيندا هئا. اسين پنهنجي جاءِ جي ڪُنڊ تان بيهي ڏسندا هئاسين ته اهو لوهي ٿنڀ ۽ ان جي مٿان لڳل پيتل جو شاهي گهنڊ ڏسڻ ۾ ايندا هئا. گهڻو پوءِ ان گهنڊ کي لاٿو ويو هو.

حيدرآباد ۾ هڪ ٻي به اهڙي جاءِ هئي، جنهن کي ٻاهه وسائڻ جي جاءِ ڪري چوندا هئا. اها مارڪيٽ جي ٽاور جي پڊ ۾ هوندي هئي. هتي هڪ گئريج جهڙي دڪان ۾ ٻاهه وسائڻ جي موٽر بيٺل هوندي هئي. هن موٽر جي اها خاصيت هئي، جو هن جي هلڻ ڪري پاڻي خود بخود نلڪن ۾ چڙهندو هو، جتان پوءِ ٻاهه وسائي ويندي هئي. شايد هاڻي اتي هڪ جي بجاءِ ٻه ڪن موٽرون آهن. حيدرآباد جي ميونسپالٽيءَ جي آفيس ساڳي هنڌ، يعني سٽي پوليس ٿاڻي وٽ هئي. ٻيون آفيسون هن طرح جون هيون:

هڪ وڏي ڪورٽ، يعني سيشن ڪورٽ. هڪ فوجداري ۽ ٻي ديواني ڪورٽ. ٻين لفظن ۾ هڪ مئجسٽريٽ جي ڪرمنل ڪورٽ ۽ ٻي سول ڪورٽ. ڪليڪٽر، ڊپٽي ڪليڪٽر، مختيارڪار، هڪ سٽي مختيارڪار، هڪ ڪورٽ آف وارڊس ۽ انڪمبرڊ اسٽيٽس ڪورٽ (جنهن کي اڻ پڙهيل ماڻهو ڪٽل ڪاٽو چوندا هئا). لئنڊ رڪارڊ آفيس، سٽي سروي آفيس ۽ ايس-پيءَ جي آفيس وغيره وغيره.

جيسين هن شهر جي عبادتگاهن، يعني مسجدن ۽ مندرن جو تعلق آهي، ته هڪ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته حيدرآباد ۾ تڏهن مسجدون ته ڪوڙ هيون، پر جنهن کي مندر چوندا آهن، اهي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ هئا، باقي ٽڪاڻا قدري هوندا هئا. سنهنجيءَ راءِ ۾ مندر جو اکر بعد ۾ ٻاهران ڪٿان آيو آهي. سنڌ جي هندو شاعرن به پيا ته اهڙا ڪيترا لفظ ڪم آندا آهن، مثلا: مڙهي يا ڏيوري وڏ ۾ وڏ ته ٽڪاڻو. دلپت چيو آهي: "مڙهي ۽ مسجد ۾ روشن هڪ ڏيو." بهرحال مان هن موضوع تي ڪو اٿارڻي نه آهيان، ليڪن هن شهر ۾ اڳي هندن جون جي پوتر جايون هيون، انهن جا نالا هي آهن:

(۱) ڀائي ايسرداس جو بازار وارو مشهور ٽڪاڻو. (۲) سري گهاٽ وارو ڀائي گرپت جو ٽڪاڻو. (۳) قلعي دروازي وارو ٽهلرام وارو ٽڪاڻو. (۴) شاهي بازار، جمن شاهه جي پڙ ۾ "سوائيءَ" جو ٽڪاڻو. (۵) گروننگر واري مشهور دربار. (٦) ڀائي پهلاج جي دربار، وغيره.

جڏهن حيدرآباد ۾ هندستان جي مختلف علائقن مان هندو ماڻهو ڪثرت سان اچڻ لڳا هئا، تڏهن هتي جي هندن انهن کي شهر کان ٻاهر ڦليليءَ طرف ۽ قلعي جي پٺ ڏانهن شوالا ۽ مندر ٺهرائي ڏنا هئا. اهڙا مندر ته ڪافي هئا، ليڪن انهن جا پوڄاري غير سنڌي هندو هوندا هئا. ڦليليءَ جي ڪپ تي ”لڇمي نارائڻ جو مندر“ قلعي جي پٺ طرف راڻي باغ ۾ شوالو يا ٽنڊي طيب ۾ شوالو، اهي ئي ماڻهو سنڀاليندا هئا، جي غير سنڌي هندو هئا. انگريزن واري دؤر ۾ هندستان جي علاقي يو پي، راجستان، بمبئي وغيره مان، هندن جو ڪافي تعداد آيو هو. منهنجي خيال ۾ مندرن جو ڪلت هتي انهن آندو هو.

حيدرآباد جي قديم مسجدن ۾ هيٺيون مسجدون اهم سمجهيون وڃن ٿيون:

(۱) مير ڪرم علي خان واري مسجد، شاهي بازار سترين جي گهٽي. (۲) مائي خيريءَ جي مسجد، فقير جو پڙ. (۳) مسجد مائي شهربانو، ڀائي خان جي چاڙهيءَ جي مٿان. (۴) مسجد گل جان، پڻ قبرن ويجهو. (۵) قديم مسجد، شاهه مڪي، ڪچو قلعو. هي سڀ پراڻيون مسجدون آهن. جيڪي بعد ۾ انگريزن جي دؤر ۾ ٺهيون تن ۾ هيٺيون مشهور مسجدون آهن:

جامع مسجد صدر، سلاوٽ مسجد مارڪيٽ، پنورهن جي مسجد ٽنڊو ولي محمد، چاڙهي مسجد شاهي بازار، زوار حسين شاهه مسجد ٽنڊو آغا، کٽين جي مسجد گرونگر وٽ، نعلبندن واري مسجد پڪو قلعو، لوهارن جي مسجد ڏتل شاهه چاڙهي، تيورن جي مسجد اونگ بازار، واڍن جي مسجد واڍن جو پڙ، مسجد سيد محمد شاهه قاضي صالح گهٽي، گنج بخش واري مسجد فقير جو پڙ، گنج بخش جي گهٽي، نهاين جي پڙ واريون ٻه مسجدون، ڪاهي روڊ تي ٻه مسجدون، چٽن شاهه جي مسجد، ميمڻ جي مسجد، مسجد پير مڪي، مسجد شاهه عبدالوهاب، مسجد سيٺ حافظ نهال شاهه جو پڙ وغيره وغيره.

انهن مسجدن کان علاوه پيون به ڪيتريون مسجدون آهن، سڀ نالا ڏيئي نٿا سگهجن. تاهم هي اهي مسجدون آهن، جي پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ جون آهن، يعني تڏهن جون آهن، جڏهن جو احوال لکي رهيو آهيان. قيام پاڪستان کان پوءِ هن شهر ۾ اهتريون ته گهڻيون مسجدون ٺهيون آهن جو انهن جا نالا يا انهن جي ڪٿپ هڪ ڪتن ڪم آهي. اسان جو مقصد فقط انگريزن واري زماني جي وڏين مسجدن سان آهي.

حيدرآباد جي ماڻهن جي پوشاڪ بابت:

انگريزن واري دؤر ۾، هن شهر جا هندو ڪافي ترقي ڪري ويا هئا. هو بلڪل ماڊرنائيزڊ ٿي ويا هئا. نتيجو اهو نڪتو ته پڙهيل هندو ماڻهو پلي ته هڪ هٽ واڻئي جو پٽ هجي، ان دؤر ۾ ڪڏهن ڪڏهن انگريزي لباس، هٽ ۽ پينٽ به ڍڪيندو هو. هندو عامل ته هونءَ ئي پٺي جي تقليد ڪرڻ جا هوشيار هئا، سي بلڪل انگريز لڳندا هئا. فقط وڏي عمر وارا

هندو، خصوصاً پائيبند پنهنجي پراڻي پوشاڪ پائيندا هئا. عاملن جا ٻه بزرگ ماڻهو، اگرچ انگريزي ڪپڙا ڍڪيندا هئا، تاهم غلاميءَ جو ٽوپلو نه پائيندا هئا. مثال طور ديوان سنتداس هميشه ٽوپي ڍڪيندو هو، حالانڪ هڪ سوٽيڊ بوٽيڊ ماڻهو هو. هن شخص جي نالي سان اڄا تائين هيرآباد وارو "جيل روڊ" سڏجي ٿو. اسان جو پرنسپال مسٽر ايس. ايچ. پارواڻي به ساڳيءَ طرح ڪاري ٽوپي ڍڪيندو هو.

عاملن کان پوءِ حيدرآباد جي هندن ۾ پائيبندن جو نالو اچي ٿو. پائيبند ماڻهو عموماً ڏنوان پرش هوندا آهن. هو ڊگهو ڪوٽ، ڌوتي ۽ مٿي تي اڇي پڳ پائيندا آهن. بعضي پڳ جي بدران آچي بخمل جي ٽوپي به پائين. مکي بگومل، جو حيدرآباد جي هندن جو پريومڙس جو، هميشه اهڙي ٽوپي ۽ پائجامو پائيندو هو. مکي صاحب کي ڪڏهن به ڌوتي پائيندي نه ڏٺو ويو هو. مکي مينگهراج مل يا پائي ديولتداس به ساڳيا اهڙا ڪپڙا ڍڪيندا هئا.

جيسين زالن جي پوشاڪ جو تعلق آهي ته مان ائين چوندس ته اسان جي ننڍي هوندي، يعني هن صديءَ جي شروعات ۾، هندو عورتون پوتي، چولو ۽ سٿڻ ڍڪينديون هيون. پائجامي کي هندو سٿڻ ئي چوندا آهن. ليڪن هندن جي زالن جا پائجاما ننڍي پانچي وارا ۽ بعضي پيرت سان پريل هوندا هئا. پرت ۾ گهڻو ڪري بادلي يا ستاري جو ڪم هوندو هو. اڳي هندو عورتون گهر مان ٻاهر نڪرڻ مهل، مٿان پٺي جي اڇي چادر ويڙهي، شام جي وقت نڪرنديون هيون. ڪنهن پاڙهي برادر جي گهر مان ليئو پائي، ڏيٺي ڀرٻي کان اڳ واپس پنهنجي گهر اچي ويندون هيون. مايون عموماً منهن ويڙهي فقط اکڙي کيڏي پوءِ ٻاهر اينديون هيون. اکڙيءَ جي پَرِ، ته گهڻو اڳي، اوچ ذات هندن جي عامل فرقي ۾ به هئي، پر بعد ۾ رڳو هندو پائيبندن جون مايون اکڙي ڪڍنديون هيون. شروع شروع ۾ هندن جي زالن ۾ ساڙهي پائڻ جو رواج بلڪل نه هو. عاملن جون زالون به ساڙهي ڪين ڍڪينديون هيون، ليڪن بعد ۾ انهن اهو فئشن اختيار ڪيو هو. هن فئشن جي ته شروعات عاملن کان ٿي هئي. گهڻو پوءِ پين هندن، پائيبندن وغيره ساڙهي کي اختيار ڪيو هو.

عاملن جون عورتون عموماً اهڙيون ساڙهيون ڍڪينديون هيون جن تي ڪو گل يا ڇيٽ وغيره نه هوندو هو. اهي ساڙهين کي باردر به نه هٿائينديون هيون. سادگي سندن ورثو هئي. پر عامل عورتن جي ساڙهيءَ پائڻ جو ڍنگ اهڙو اعليٰ هوندو هو، جو ڏاڍيون خوبصورت پيون لڳنديون هيون. حيدرآباد جا عامل، مرد خواه مايون، ڏاڍا حسين، ذهين ۽ فئشن وارا هوندا هئا. انهن جي ئي ڪري هن شهر کي تڏهن "سند جو پئرس" ڪري چوندا هئا.

ساڙهيون پائڻ کان پوءِ انهن وري وار ڪترائڻ به شروع ڪيا هئا، ۽ مٿا اگهاڙا رکنديون هيون. پر هڪ ڳالهه سندن خاص خوبي هئي، جو هو پنهنجين ساڙهين جون ڪوٽيون (بلائوسز) هميشه فُل سائيز رکنديون هيون. اڄڪلهه وانگر پيٽ اگهاڙو ڪري ٻاهر نه نڪرنديون هيون.

ساڙهيون پوءِ حيدرآباد جي هندو پائيبندن جي زالن به پائڻ اختيار ڪيون هيون. هن قوم ۾ پئسو نسبتا وڌيڪ هوندو آهي، سو آهي اڇيون ۽ گهٽي پرت واريون ساڙهيون پائينديون هيون. بعضي انهن جي ساڙهين تي بادلي ۽ ستاري جو ڪم به ٿيل هوندو هو ۽ انهن جا بارڊر به وڏا هوندا هئا. پائيبندن جون زالون ساڙهي پائي، مٿو ڍڪي ٻاهر نڪرنديون هيون: پر، عاملن جون زالون مٿو اگهاڙو ڪري هلنديون هيون. اگرچه پنهي کي پيٽ ڪجي، ته پائيبندن جون زالون ساديون سوديون، ٿوري فئشن واريون، مايون هيون. گهرن کان ٻاهر عموما گهٽ نڪرنديون هيون: عامل عورتن ڏهوڪو نوڪريون ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيون هيون. هو گهڻو ڪري يا ته اسڪول ٽيچر يا ته ڊاڪٽر هونديون هيون. منهنجيءَ راءِ ۾، سڄي براعظم ۾، اهڙي ذهين يا خوبصورت قوم ڀي ڪاٿ نه هوندي، جهڙي حيدرآباد جي عامل قوم هئي. البت ڪن هندن ۽ خطن ۾ مثلا پنجاب ۾ خوبصورتي آهي، پر آتي نزاڪت الٽپ آهي. بمبئي ۽ هندستان جي ٻين صوبن ۾ اتي جي زالن ۾ اگرچه نفاست آهي، ليڪن حُسن ناهي. ان جي برعڪس حيدرآباد جي عاملن ۾ اهي ٻئي گڻ موجود هئا. هرعامل شخص هر لحاظ کان حسين ۽ خوش پوش هوندو هو.

جيسين پائيبندن جي عورتن جو تعلق آهي، ته اهي منهنجيءَ راءِ ۾، سنڌ ۾ مقيم ڪاٺياواڙي قوم جي عورتن جهڙيون هيون. صورت ۾ به ۽ ڪردار ۾ به. پنهي قسمن جي ماين جا منهن ويڪرا، اکيون وڏيون، پيشانيون ڪشاديون، بت ۾ نسبتاً پريل هونديون آهن.

ننڍي عمر جي نينگرن کي، هندو ماڻهو پاڄامو ۽ قميص پهرائيندا هئا. ليڪن مٿي تي ٽوپي ۽ پير ۾ جتي پائڻ هڪ لازمي ڳالهه هئي. بلڪ اسڪول ۾ وڃڻ مهل ڪوٽ به ڍڪيندا هئا. بعد ۾، هندو نينگرن نڪرس پائڻ شروع ڪيون ۽ مٿا به اگهاڙا ڪيا. هاءِ اسڪول جي سطح تي بعضي پينٽ به پائيندا هئا. ڪانگريس تحريڪ جي اثر هيٺ، بعضي مٿي تي گانڌي ٽوپي به ڍڪيندا هئا: يا ڪاري ولائتي بخمل جي ٽوپي استعمال ڪندا هئا.

هندن جون نياڻيون، عموماً، پٽي سان پاڄامو ۽ چولو، يا وري فراڪ پائينديون هيون. جنهن کي اسين پاڄامو چئون ٿا، هندو آن کي سُٿڻ چوندا هئا. تمام ننڍي هوندي، مان ڏسندو هئس، ته هندو نينگريون عاملن ۽ پائيبندن جون، مٿي تي هلڪي، ڪاري ٽوپي به پائينديون هيون. اها ٽوپي بخمل جي هوندي هئي، مٿس موتين جي مڙهت جو سهڻو ڪم ٿيل هوندو هو. وارن تي ٽوپي ڏاڍي پٽي نهندي هئي. گهڻو پوءِ انهن مٿو اگهاڙو ڪيو.

هاڻي مان هن شهر جي مسلمانن جي لباس جو ذڪر ڪندس. مسلمان مرد تڏهن مٿي تي سنڌي پٽڪو، جهولدار سلوار، ڊگهي قميص يا ڀاسي تي ڳچيءَ سان پهراڻ ڍڪيندا هئا. غريب توڙي امير جو لباس تقريباً ساڳيو هو. وقت ۾ وقت ته امير ماڻهو مٿان ڊگهو ڪوٽ يا پيرن ۾ ولائتي بوٽ پائيندا هئا. رفتي رفتي، ڊگهي قميص جي بدران ننڍي قميص يا شرٽ، ۽

پٽڪي جي جاءِ تي ”ترڪي ٽوپي“ پائڻ لڳا. تڏهن ترڪي ٽوپيءَ جو جنون سڄي برِاعظم ۾ ڦهليل هو. شايد انگريز جي ٽوپلي کان نفرت ڪري، مسلمانن هيءَ ٽوپي اختيار ڪئي هجي، بهرحال، ٻار کان ٻڍي ۽ پڙهيل کان اڻپڙهيل تائين، پوءِ هرفرد اها استعمال ڪرڻ لڳو هو. ساڳئي وقت، حيدرآباد جا مسلمان، سلوار به گهٽائي، ٻه تختي يا وڌ ۾ وڌ چو تختي پائڻ لڳا. مسلمانن جا نينگر به سلوار، قميص ۽ ترڪي ٽوپي پائيندا هئا. اسين ننڍي هوندي سلوار جي بدران پائجاما ڍڪيندا هئاسين. اُن زماني ۾ ڪوٽ ٽوپيءَ کان سواءِ، ڇوڪرا به گهر کان ٻهر ڪين نڪرندا هئا. مون کي ياد آهي اسين نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ ۾ پڙهندا هئاسين. گرمين جا ڏينهن هوندا هئا. ماستر صاحب ۽ شاگرد، ڪوٽ ٽوپين سان ڪلاس ۾ ايندا هئا. ٻلي ته پگهر پيو نڪري. ڪوٽ يا ٽوپيءَ جي لاهڻ جي ڪنهن کي به اجازت ڪين هئي. گهڻو پوءِ، تقريباً سال ١٩٣٠ع ۾ انهن يعني مسلمانن سوٽ پائڻ شروع ڪيا. پڙهيل مسلمان اگرچه سوٽ پائيندا هئا، ته به مٿي تي اهائي مسلمانڪي ٽوپي (ترڪي ڪيپ) ڍڪيندا هئا، جيئن خبر پوي ته هو ڪير آهن. اُن جي برعڪس پڙهيل هندو، يا مٿو اگهاڙو رکندا هئا، يا هئٽ پائيندا هئا. ڪي ڪي هندو سوٽ تي به گانڌي ٽوپي پائيندا هئا.

جيسين مسلمانن جي زالن جو تعلق آهي، ته مان چوندس ته گهڻو اڳي اهي سُوسيءَ جي سٿڻ، چوڙ واري، چولو ۽ رئو ڍڪيندي يون هيون. پيرن ۾ ٺُونر واريون سنڌي جُتيون پائينديون هيون. بعد ۾ سوسيءَ جي بدران ٻئي ڪپڙي، مثلاً ساٽين ۽ پاپلين، وغيره جون سٿڻون ۽ سنڌي چولي جي بدران، جپان جا ٺاهيل اڳا ڍڪيندي يون هيون. اڳن جو فئشن ڪنهن زماني ۾ ڏاڍو گهڻو هو. هن قسم جي چولي جو اڳ پيريل هوندو آهي. اڃا تائين حيدرآباد ۾ مقيم سنڌي پشوري ساٺهن جون مايون اڳا ڍڪيندي يون آهن.

رفتي رفتي، مسلمانن جي زالن ۾ ٻين قسمن جي ڪپڙن جو رواج پيو. مثلاً سٽيءَ يا ريشم ۽ سٽيءَ جي ملاوت جي ڪپڙي، جهڙو دل ڪي پياس، پائڻ جو رواج ٿيو. اُن سان گڏ سوسيءَ جي سوڙهي سٿڻ جي جاءِ تي وڏي پانئچي واري سلوار جو رواج ٿيو: ويڪري پانچي واري سلوار کي ”علي ڳڙهه سلوار“ ڪري چوندا هئا. پاڪستان جي قيام ٿورو اڳ، حيدرآباد جي مسلمان عورتن ۾ ساڙهيءَ جو به رواج پئجي چڪو هو. سنڌي ٺُونر واري جتيءَ جي بدران انگريزي سئنڊل مقبول ٿي چڪا هئا. مگر هي سڀ جنسار گهر جي چوديواريءَ جي اندر هوندو هو. ٻاهر نڪرڻ مهل سخت پردو رکڻو پوندو هو. ڪن ڪن خاندانن جون مايون، جڏهن ٻاهر نڪرنديون هيون تڏهن گاڏين کي چادرن يا ڪيسن سان بند ڪري پلاند سوٽلن سان ٻڌي سوگها ڪري، پوءِ انهن کي اندر ويهاريو ويندو هو.

حيدرآباد جي شاهي بازار ۾ ڪابه عورت ڏسڻ ۾ نه ايندي هئي. هندو زالون ئي بازار ۾ پرورلي ڏسڻ ۾ اينديون هيون، سو مسلمانن جي زالن جي نڪرڻ جو سوال ئي نٿو ٿئي.

البته اهڙيون زالون، جن کي ضرورت پاهر نڪرڻ تي مجبور ڪيو هجي، مثلا دايون، تہ آهي بہ رئي جي مٿان چادر ۽ ٻين ڪپڙن سان گڏ پيشگير پائي، پوشيده ٿي، پوءِ ٻاهر نڪرنديون هيون. اهڙيون زالون بہ منهن تي "روءِ بند" رکي پوءِ نڪرنديون هيون.

حيدرآباد جي مسلمانن جي زالن ۾ "ڪاري چادر يءَ" جو رواج اجا نہ پيو هو، تاهم ننڍي ٿهيءَ جي زالن ۾ اچو، پٽي جو بُرقعو مروج ٿي چڪو هو. جيئن تہ برقعو اصل ۾ سنڌ کان ٻاهران آيل هو، تنهن ڪري ان کي "پشوري بُرقعو" ڪري چوندا هئا. موجوده بُرقعو جنهن کي فقط چادري چئجي، گهڻو پوءِ مروج ٿيو هو. تاهم چادريءَ وارو بُرقعو بہ هن شهر ۾ ورهاڱي کان گهڻو اڳ مقبول ٿي چڪو هو.

حيدرآباد جا هندو، انهن جون ذاتيون، فرقا ۽ عبادت ڪرڻ جو طريقو.

حيدرآباد جي هندن ۾ اگرچه ڪيتريون ذاتيون هيون، تاهم انهن ۾ مکيہ فرقا يا ٽولا فقط ٻہ هئا: هڪڙا "عامل" ۽ ٻيا "ڀائيبند"، ٻيا ٽولا يا فرقا ايتري قدر اهم نہ هئا. هي ٻئي چيند سنڌي ماڻهو هئا. ٻيون هندو قومون يا فرقا عموماً هندستان جي ٻين خطن مان اچي حيدرآباد ۾ آباد ٿيا هئا. مثلا پيل، ڪولهي، سوچي وغيره، جن کي هتي جا هندو پاڻ کان گهٽ سمجهندا هئا. ڪم از ڪم آهي ڏاريا هئا، سواءِ جيسلميري برهمڻ جي، جي خود ٻاهران آيا هئا. ٻين سيني کي هندو عامل خواه ڀائيبند ڏاريا ڪري، پاڻ کان گهٽ سمجهندا هئا.

جيسين سنڌي عامل قوم جو تعلق آهي، تہ مان چوندس تہ هيءَ قوم پڙهيل، مهذب ۽ ترقي يافتہ هئي. هندو قوم جي سچي انٽيليجنشيا عاملن تي مشتمل هوندي هئي. ڪم از ڪم ڪلهوڙن جي زماني کان وٺي، حيدرآباد جا عامل، اعليٰ عهدن تي فائز هئا. عاملن ۾ حيدرآباد جا آڏواڻي ۽ گدواڻي سر فهرست سمجهيا ويندا هئا. انهن کان علاوه ٻيا بہ ڪيترا ئي عامل خاندان آهن: شهاڻي، لعلواڻي، چنديراماڻي وغيره. عاملن جو هڪ فرقو اهڙو بہ آهي، جيڪي چيند حيدرآبادي نہ آهن، انهن کي هو "ساهتا عامل" ڪري سڏيندا آهن. حيدرآباد وارا پاڻ کي "خدابادي عامل" سڏائيندا آهن.

جيسين ڀائيبند ماڻهن جو تعلق آهي، تہ ٿلهي ليکي ائين آهي تہ جيڪڏهن عامل سرڪاري ملازمت ڪرڻ ۽ ٻين وڏين پروفيشنس، مثلا ڊاڪٽري، انجنيئرنگ ۽ پروفيسرشپ ۾ ڪامياب هوندا هئا تہ ڀائيبند وري بزنيس، انڊسٽري ۽ ڪارخانيداريءَ ۾ ڪامياب هوندا هئا. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ حيدرآباد جا ڀائيبند پهرين ننڍا دڪاندار هئا، پر بعد ۾ هو ترقي ڪري وڏي ڪارخانيدار ٿيا هئا. تاهم پئسي گڏ ڪرڻ ۽ مادي ترقي ڪرڻ ۾ برِ اعظم جي ڪنهن بہ واپاري قوم کان پوئتي نہ هئا. سنڌ ورڪ وارو واپار، جيڪو پهرين ننگرٺٽي جي ميمڻ ۽ حيدرآباد جي حافظن جو ورثو هو، ان کي بعد ۾ هتي جي ڀائيبندن ئي سنڀاليو ۽ ان کي عروج تي آندو. ڀائي پوهومل ۽ ڀائي ڪيئومل، جن جا نالا سنڌ ورڪ جي مشهور پيشي سان وابستہ آهن، حيدرآباد جا ئي هئا.

پائيبندن ۾ ايتريون گهڻيون ذاتيون ۽ آکهيون آهن، جو انهن جو حساب ڪرڻ ڏکيو آهي. هر شخص پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي سان پاڻ کي سڏائيندو آهي. تاراچند جو اولاد خود کي تاراچنداڻي ۽ توپڻ مل جو اولاد خود کي توپڻملاڻي سڏائيندو آهي. هنن ۾ به چند حيدرآباد جا پائيبند پاڻ کي آتم سمجهندا آهن، ٻين کي هن قسم جي نالن سان سڏيندا آهن: مثلا گهچپيراڻي پائيبند يا ميرپوري پائيبند وغيره.

پائيبندن کان پوءِ حيدرآباد جي هندن ۾ ”وانهن“ جو نالو آهي. وانهان به دڪانداري ڪندا هئا، ليڪن هو غريباڻا ڌنڌا ڪندا هئا. جهڙوڪ ڏوڏيءَ جو يا پيگڙن وڪڻڻ جو ڌنڌو ڪن. هي البت گهٽ مهذب ۽ سنساڻي قوم آهي. هنن جو عقيدو ماڻهن ۾ جنن وغيره جي واسي ۾ ڏاڍو مضبوط هوندو آهي. عام هندو چرچي ۾ وانهن کي ”جنن جو اولاد“ ڪري سڏيندا آهن.

سنڌي هندن ۾ ٻيون به قومون آهن، جهڙوڪ: سونارا. هنن جي باري ۾ خود هندو چوندا آهن ته اهي ”شودر“ آهن، ”ويش“ نه آهن.

هندن ۾ سڀ کان آتم، سندن عقيدي موجب برهمڻ يا بانيڻ آهن. هنن کي هندو ڏاڍي عزت ڏيندا آهن. واضح هجي ته حيدرآباد جي برهمڻن ۾ ٻه ٻه مکيه ٽولا آهن: هڪڙا نيچ سنڌي ۽ ٻيا اهي، جي هندستان کان آيا هئا. نيچ سنڌي برهمڻن کي ”سارسوت“، ۽ غير سنڌي برهمڻن کي ”پشرڪرڻا“ ڪري سڏيندا آهن. پشرڪرڻا يا پوڪرڻا، اڪثر ڪري مارواڙ ۽ راجستان جي ٻين خطن مان آيا هئا. سنڌ ۾ رهڻ ڪري ۽ سنڌين سان لهه وچڙ ڪري، اهي به خود کي سنڌي سڏائيندا هئا، ليڪن اها ڳالهه سندن ڪاڌي وغيره مان ظاهر ٿيندي هئي. مثلاً سارسوت برهمڻ ماس مڇي به کائيندا هئا، پر پشڪرڻا فقط دال ڀاڄيءَ تي گذران ڪندا هئا. سارسوت برهمڻ ۾ ٿوريون نکون يا پاڙا آهن. ”سيت پال“ سڀني نکن ۾ برک آهي. پشڪرڻن ۾ انيڪ نکون آهن، مثال طور: اوجها، پٽيا، ٻوڏا، جوشي، ڪيوليا ۽ ماپارا.

مٿي ذڪر ڪيل سنڌي هندن جون قومون پاڻ کي اوچ يا مٿاهون تصور ڪنديون آهن. پهرين برهمڻ ۽ پوءِ عامل، جن جو ڪم ڌرم ۽ تعليم سان آهي ۽ بعد ۾ پائيبند آهن. ان کان پوءِ وانهان ۽ سونارا. سواءِ پشڪرڻن جي، ٻيا سڀ نيچ سنڌي آهن.

آهي هندو، جي سنڌ ۾ هندستان کان آيا هئا، اهي به هن شهر ۾ ڪافي تعداد ۾ هئا. انهن ۾ ڪولهي، ڀيل، سوچي، مينگهواڙ سوايا آهن. انهن جون ٻوليون به پنهنجيون آهن، تاهم سنڌي به ڳالهائيندا آهن. حيدرآباد ۾ هڪ غريب هندو قوم رهندي آهي، جي ٻڙها يا گوگلا سڏجن ٿا. هي به اصل ۾ غيرسنڌي آهن. مسڪين ماڻهو آهن.

جيسين پوشاڪ يا خوراڪ جو تعلق آهي، ته مان چوندس ته حيدرآباد جا عامل ڪپڙي لٽي ۽ خوراڪ ۾ بلڪل انگريز آهن. گوشت وغيره خوب کائين. ٻين هندن جي برعڪس،

ڌوتي کي نفرت سان ڏسن. سچ ته عامل ماڻهوءَ کي ڌوتي پائڻ به نه ايندي آهي. وڏيءَ عمر وارا عامل سلوار، مٿي تي ميرائي ٽوپي وغيره پائيندا هئا.

پائيبند گهڻو ڪري ڌوتي، ڊگهو ڪوٽ، مٿي تي پڳ رکن. سندن کاڌو سواءِ وڏي گوشت جي ساڳيو مسلمانڪو هوندو آهي. انهن جي برعڪس برهمڻ ۽ ٻيون ڪي هندون قومون، مثلاً ڀاٽيا، گوشت وغيره کي هٿ به ڪين لائيندا آهن، ويشنو ماڻهو هوندا آهن. برهمڻ مٿي تي ڳاڙهي رنگ جي پڳ ۽ پيشانيءَ تي سندور جو تلڪ هڻي، پوءِ ٻاهر نڪرندا آهن. نوجوان يا پڙهيل برهمڻ انگريزي ڪپڙا به ڍڪين.

مذهب جي لحاظ کان مٿيان سڀ فرقا هندو آهن، ليڪن حيدرآباد جا عامل نه ته هندن جي مندرن ۾ وڃن، نه وري ڪي منسا رکن. عامل عموماً صوفي هوندا آهن. هو الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۾ يقين رکندا آهن. البت سِک ڌرم جو مٿن گهڻو اثر پيل آهي. عاملن جا نالا به مسلمانن جي نالن جهڙا يا انهن جي نالن جي ويجهو هوندا آهن. مثلاً ولي رام، عالم چند، حشمت راءِ وغيره. بعضي پائيبندن جا به اهڙا نالا هوندا آهن، مگر هنن جي نالن پويان هميشه ”مل“ يا ”داس“ لکيو ويندو آهي. مثال طور: رامومل، ڌرم داس وغيره. هي ماڻهو مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ مٿو ٽيڪين. منجهن ٻيون رسمون به آهن، مثلاً اکو پاڻڻ وغيره. منهنجيءَ راءِ ۾ سواءِ رامائڻ يا مهاڀارت جي علم جي، هنهنجي ڌرم جي ٻي معلومات عام هندن ۾ خير ڪا هوندي آهي.

جيسين برهمڻن جو تعلق آهي، ته انهن جو ته ڌنڌوئي آهي ڌرم جي معلومات حاصل ڪري ٻين تائين پهچائڻ، سي ڌرم مان بخوبي واقف هوندا آهن. هنن کي هندو ڌرم جا ٽنيا ڪوئي سکڻجي ٿو. برهمڻ لوڪ عام طرح سان هندن جي ٽڪاڻن ۾ نه ويندا آهن، انهن جا مندر آهن جي الڳ ٿين ٿا، البت هاڻي آهستي آهستي ٽڪاڻن ۾ به مندرن وارا بت اچي ويا آهن، جنهنڪري هندن جي پوڄا جي جاين ۾ هرقسم جا بت ڏسبا آهن.

عام طرح سان هندن جي مندرن ۾ هيٺيان بت هوندا آهن:

رام جندر جو بت يا مورتي، ان سان گڏ سيتا ماتا ۽ لڇمڻ جي مورتي.

ڪرشن مهراج جي مورتي، اڪيلو ۽ هٿ ۾ بنسري يا گوپين سان گڏ.

رامچندر جي مورتيءَ سان گڏ بعضي هنومان جي مورتي به هوندي آهي. بعضي هنومان اڪيلو هوندو آهي. ان کان سواءِ مهاديو يعني شِوَ مهاراج جي مورتي ۽ شوَ جو لنگ هوندو آهي. بعضي گڻيش مهاراج جي مورتي به رکيل هوندي آهي.

هندن جا ڪي مندر الڳ به هوندا آهن. مثلاً ڪالي ديويءَ جو مندر، ان ۾ فقط ڪاليءَ جو مجسمو بيٺل هوندو آهي. شوالي، يعني شو جي مندر جي اڳيان در وٽ، عموماً ڳانءِ جو بت ويٺل رکيو ويندو آهي. هاڻي ته شوالن ۾ شوَ جي مورتيءَ کان سواءِ ٻيا بت به رکيا ٿا وڃن.

هندن جي عبادت جو طريقو اهو آهي جو هو بت يا مورتيءَ جي اڳيان بيهي مٿو ٽيڪيندا آهن. بعضي اتي بيهي ڀڄن به ڳائيندا آهن. يا ته فقط "جئي، جئي" چوندا آهن. هڪ مورتيءَ جي ان طرح پوڄا ڪري، پوءِ ٻئي بت يا مورتيءَ جي اڳيان نمن. هندو پنهنجن ٻتن کي ڀڳوان چون، يا نذر ڪري سڏيندا آهن. انهن جي اڳيان روئين، اکيون اکهن ۽ پنهنجيون مرادون پيش ڪن.

سک پنٿ جي اثر هيٺ هندن پاڻ پوڄا لاءِ مندرن کان علاوه درٻاريون به قائم ڪيون هيون. درٻار ۾ فقط گرنٿ صاحب جو آڇاوڻ ٿيندو آهي. گرنٿ صاحب تي ٽڪا ٿيندي آهي. اهڙين درٻارن ۾، حيدرآباد جي مشهور درٻار گرونگر آهي. نالي مان ئي ظاهر آهي ته اتي گرونانڪ بابا صاحب جي تعليم جوئي پرچار ٿيندو هوندو. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته ائين به ٿيندو آهي، پر بعضي هن ساڳئي درٻار ۾ يوپي ۽ ٻين هندستان جي علائقن جا پنڊت رامائڻ به پڙهندا هئا، ڪٿجا درٻار، ڪٿجا رامائڻ؟

مندرن، ٺڪاڻن، شوالن وغيره ۾ جيترو تعداد هندو مردن جو ويندو آهي، اوترو بلڪ وڌيڪ تعداد هندو ماين جو به ويندو آهي. هندو مايون ڏاڍيون ڌرماتما هونديون آهن. ڪي هندو ماڻهو پنهنجيءَ پوڄا پاٺ ۾ ڏاڍا پابند هوندا آهن. پر نوجوان طبقو ۽ انگريزي تعليم يافته جوان مندرن ۾ گهٽ ويندا آهن. جيئن مسلمانن جا نوجوان مسجدن ۾ وڃڻ کان نٽائيندا آهن، تيئن انهن جو نوعمر طبقو به عموماً مندرن ۽ درٻارن ۾ وڃڻ کان نٽائيندو آهي.

حيدرآباد جي هندن ۾ مختلف پنٿ ۽ ڪي تحريڪون.

سواءِ برهمڻن جي باقي عام هندن عاملن، ڀائيبندن وغيره ۾ "سک پنٿ" جو اثر ڪافي معلوم ٿيندو آهي. ڪيترا هندو قسم ڪڻڻ مهل ڀڳوان جو قسم نه، پر گروءَ جو سنهن، ڪري چوندا هئا. سڄي سنڌ جي هندن تي عام طرح ۽ حيدرآباد جي هندن تي خاص طرح گرو صاحب جي سکيا جو اثر هوندو هو. ڪيترائي هندو سک ٿيا هئا. پيا جي سک نه ٿيا هئا، ته به سندن نالن وغيره مان پتو پوندو هو، ته مٿن ان پنٿ جو اثر هو. اسان جي اسڪول جو پرنسپال مسٽر رام سنگهه هڪ آڏواڻي عامل هو، پر سندس نالو خواه عقيدو مکن وارو هو. منسڪاڻين جي سڄي آکهه سک پنٿ جي پيرو هئي. شهاڻي عاملن جا به نالا اهڙا هئا جهڙا سکن جا هوندا آهن. مثلاً صاحب سنگهه، چندا سنگهه.

هندو ڀائيبندن ۾ هڪ فرقو اهڙو به هو، جي پاڻ کي گرونانڪ جي درٻار جا ٻاوا سڏائيندا هئا. هي ماڻهو درٻار جي خدمت ۾ رڌل رهندا هئا. حيدرآباد جو مشهور ٻائو، پهلاج به هڪ درٻار هلائيندو هو، اها درٻار قليلي روڊ تي هئي. ان کي سڏيندائي هئا پهلاج پوري. پهلاج ٻائي جي ساک گهڻن هندن ۾ تعصب پيدا ڪيو هو.

حيدرآباد جي هندن ۾ هڪ ڳالهه بلڪل نمايان هئي ته ڪو به سنڌي هندو، ڪنهن به مندر، شوالي وغيره جو سرڪردو يا پوڄاري نه هوندو هو. هائو، نذرانو ڏيڻ لاءِ يا مٿو ٽيڪڻ لاءِ هو ضرور ويندا هئا، مگر انهن مندرن وغيره جي هلائڻ وارا هو نه هوندا هئا. اهو ڪم يو پي، سي پي يا هندوستان جي ڪنهن ٻئي جو هوندو هو. ان مان اهو مطلب به ٿو نڪري ته "سنڌ جي هندن کي اها شئي هندوستان وارن سيکاري." جي ائين آهي ته پوءِ اصل سنڌي هندو ڇا ڪندا هئا؟ سو معلوم ڪرڻ گهرجي. مون سنڌ جي ڳوٺن ۾ به وڃي ڏٺو هو، جتي به ڪو مندر هو، ته ان جو پوڄاري يا هلائڻ وارو غير سنڌي هندو ئي هو. ڪي مندر ته ماڳهين غير سنڌين جا هئا، جهڙوڪ ڪالي ديويءَ جو مندر.

مان هن موضوع تي ڪا اٿارٽي نه آهيان، تاهم مون جيئن ڏٺو هو، سو ائين ته انگريزن جي دور ۾، جڏهن سنڌ ۽ هندوستان جي وچ ۾ ماڻهن جي اچ وڃ وڌي وئي هئي، تڏهن هندوستان جي ڪن خطن، مثلا بمبئي ۽ يو پي وغيره جا هندو، جي ظاهراً هتي روزگار لاءِ ايندا هئا ۽ هندن کي عرض ڪندا هئا ته ڪين مندر نهرائي ڏين، ته هو آتي پڳوان جو نالو وٺن. سنڌ جا ماڻهو عموماً يو پيءَ جي هر فرد کي، ڀلي ته هو ڪير به هجي، مهراج ڪري سڏيندا هئا. ائين ڇو هو؟ سا خبر ناهي، پر سچ ته ائين هوندو هو. جنهن سبب انهن هندوستاني ماڻهن، خود کي سچ پچ مهراج سڏائي، تلڪ لائي، ڪو مندر يا شوالو نهرائي، ان کي هلائڻ جو خيال ڪيو هجي ته به عجب ناهي. اسان جي اڳيان، شهر جي قلعيءَ جي علائقي ۾ ائين مندر پيا نهندا هئا ۽ غير سنڌين کي انهن ۾ پيا آباد ڪندا هئا. هڪ راجستاني ماڻهوءَ ته اصل ڪمال ڪري ڇڏيو. ڳچيءَ ۾ هڪ گهنڊ وجهي، شهر مان ڪجهه چوندو ويندو هو. ماڻهو ڳالهيون ڪندا هئا ته ويچارو برهمڻ، ائين ان لاءِ ٿو ڪري ته ڪو ڌرماتما ڪيس مندر نهرائي ڏئي ته هو ان ۾ ويهي ۽ ڏئيءَ جا ڳڻ ڳائي.

درحقيقت هندوستان ۾ روزگار جو مسئلو ڏکيو هوندو هو، تڏهن به اتي ماڻهو ڏاڍو سکيو وقت گذاريندا هئا. ويچارن کي هر قسم جي حرفت هلائڻي پوندي هئي. سنڌ جا سچار ۽ رحمدل هندو، انهن کي نيڪ سمجهي وڏيون رقمون خرچي، ڪين مندر ۽ شوالا نهرائي ڏيندا هئا. هائي جڏهن مندر به نهيو ۽ پوڄاري به مقرر ٿيو، تڏهن ڪو نه ڪو ماڻهو يا مائي مٿو ٽيڪڻ لاءِ اچي نڪرندو. اهڙيءَ طرح پوڄاريءَ کي روٽي به ملي ۽ رهڻ لاءِ جڳهه به.

انگريزن جي دور ۾ رشي گهاٽ وٽ، رستي جي بنهه پر ۾، هندوستان جو هڪ پئيو جهڳي هڻي اچي وينو. اسين هر روز شام جو قلعيءَ ڏانهن گهمڻ لاءِ ويندا هئاسين ۽ روز ان جهڳيءَ وٽان لنگهندا هئاسين. هن شخص ڇا ڪيو جو پنهنجي جهڳيءَ جي پٺ ۾ هڪ ننڍي پيت ڪنئي ۽ جڏهن پيت سڪي تيار ٿي، تڏهن مٽيءَ مان اتي هنومان جي مورت ٺاهيائين ۽ ڪيترا ڏينهن ائين پئي ڪيائين. جڏهن مورتي مڪمل ٿي، تڏهن ان کي سندور جو رنگ

هنيائين. اهو سڀ ڪجهه اسان جي اڳيان ٿيندو رهيو. آخرڪار ان ڪي باقاعدي هڪ ننڍو مندر بنائي، پاڻ پوڄاري ٿي ويٺو ۽ اهي سنڌي هندو، جن ڪيس روز ائين ڪندي ڏٺو هو، سي ان مندر ۾ اچي، مٿو ٽيڪي، پيسا رکي ويندا هئا.

هاڻي سوال آهي ته ڇا، سڀ هندو اهڙا موڙهل هئا، جن ڪي هي هندستاني باوا ٺڳيندا هئا؟ نه. انهن ۾ هڪ ٽولو اهڙو به هو، جي ڪليو ڪلايو بُت پرستيءَ کي ننديندا هئا. اهي حيدرآباد جا عامل هئا. ڀلا اهي ڪهڙي پوڄا ڪندا هئا؟

ان جي جواب ڏيڻ کان اڳ، مان ٿورو عرض ڪندس: مون هنن ٻنهي فرقن سان گڏ وقت گذاريو هو. منهنجا سڀ اُستاد ۽ ماستر صاحب، هندو ئي هوندا هئا. اهي ته اهڙا هوندا هئا، جو مان ڇا چوان. ڪيترا انهن مان ”ذڪر قلبي“ به ڪندا هئا. اهي عامل، گهڻو ڪري صوفي منش هوندا هئا. انهن جا مرشد به نيڪ ۽ الله وارا ماڻهو هئا، جن جي اثر انهن کي روحاني پرواز عطا ڪيو هو. ڪي ته ڪلمي طيبه جو به ذڪر ڪندا هئا يا جهڙو ذڪر ڪين سندن مرشد ڏنو هجي. ڪي هندو صوفي منش ته وڏي منزل جا مالڪ هئا. اسان جو سائين ماستر هري رام ائين چوندو هو ”منهنجي اڳيان منهنجي مرشد جي تصوير ان طرح آهي، جو جيڏانهن به نهاريان ٿو ته مون کي منهنجو مرشد ڏسڻ ۾ ٿو اچي.“ سچ ته هيءَ وڏي منزل آهي، جنهن کي ”فنا في شيخ“ ڪري چوندا آهن. حيدرآباد جو مشهور وڪيل دادا تيرٿداس، هوتچند واڌواڻي جو انگريزن جي زماني ۾ مختيارڪار به هو، چوندو هو ”ادا، ماڻهن جا مرشد وڏا وڏا رئيس ۽ زميندار آهن، منهنجو مرشد ڏاڙهون فقير آهي.“ ڏاڙهون فقيرو جو فوٽو اسان به ڏٺو، هو هڪ صحيح الله وارو هو. اهي صوفي ماڻهو سڀ پڙهيل ۽ عامل قوم مان هئا.

انگريزن جي ئي دؤر ۾ هندن ۾ هڪ تحريڪ جنم ورتو هو، ان کي ”آريه سماج“ تحريڪ چون ٿا. آريه سماجي وڏي واڪي سان بت پرستيءَ جي مخالفت ڪندا هئا. دراصل اها تحريڪ هندن ۾ اسلام ۽ عيسائيت جي لاءِ جا همدردي هئي، ان کي ختم ڪرڻ لاءِ پيدا ٿي هئي. ان دؤر ۾ هندوستان جا هندو، هزارن جي تعداد ۾ مسلمان يا ڪرستان ٿيندا ٿي ويا. هيءَ تحريڪ ان کي بندجو ڏيڻ لاءِ وجود ۾ آئي هئي. ڪن هندن، پنهنجن پيائرن کي، جڏهن بت پرستيءَ کي نفرت ڪندي ڏٺو، تڏهن کين هيئن چوندا هئا ته انهن پراڻن ڪتابن مان کولي ڪيو آهي ته ”بُت جي پوڄا قديم هندو ڌرم ۾ منع آهي.“ ان لاءِ انهن وڏن بزرگن جا ڪي حوالا به ڏنا هئا. حيدرآباد جي آريه سماج جي آفيس جي اڳ کان بورڊ تي هڪ دفعو ائين به لکيو هئائون: ”سري ڪرشن مهراج، هر قسم جي مورتي (يعني بت) خواه اها مٽيءَ، ڪاٺيءَ يا سون يا چانديءَ جي هجي، کي مٿي ٽيڪڻ جي منع ڪئي آهي.“ حالانڪ هندو ته خود سندس مورتيءَ کي پوڄيندا هئا ۽ سڀ کان گهڻو جنهن بت جي اڳيان مٿو ٽيڪيندا هئا، اهو سري ڪرشن مهراج جو ئي پتلو هوندو هو.

آريہ سماج تحريڪ: مشرقي پنجاب ۾ گهڻو زور ورتو هو. قاديانين جو وجود بہ مشرقي پنجاب مان ئي شروع ٿيو هو. انگريزن انهن جي همت افزائي ڪئي، ليڪن سنڌ ۾ اهڙيون سڀ تحريڪون ناڪامياب ويون هيون. حيدرآباد ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪو اهڙو هندو هو، جو آريہ سماجي ٿيو هو. مون کي حيدرآباد جي فقط ٻن ماڻهن جو نالو اچي ٿو، جي هئا: هڪ حڪيم تلسي داس ۽ ٻيو دُوارڪا پرشاد. بهرحال منهنجي راءِ ۾ جنهن کي "هندو ڌرم" چئجي، سو آن هر قسم جي تحريڪ جو نالو آهي، جنهن هتي براعظم ۾ جنم ورتو هجي. آن لحاظ سان، سک، جي خود کي الڳ ٿا سمجهن سي بہ هندو ڌرم جي حاطي جي اندر آهن. آريہ بہ آهن. ان ڪري جڏهن راجا رنجيت سنگهہ پشاور فتح ڪيو هو، تڏهن هندن وڏي سڌ چيو هو: "راجا صاحب تہ پٺاڻن جي ملڪ ۾ بہ هندو ڌرم جو جهنڊو هڻي ويو." حالانڪ رنجيت سنگهہ هڪ سک هو.

هن ننڍي مضمون ۾، هندو ڌرم تي يا هندو ڌرم جي ڪنهن فرقي يا پنٿ تي مان تنقيد نہ ٿو ڪريان. مون کي سڀني مذهبن لاءِ عزت آهي. البتہ هڪ ڳالهہ مون جانچي آهي: تہ هندن ۾، هڪ ٻئي جي مندرن ۾ وڃڻ جي مذهبي يا اخلاقي منع هوندي آهي. منهنجو هڪ دوست ۽ پاڙيوارو جوان ڏاموڌر هڪ ڏينهن مندر ۾ ٻئي ويو. شام جو وقت هو. مندر قلاءِ نمبر ٣ وٽ هو. ان جي پر ۾ ئي مشهور دربار گرونگر قائم آهي. اوڏانهن بہ ڪي هندو جوان، پاڙي جا نينگر ٿي ويا: مون ڏاموڌر کي چيو "اوهين هنن دوستن سان گڏ نہ ٿا وڃو، هو بہ تہ پوڄا ڪرڻ ٿا وڃن." جواب ڏنائين "هنن جي پوڄا جي جاءِ ٻي آهي، اسان جو مندر ٻيو آهي."

تورن لفظن ۾، تہ جيئن مسلمانن ۾ شيعہ ۽ سُني هڪ ٻئي جي مسجدن ۾ وڃي بندگي ڪرڻ کان عموماً گوشو ڪندا آهن، تيئن هندو بہ ڪن. مٿيون شخص ڏاموڌر اگرچہ هڪ پاڻيو هو، هڪ برهمڻ نہ هو: تڏهن بہ هن جيئن پاڻ چيو هئائين "واٽين واري" پوڄا جي جاءِ تي بندگي ڪرڻ ٺيڪ نہ سمجهيو هو.

حيدرآباد ۾ تڏهن ڪي پوربي پئيا بہ رهندا هئا. هنن جي اڳيان جيڪڏهن فقط نالو سري ڪرشن ونبو هو، تہ هو چڙندا هئا. بعضي ڏاڍو ناراض ٿيندا هئا. هندو نينگر انهن کي ان طرح چيڙائيندا هئا. ٻيا وري جيسلمير جا برهمڻ هوندا هئا، جن جي اڳيان اگرچہ سري رام جو نالو وٺندا هئا تہ ناراض ٿيندا هئا. اهي ٻئي فرقا حيدرآباد ۾، پڪي قلعي وٽ رهندا هئا. روز روز هڪ ٻئي سان مقابلا ڪندا هئا. جيڪڏهن هڪ ٽولي وارو چوندا "جئہ سري رام" تہ ٻئي ٽولي وارا اتروٽي زور سان چوندا هئا: "جئہ سري ڪرشن. آها انهن جي هر روز جي ڪيڪار هوندي هئي. بعضي اُئين ڪندي وڙهي بہ پوندا هئا.

اگرچہ هي ماڻهو غيرسنڌي هندو هئا ۽ سنڌ جي هندن سان اٿڻ ويهڻ بہ نہ هو، نہ وري سندن عادتون سنڌين واريون هيون، تاهم هو هندو هوندا هئا. [باقي آئنده]

امداد حسيني

[ڊاڪٽر اسدالله شاھہ جي ياد ۾]

هوءِ جي هليا هوتَ سُونهارا

اهو هڪ جهڙالو ڏينهن هو. بُوند ٿي برسي. آئون ڄامشوري جي نڪرين ڏانهن نڪري ويو هوس. الاءِ ڇو سارنگ رُت ۾ نيٺ پرجيو پرجيو پئي آيا. واپس وريس تہ ٻاڙي جو هڪ نينگر ڊوڙندو آيو ۽ چيائين: ”توهان کي گهر ٻيا سڏين، ضروري ڪم آهي.“ مان گهر جي در ڏانهن وڌيس. در کليو تہ سحر نيم جي ابتڙ سُرڪن ٻدران لڙڪن مان منهنجي آجيان ڪئي: ”ڄاڻان، پائو قاضي......“ لطيف آباد ڏانهن ويندي مون سوچيو: ”اڃا هفتو کن اڳي ٿي تہ اسين ساڳئي گهر پائو قاضيءَ کي ٻٽ ڄائي جون مبارڪون ڏيڻ ويا هئاسين. ۽ هاڻ......!“

وڻجارن وري، پرهہ ڦُٽي چوڙيا،
اوليون پسي ان جون، پيڙم ڳچ ڳري،
ويندي ماءِ مري، ساري سامونڊين کي.

ڊاڪٽر قاضي اسدالله شاھہ ”بيخود“ حسينيءَ کي ڳوٺ جا ماڻهو ”سائين قاضي“، مِٽَ مائٽ ۽ جيڏا سرتا ”قاضي صاحب“ سڏيندا هئا ۽ اسين جيڪي ڪانئس ننڍا هئاسين، اهي کيس ”پائو قاضي“ سڏيندا هئاسين. پائو قاضيءَ تي اهو نالو سندس ڏاڏي علامہ اسدالله شاھہ ”فدا“ جي نالي پٺيان رکيو ويو هو. سندس نانو سيد حافظ شاھہ (ڀريون) ڪافيءَ جو سرموڙ شاعر ۽ ٽکڙ جي ثقافتي سرگرمين جو روح روان هو. ان ڪري علم ادب، ٻوليءَ، شاعريءَ ۽ راڳ سان چاھہ کيس ورثي ۾ مليو. ٽکڙ جي وايومنڊل سونَ تي سُهاڳي وارو ڪم ڪيو.

اِهو آهو عرصو هو، جڏهن سيد عبدالحڪيم شاھہ (سيد وڏي) جيءَ رحلت تي چڪي هئي، ۽ سندس هٿان رکيل پيڙھہ آڪڙڻ لڳي هئي.

"سيد عبدالحڪيم شاهه ١٣٥٤ھ ۾ رحلت ڪئي. سندس وفات ڪان اڳي ئـي سندس ٽي ڀائر: حاجي غلام شاهه، علامہ اسدالله شاهه "فدا" ۽ محمد حافظ شاهه "حافظ" وفات ڪري چڪا هئا. باقي سندس ننڍو ڀاءُ حاجي علي اصغر شاهه، ڪجهه وقت اڳي ٽـکڙ مـان لڏي، پنهنجو نئون ڳوٺ "اصغر آباد" جي نالي سان ٻڌي وڃي ويٺو(١). سيدن مان ڪو وڏو رهيو ڪونہ- عبدالحڪيم شاهه جي وڏي پٽ ملوڪ شاهه کـي پڳ ٻڌايائون: پـر هـو تمام سادو ۽ دل جـو نرم هو، انهيءَ ڪري هـرڪـ سيد پاڻ کي وڏيرو سمجهڻ لـڳو. عبدالحڪيم شاهه جي وفات ڪان پـوءِ ٽـکڙ تي اچـي زحمت نـازل ٿـي. سيدن جـي اٽيٽ ڪري، ڳـوٺ ۾ بدامنيءَ پنهنجو بدنما منهن ڏيکاريو. چوري عام جام ٿيڻ لـڳي (٢). يا تہ هتي علم ۽ ادب جو چرچو عام هو، ماڻهو ديـنداريءَ ڏانهن راغب هئا، يـا تـہ هيئر جوا جو زور ۽ ڏنڊي ڪوڏي جو شور هر گلي ڪوچي مان اچڻ لـڳو. ڪمزور ڌر (هندن) سان زوري ۽ ظلم زور وڌندا ويا، گهڻا هندو ٽـکڙ مان ترڪي ويـا. ايتري قدر جو پاڪستان ڪـان اڳـي، هندن جـا باقي پنج يـا ڇهہ گهر وڃي بچيا هئا، نـہ تـہ اڳي سندن اٽڪل ٻـہ سئو دڪان هئا، جن سان ئي بازار جي رونق هئي (٣)."

منهنجي ناني سيد عبدالحڪيم شاهه جـي دور جـو واقعو آهي، تـہ ڪنهن شخص (شايد حبيب ڍوٽي يـا برادريءَ، جيڪي سندس حاضريءَ جـا نوڪر هئا) ڪيس مبارڪ اچـي ڏنـي. پـاڻ وراڻيائين: "ابـا، خير مبارڪ: پـر ڇـا جي؟" ان شخص چيو: "سائين وڏا، تـوهان کـي پٽ ڄائو آهي." ان تي سيد وڏي وراڻيو: "مون سمجهيو تـہ ڳوٺ ۾ ڪو نئون گهر لـڏي آيو آهي!" ۽ هاڻي اها ئي ٽـکڙ هئي، جنهن مان ماڻهو لڏي رهيا هئا ۽ ڏک اهو تہ ٽـکڙ جي تباهي وڏن سيدن جا پويان آڻي رهيا هئا:

ويـا سي وينجهار، هيرو لعل وندين جي،
تنين سندا پـويـان، سيهي لـهـن نـہ سار،
ڪـٺين ڪـٽ لـُهار، هـاڻـي انهيءَ ڀيٽيين.

انهن ناني عبدالحڪيم شاهه جي لاڏاڻي سان ٽـکڙ سهاڳڻ مـان ڦـري ڏهاڳڻ ٿـي پئي ۽ ان جي رتورت ٻانهن جي ڀڳل چوڙين کي سيدن جا ماڻهو روڙڻ لـڳا ۽ نڪ جي نٿ کي ڏاوڻ سوڊو پٽي لاهڻ لـڳا. حافظ حامد، مخلص، علامہ اسدالله شاهه "فدا"، حافظ شاهه، دلگير ۽ بسمل جي سکي ستابي ۽ سهاڳڻ ڀاڳڻ ٽـکڙ جـو، ان جـي سپوت سائين ميران محمدشاهه اڄهو هيئن چِٽ چٽيو آهي:

(١) "اصغرآباد" کي ڄامڙڪي بہ چوندا آهن. (٢) چوري ۽ گهر ۾ ٽپي پـوڻ وارا ڏندا بـہ سيدن جا ماڻهو ڪندا هئا. (٣) تذڪره شعراء ٽـکڙ ص ص ١٦، ١٧.

"... مون تہ انهن مست ڪندڙ مجلسن ۾ شرڪت ڪري، ساقيءَ جي ساغر مان سرڪ چکي هئي، جنهن جو ڪيف، باوجود دور دوران جي ۽ باوجود مشرق و مغرب جي سير و سياحت جي، اڄ ڏينهن تائين منهنجي دل و دماغ تي طاري آهي. شاهہ صاحب جي مصرع:

جيڪي ڏنو هو سو مون ڏنو،
جيڏيون ڙي اوهان نا ڏنو هوا-

جي مصداق آهي. نہ مون کي پيرس جي "آپيرا هائوس"، لنڊن جي "آلبرٽ ٿيئٽر" يا قاهره جي "ڪيسينو بدياه" مان اها راحت روحاني رسي جا مرحوم محمد حافظ شاهہ جي اوطاق جي ايوان ۾ عيسي ۽ موتيي شيديءَ جي ڪافين ۽ ڪلامن مان حاصل ٿي، ۽ نہ مون کي ڪڏهن بمبئيءَ جي "تاج محل"، لنڊن جي "وارچيسٽر هوٽل"، پئرس جي "جارج دي سٽنڪ هوٽل" يا جرمنيءَ جي "فرئنڪفرٽ هوف ڪلب" يا مئڊرڊ جي "ڪيفي روزا" جي ماحول ۾ سيني جو سرور ۽ دلي سڪون حاصل ٿيو، جو 'دائود موچيءَ' جي دڪان، 'قاسم کتيءَ' جي ايوان ۽ 'برهان لوهار' جي دودمان ۾ ويلن جا ويلا ويهي، جهونجهارن جون جنگيون ۽ جلهون، سگهڙن جون ڪٿو تيون ۽ ڪهاڻيون، شاعرن جون في البديهہ وايون ۽ وراڻيون ۽ 'پڊي ڳنيپر' جون ڳجهارتون ۽ ڳالهيون ٻڌي حاصل ٿيو."(١)

پر پوءِ انهن ماڻهن جي بہ پاڻ پنجي وئي ۽ ٽکڙ هڪ پيرو وري سک جو ساهہ پٽيو. ان دؤر ۾ ٽوڙي جو حافظ "بسمل" (١٣٣٥هه) ۽ محمد خان "غني" گذر معاش لاءِ ٽکڙ کان ٻاهر هٿ پير هڻڻ لڳا هئا، تڏهن بہ هو ٽکڙ جي ادبي عظمتن ۽ علمي روايتن جا رکوال ۽ علمبردار هئا ۽ ٻي ڳالهہ تہ هو ٽکڙ مان لڏي لاسي نہ ويا هئا: سندن گهر ٻار ٽکڙ ۾ هو: شادي مرادي، عيد برات ۽ موڪلون هو ٽکڙ ۾ گذاريندا هئا ۽ ٽکڙ جا جيڪي بہ ماڻهو نوڪرين ۾ ٻاهر هوندا هئا، اهي ويڪ ايند تي چنچر جو ڳوٺ ڏانهن ائين ڀڄندا هئا، جيئن ٽريا آني ۾ ٽر ڏانهن ڀڄندا آهن. پوءِ ميينهن هجي، لاري بند هجي، جبل مان ڪٽڙ کان پنڌ اچڻو پوي... ڪٽي چا بہ ٿي پوي! "بسمل" تہ ڪجهہ عرصو حيدرآباد ڇڏي، ٽکڙ موتي بہ آيو هو ۽ ڪيس معلم جي حيثيت سان مقبري واري مڪتب ۾ رکيو ويو هو:

"... جتي بنده (ڊاڪٽر صاحب) بہ ساڻس گڏ روزانو ٽکڙ مان پنڌ ڪري ويندو هو، ۽ وري شام جو موٽي ايندا هئاسين."(٢)

۽ ان ۾ شڪ ناهي تہ ڊاڪٽر صاحب کي فارسيءَ جو پهريون سبق بہ "بسمل" ڏنو هوندو. اهڙو ئي فارسيءَ جو ابتدائي سبق "بسمل" مون کي بہ ڏنو هو ۽ مڪتب ٽوڙي گهٽين ۾، جتي بہ ملندو هو، سبق پڇندو هو.

---

(١) تذڪره شعراء ٽکڙ ص ص ٩، ١٠. (٢) تذڪره شعراء ٽکڙ ص ١٤٢.

خود پيائو قاضيءَ جي خاندان ۾ ”سعيد“ تڪڙائيءَ جهڙو لاثاني شاعر موجود هو، جيڪو پرائمري اسڪول ۾ سنڌ س استاد بہ رهيو هو ۽ پنهنجي دؤر جو هڪ وڏو شاعر هو. نانسي حافظ شاهه جي اوطاق، چاچي الله بخش شاهه (ڊاڪٽر صاحب جي پيءُ) جي سنڀال هيٺ رهي ۽ اتي اهوئي منبدل متل رهيو ۽ ان جي ثقافتي مرڪز واري حيثيت برقرار رهي. ڊاڪٽر صاحب جي دل ۾ علم ادب جي چاهه جي ڀرين چڻنگ بہ اهڙين ئي ڪچهرين ۾ دکي، جيئن پاڻ ”تذڪره شعراء تڪڙ“ جي انتساب ۾ لکيو اٿئين:

”جن جي (سنڌس والد) وقت بوقت ادبي ۽ علمي ڪچهرين مون ۾ سنڌي علم ادب لاءِ محبت ۽ ادبي ميدان ۾ قدم رکڻ لاءِ اشتياق پيدا ڪيو.“

ڳوٺ ۾ روزانو شام جو ٽپال ايندي هئي. ”الوحيد“ ۽ ”زميندار“ اخبارن کي وڏي چاهه سان پڙهيو ويندو هو ۽ حڪيم وريل جي اسپتال ۾ بين مهاپاري لڙائي، خاڪسار تحريڪ ۽ مسلم ليگ تحريڪ تي هر شام خيالن جي ڏي-وٺ ٿيندي هئي. ان کان اڳ ”خلافت تحريڪ“ ۾ تڪڙ جا ماڻهو، علامہ اسدالله شاهه ”فدا“ جي سروائيءَ ۾ ڀرپور عملي ڀرو وٺي چڪا هئا. سائين ميران محمد شاهه بہ الهيءَ دؤر ۾ سياسي ڪاميابيون حاصل ڪري رهيو هو. اهڙي ئي ادبي، سياسي ۽ ثقافتي پس منظر ۾ ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني پليو نپنيو، وڌيو ۽ ويجهيو.

ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسينيءَ جو جنم ۱۲ اپريل ۱۹۳۱ع ۾ سيد الله بخش شاهه جي گهر ۾ ٿيو. ابتدائي تعليم پاڻ تڪڙ جي پرائمري اسڪول ۾ ورتائين (هاڻ تہ اهو اسڪول ڪنڊر آهي، پر ڪڏهن ان جو اوج هو). ميٽرڪ نور محمد هاءِ اسڪول مان ۱۹۵۳ع ۾ ڪيائين. مون کي ياد آهي تہ پاڻ جڏهن موڪلن ۾ ڳوٺ ايندو هو، تڏهن سندن گهر جي ٻجري وٽان لنگهندي ڪڏهن ڪيس پيرت پڙهندي، ڪڏهن ڪارچوپ تي اڳٺ اڻندي ڏسندو هوس. اٿين ثانوي تعليم پاڻ هٿ جا پورهيا ڪري پڙهيو. پڙهڻ جي ڏس ۾ مائٽ اسان کي سدائين پيائو قاضيءَ جو مثال ڏيندا هئا. ۱۹۵۷ع ۾ بي. اي ڪيائين. ساڳئي سال لنڊن يونيورسٽيءَ جي ”اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز“ ۾ ريسرچ اسسٽنٽ سنڌي مقرر ٿيو، ۽ ان سان گڏوگڏ ڪلاسيڪي فارسيءَ ۾ بي. اي آنرز پڻ ڪيائين. اٿين ڊاڪٽر صاحب خاندان جو پهريون شخص هو، جنهن يورپ ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪئي. ان ريسرچ بابت پاڻ ٻڌايائين تہ، پيتن سنڌي لفظن تي، جيئن ”ڪِٽ-پِٽ“ آهي، جنهن جي الڳ الڳ ڪا بہ معنيٰ نہ آهي، مسٽر مچل جي نگرانيءَ ۾ ڪم ڪيو هئائين. ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڪيمبرج يونيورسٽيءَ مان ورتائين، ڊاڪٽوريٽ لاءِ سنڌس مقالي جو عنوان هو: ”ايران ۾ تيموري دؤر ۾ مذهبي طبقن جو معاشري ۽ سياست تي اثر.“

پيائو قاضيءَ تي هن قسم جي ليک لکندي، دل دک سان پريل آهي ۽ يادن جو هڪ سلسلو آهي، جيڪو ڪٿي بہ نٿو کٽي. مخدوم صاحب سان رس رهاڻيون، گرامي صاحب جون گڏين پريون ڳالهيون، سائين ميران محمد شاهه جون صحبتون، احسن الهاشمي، رباني، محبوب سروري،

ڀائو حافظ شاهه (پيون)، شبير، سوز، عارف، نورل شاهه، ڀائو قمر، پيرل شاهه، ادي گل بي بي، ادي مهتاب، ادي شمس النهار، عيني، طوطي، ادي بي بي، چاچا الهه بخش شاهه، چاچي آ گل، ناني حاجياڻي، ادا امير، منظور... انيڪ چهرا، ڪردار، شهر، ڪهاڻيون، مشاعرا، راڳ روپ... حسين بخش، مصري فقير... ڀٽ شاهه، هالا، ٽکڙ، چام ڏاتار، جهول، جيڪب آباد، حيدرآباد... راڄ جا فنڪشن ۽ ڇوٽ جي مياڻ تي ٻڌلن جون دعوتون (اهڙي ئي هڪ دعوت (۱۸ جون ۱۹۵۳ع) ۾ سائين ميران محمد شاهه ڊاڪٽر صاحب کي ”تذڪره شعراءِ ٽکڙ“ لکڻ تي آماده ڪيو هو).

هتي هڪ حيرت جهڙي ۽ ساڳي وقت ڏکوئيندڙ ڳالهه ڪري ڇڏيان ته جڏهن ڊاڪٽر حسينيءَ جي سوانح جي ڳولا ڪيم، تڏهن معلوم ٿيو ته پرشن ڊپارٽمينٽ، سنڌ يونيورسٽي (جتي هو ۱۵ آگسٽ ۱۹٦۰ع کان استاد هو)، سنڌي ادبي بورڊ (جتي هو اعزازي سيڪريٽري ۽ ميمبر رهيو هو) ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ (جتي هو ۲۰-۱۰-۱۹۷۲ع کان ۲۷-۱۰-۱۹۷۵ع تائين چيئرمن رهيو هو) ۾، ڪٿي به سندس بايو-ڊيٽا نه هئي.

سيد ملوڪ شاهه جي وفات کان پوءِ (تڏهن پاڪستان ٺهي چڪو هو)، سيد عبدالحڪيم شاهه جو ننڍو پٽ سيد حاجي فتح علي شاهه پڳدار ٿيو ۽ جيڪو ڪانئس به وڌيڪ ڏنو ۽ رحمدل ثابت ٿيو. هتي هڪ ڳالهه اڳوات ئي آڪلائي ڇڏيان ته ٽکڙ ۽ ڊاڪٽر حسينيءَ جو ذڪر گڏو گڏ ڪٿو ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ٻنهي کي الڳ الڳ اسين سمجهي نه سگهنداسين. اهو انهيءَ ڪري به ضروري آهي، جو ڊاڪٽر صاحب، سائين ميران محمد شاهه کان پوءِ ٽکڙ جي اتهاس جو آخري نمائندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ئي سندن گهر حيدرآباد لڏي آيو:

”... گهڻا سيد ۽ ٻيا سرند ماڻهو ڳوٺ ڇڏي، پنهنجي لاڳاپي وارن هنڌن، جهڙوڪ حيدرآباد، ٽنڊي محمد خان وغيره وڃي ويٺا. ڪيترا هاري ناري، ٻني ٻاري جي تلاش ۾ ٻين پاسن وڃي نڪتا.“(۱)

اڄ ٽکڙ پنهنجي مڪمل زوال ڪي ويجهو پهچندي ويئي. سيدن (جن ۾ ڀائو قاضيءَ جن جو گهر به اچي وڃي ٿو) ۽ ٻين سرند ماڻهن جي ڳوٺ مان لڏي وڃڻ جا ڪارڻ بدامني، ڳوٺ جي لوپ ۾ اچڻ، ٻوڏ جي خطري سان گڏ هڪ ٻيو به ڪارڻ هو. ٿيو هيئن جو ٻاڙي ۾ سومرن جو ڳوٺ هو، اتي قتل ماڇيءَ ڏاڙو هنيو. سومرن جي واهر لاءِ ڳوٺ جا ماڻهو چاچا الهه بخش شاهه جي اڳواڻيءَ ۾ نڪري پيا. قتل، چاچا کي سچائي ورتو ۽ واڪو ڪيائين: ”سائين الهه بخش شاهه، مون تنهنجو ليمڪ پاتي کاڌو آهي، تون ڪُرن جي جهيڙي مان نڪري وڃ.“ پر چاچا ائين نه ڪيو، نيٺ قتل ڏاڙي هٿان کان سواءِ موٽي ويو. ان مامري ۾ سيدن جي ڏر جو هڪ ماڻهو (ليار) به مارجي ويو هو. ان کان پوءِ قتل وري اسان جي ڳوٺ جي لاريءَ کي ڦريو، ان ڦر ۾

---

(۱) تذڪره شعراءِ ٽکڙ ص ۱۷.

پڻ پوليس وارن جو خون ٿيو هو. ان صورتحال کان پوءِ ئي چاچا الهه بخش شاهه، چاچي اشرف شاهه، چاچي اڪرم شاهه، چاچي روشن شاهه، نانا وڏي ۽ سڪندر شاهه ۽ مامي حاجي فتح علي شاهه وارا حيدرآباد لڏي آيا. رڳو ماما حاجي فتح علي شاهه ئي پوءِ ڳوٺ واپس موٽي آيو.

دراصل ڳوٺ ڦٽڻ جي شاخ، حافظ حامد جي ڳوٺ ڇڏڻ سان ٻنجي چڪي هئي: جڏهن سيد غلام محمد شاهه (هڻن ٻاڙي وارو) جي مليڪت ڦباڻي وئي هئي ۽ معاملو وڃي ڪورٽ ۾ پهتو هو. اهو نانا عبدالحڪيم شاهه جي دور جو واقعو هو. حافظ حامد ڦريل ڏر جو پاسو ڪنيو. ان ماجري کان پوءِ ئي حافظ حامد وطن جا وڻ ڇڏيا. اهو بلڪل غلط اهي، ته تڪڙ کي حافظ حامد جي پٽ لڳل اهي: ڇاڪاڻ ته حافظ حامد "پٽ پاراتي" کان متاهون هو: انئين ڇوڻ وڏيڪ صحيح ٿيندو ته حافظ حمد ڳوٺ مان ڏکوئجي ويو هو. ناني عبدالحڪيم شاهه جي دور جي ٻجاڙيءَ جو ئي هڪ واقعو آهي، ته سيدن جو ماڻهو گلاب خاصخيلي وائين جي گهر ۾ ٿيي پيو هو. واڻيا دانهن کڻي سيد وڏي وٽ آيا. سندس پاڻميي سيد قنبر علي شاهه سندس فيصلي کي مانُ نه ڏنو ۽ اوطاق مان اٿي هليو ويو. تڏهن سيد وڏي وائين کي چيو: "بابا، هاڻ توهان جي حفاظت جو بار مون مٿان نه رهندو!" وائين جا گهڻا گهر تڏهن ئي ڳوٺ مان لڏي ويا هئا.

جنوري ١٩٥٣ع ۾ ڊاڪٽر حسينيءَ جي والد وفات ڪئي ۽ ان جي وڇوڙي جي ورلاپ شاعريءَ جو روپ ورتو، ۽ جڏهن سائين ميران محمد شاهه سندس ڪلام ڏٺو، (جنهن کي ڊاڪٽر صاحب به 'انڊيون منڊيون ڪافيون' ٿو سڏي)، تڏهن چيائين: "شعر ناهڻ وڏي ڳالهه آهي، تون ته بلڪل ڪونه ٿو ڄاڻين"(١).

ان کان پوءِ ئي پاڻ محمد خان "غني" صاحب کي استاد ورتائين. تن ڏينهن ۾ "هاشمي پرنٽنگ پريس اسٽيشن روڊ حيدرآباد سنڌ" ۾ ادبي ڪچهريون اڪثر مټل رهنديون هيون. سنڌيءَ جي هڪ معياري ۽ سهڻي رسالي "روح ادب" جو اجراءُ به انهن ڏينهن ۾ ٿيو، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب "غني" صاحب جو پاڻهن پيلي هوندو هو. ان ئي عرصي ۾ "شبير" ۽ "سوز" به شاعري ڪرڻ لڳا هئا. شعر ته اُهَ به چوندو هوس، پر سرن تي آڌارڪ. بحر وزن جي ڄاڻ خير ڪا هيم. تڏهن اُهَ ٻڦي ننڊيءَ جي گهر رهندو هوس ۽ اها جاءِ (اِي ١٩، گهٽي نمبر ٣ پڪو قلعو) پاڻو قاضيءَ جن جي گهر (اِي ٢٥) جي سامهون هئي. هو جيئن چوندا آهن ته: "ياران چڻ پڻ لائي، سيڏا روح به نه رهيا" سو مون کي به مشاعرن ۾ پڙهڻ جو چاهه جاڳيو. ڊاڪٽر صاحب، تڏهن مون کي بحر وزن جو پهريون سبق ڏنو. اهو سبق ايڏو ته منجهائيندڙ لڳو، جو ان چاهه تان ئي هٿ کڻي ويس. ان عرصي ۾ سندس ملاقات گرامي صاحب

---

(١) تذڪره شعراء تڪڙ ص ٢١٢ ۽ ٢١٣

سان ٿي ۽ پاڻ سندس آڏو ”زانوئي تلمذ“ تهه ڪيائين. انهيءَ ئي عرصي ۾ ڊاڪٽر حسينيءَ جو قبلهء مخدوم محمد زمان ”طالب المولي“ سائينءَ سان ناتو جڙيو، جيڪو آخر تائين جڙيو رهيو:

”آڪٽوبر ١٩٥٣ع ۾ حضرت ”طالب المولي“ قبلهء جن سان ملاقات ٿي، انهيءَ ڪان پوءِ رفته رفته سندن ويجهڙائي نصيب ٿيندي ويئي. سندن الفت ۽ شفقت، محبت ۽ صحبت ۽ سندن مست ڪن مجلسن ۽ محفلن، راڳ ۽ رهاڻ جي رس ۽ چس، حوص ۽ هوس جي بنيادن کي پڇي پورا ڪري ڇڏيو.“ (١)

تڏهن اهي مست ڪن محفلون امين منزل هيرآباد ۾ ٿينديون هيون ۽ ڀائو قاضيءَ سان ”شبير“، ”سوز“، ”عارف“، (”فتبال“ ٽڪڙائي)، انهن محفلن ۾ باقاعدگيءَ سان شريڪ ٿيندا هئا. اتان موٽي اچي مون سان انهن مجلسن جي رنگ-رس جو ذڪر ڪندا هئا، ۽ آئون هڪ ڀيرو وري ويجهاڻو ٿي پوندو هوس. انهن محفلن ۾ آئون گهڻو پوءِ شريڪ ٿيس، جڏهن اهي محفلون ٣-سول لائينز ۾، ۽ پوءِ امين منزل گاڏي کاتي ۾ ٿينديون هيون. اهي ئي محفلون هيون، جتان مون گهڻو ڪجهه پرايو، ۽ سکيا جا اهي ڏاڪا طيءِ ڪيم جيڪي پنهنجي ٻولي، ادب، شعر، راڳ، سنگيت ۽ مجموعي طور تي پوري اتهاس کي سمجهڻ لاءِ ۽ ان تي فخر ڪرڻ لاءِ پيڙهه جي حيثيت رکن ٿا. سو ڊاڪٽرصاحب اهڙين ئي محفلن مان رچي راس ٿيو. طرحي مشاعرا، موضوعي مشاعرا، في البديهه مشاعرا ۽ راڳ-رنگ. پر پوءِ اهي محفلون اجڙي ويون. هرڪو ٽڙي پکڙي ويو. اهڙو واءُ وريو جو ميز تي رکيل پنا اڏامي ويا. هاڻ ته انهن کي ميڙڻ ۾ به وقت لڳندو. شبير شعر چوڻ ڇڏي ڏنو، ”سوز“ ڳوٺ ٻنين تي هليو ويو، گرامي صاحب نوڪريءَ ۾ ڦاسي ويو، ڀائو قاضيءَ ۽ شبير کي آئون اڪثر چوندو هوس ته: ”توهان مون کان اڳي شاعري ڪئي، ۽ اڳي ئي ان عذاب مان جان ڇڏائي ويا ۽ مون توهان کان پوءِ شاعري شروع ڪئي ۽ اڃا تائين پيو پوکيان.“

بابا ۽ چاچا جن سڱن پنڌن تان جهڙوڪر ڇڇي ويا هئا، پر پوءِ ڪو وقت اهڙو آيو، جو اسين سؤٽ وري هڪٻئي جي ويجهو اچي وياسين. اهو اسان جي نِنڍي ڀاءُ (ڀاڀي ثمر) جي ڪوشش سان ٿيو. ڀائو حافظ شاهه جيتوڻيڪ اسان کان وڏو هو، پر پوءِ دوستن وانگر ٿي رهياسين. ويڙ به ويساند نه پوندي هئي، پر ڀائو قاضيءَ سان اهو دوستيءَ وارو دم نه، پر وڏن وارو احترام ۽ تقدس رهيو.

پاڻ منهنجو ڀهرين سنڌي ادبي بورڊ، جتي آءٌ لائبريرين هوس ۽ پاڻ اعزازي سيڪريٽري هو؛ ان کان پوءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، جتي آءٌ سبجيڪٽ اسپيشلسٽ هوس ۽ پاڻ چيئرمن هو، باس رهيو. مون کي ياد آهي ته هڪ ڀيرو، ادبي بورڊ واري دؤر ۾، منهنجي هڪ نظم تي ڳالهائڻ لاءِ مون کي گهرايائين. مون ته ان کي ڏاڍو ايزي ڪري ورتو؛

---

(١) ڏسو ”مهراڻ“ (شاعر نمبر) ص ٣٤-٣٥.

پر مون ڏٺو ته پاڻ ڏاڍي پيڙا ڀوڳي رهيو هو: چاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته هڪ شاعر جي حيثيت ۾ منهنجون ذميواريون ڪهڙيون هيون! ۽ اهو به ته نوڪري ۽ شاعري ٻه الڳ الڳ واهون آهن: پر هتي اسان وٽ سلهاڙيون پيون آهن! مون کي ياد آهي ته جڏهن منهنجي هاڻوڪي سروس لاءِ انٽرويو ڪال ٿيو، تڏهن پاڻ چيائين: ”آءٌ توهان جي انٽرويو ۾ ڪا به مدد نه ڪري سگهندس، ڇو ته توهين منهنجا سوٽ آهيو!“ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي آفيس به سنڌس ئي دور ۾ ڄامشوري شفٽ ٿي ۽ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي جديد پريس به سندس ئي ڪوشش جو نتيجو هئي. هتي شايد چوڻ اهو پئي چاهيم ته پاڻ ڪڏهن به ”ٽيپيڪل باس“ نه رهيو هو.

انهيءَ کان اڳ مون سائس ”ڊڪشنري آفيس“ ۾ ”لوڪ ادب رٿا“ هيٺ پڻ ڪم ڪيو هو، جتي شيخ محمداسماعيل، ممتاز مرزا ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان پڻ ڪچهري ٿي ويندي هئي. سائين ميران محمد شاهه وٽ ته هونئن به روز شام جو حاضري پربي هئي: ۽ ”ڪليات ميران“ کي سهيڙڻ ۾ به سائس گڏجي ڪم ڪرڻ جو وجهه مليو. قبله ”طالب المولىٰ“ سائينءَ جن جون مجلسون ته هيون ئي علم ادب، شعر، راڳ ۽ رنگ ۾ رتل. انهن ئي محفلن ۽ مجلسن، صحبتن ۽ سنگتن مان ماڻهو پرائي ٿو.

اهو هڪ اتفاق چئجي يا قدرت جي رمز، ته اسان جو ڏاڏو علامه اسدالله شاهه ”فدا“ به گهر پرڻيو: پهرئين گهر مان کيس پٽ ڄائو، جنهن جو نالو پنهنجي پيءُ جي نالي پٺيان الهه بخش شاهه رکيائين. اهو اڃا ننڍڙو ئي هو ته سندس ماءُ گذاري ويئي ۽ سار سنڀال سندس سڳي ماسيءَ جي ٻلي ٿي: جنهن سان پوءِ ڏاڏي جي شادي ٿي. ان گهر مان کيس به نياڻيون هڪ پٽ سيد فضل محمد شاهه (منهنجو پيءُ) ڄائو، ته ڏاڏا وفات ڪئي. پاڻو قاضيءَ کي به پهرئين گهر (ادي شمس النهار) مان سڪي پٽي پٽ ڄائو، ته سندس نالو پنهنجي پيءُ جي نالي پٺيان سيد الهه بخش شاهه رکيائين. هو اڃا سال جو مس هو، ته ادي شمس النهار وفات ڪئي ۽ سار سنڀال سندس سڳي ماسيءَ (ادي بي بي) جي ٻلي ٿي، جنهن سان پوءِ پاڻو قاضيءَ لائون لڌيون: ان گهر مان جڏهن کيس ٻن نياڻين کان پوءِ پٽ ڄائو ته پاڻ وفات ڪيائين:

لڏيو لطيفن، پٺلاڻي پسند پيا،
هٿان حبيبن، ڪونه ڏکوئيو ڪڏهين.

ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني صحيح معنيٰ ۾ هڪ عالم هو. لسانيات، اسلامي تواريخ، تصوف ۽ لاکيڻي لطيف تي سندس ڪافي مطالعو هو. مون کي ياد آهي ته ڀٽ شاهه تي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي جڏهن پاڻ پهريون پيرو ايڏي وڏي اسٽيج (تڏهن ادبي ڪانفرنس آڊيٽوريم ۾ ٿيندي هئي) تي آيو ۽ ”شاهه جي سسئي“ جي عنوان سان مضمون پڙهيائين، تڏهن کيس ائين داد مليو هو، جيئن شعر تي داد ملندو آهي. ڊاڪٽر حسينيءَ ”پيام غمگسار

عرف حافظ شاهه جو ڪلام“، ”تذڪره شعراء ٺٽڪر“، ”ڪليات دلگير“ جهڙيون تصنيفون سنڌي ادب کي ڏنيون آهن، جن جي ڪري ’ادبي تواريخ‘ ۾ ڪيس سدائين ياد رکيو ويندو. شاهه تي لکيل مضمون ۽ ساٿاري اديبن تي لکيل خاڪا، سنڌس نثر جا شاهڪار آهن. شاعريءَ ۾ پاڻ بيت، غزل، ڪافي، نظم ۽ آزاد نظم جي صنفن تي لکيو اٿس. پڇاڙڪن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر اسدالله شاهه ”بيخود“ حسيني، خانداني شجري جي فارسي متن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو هو. ڊاڪٽر حسيني، نه رڳو اسان جي خاندان جي، بلڪ ٺٽڪر جي عالمن جي به جهڙوڪر آخري نشاني هو — ۽ سنڌس وفات سان ان سلسلي جي پڄاڻي ٿئي ٿي. هاڻي اسان جي خاندان ۾ اهڙي ڪابه هستي ڪانهي، جنهن سان ادب، ٻوليءَ ۽ ثقافت جي موضوع تي ڪا ڳالهه ڪري سگهجي!

٢٤ جولاءِ ١٩٨١ع جي صبح ساجهر پاڻ هي فاني جهان ڇڏيائين. اهو جمعي جو ڏينهن هو ۽ ٢١ رمضان ١٤٠١هه هئي ۽ حضرت علي عليه السلام جي شهادت جو ڏينهن هو. مقبري تائين سڄي وات مينهن پئي پيو، آخري رسمن ادا ڪرڻ کان پوءِ واپس ورندي به مينهن پئجي رهيو هو ۽ مون سوچيو: ’هي ڪهڙو مينهن آهي، جيڪو اسان تي وسي رهيو آهي!‘ ۽ مون بس ۾ ويٺل چهرن ڏانهن نهاريو ۽ ڏٺم ته هڪ چهرو، جيڪو سڀني کان وڏيڪ روشن هو، هاڻ اسان ۾ نه رهيو هو، پر ان چهري جي ياد ذهن مان ڪڏهن به نه اجهامندي! مون بس جي دريءَ کان ٻاهر نهاريو ۽ سوچيو: ’ڪڏهن هن ئي ڪنجي ٽڪر تي سارنگ رُت ۾ ڀائو قاضي جيڏن سرتن سان پڪنڪ تي آيو هوندو ۽ ڳاڳيون ۽ مڱڪها چونڊيا هوندئين — ٻلر جو ٻاڪ ٻاٽي پيتو هوندئين...!‘

مون کي ڀائو قاضيءَ سان آخري ملاقات ياد اچي وئي. مون ڪيس ٻڌائڻ تي چاهيو ته ٺٽڪر تي هڪ طويل نظم شروع ڪيو اٿم ۽ ٺٽڪر تي ناول به لکڻ ٿو چاهيان! ان ڏس ۾ سنڌس راءِ وٺڻ ٿي گهريم؛ هونئن به ادب توڙي ذاتي مسئلن ۾ به سنڌس راءِ مون لاءِ سدائين اهم پئي رهي آهي؛ ”تذڪره شعراء ٺٽڪر“ جي نئين ايڊيشن بابت به ڳالهائڻو هو؛ پر آءٌ ڪيس ٿي ٻڌندو رهيس... پاڻ چيو هئائين: ”توهان تنقيد ۾ وچٿرو لهجو ڪتب آٿيو، جيئن ’منهنجي خيال ۾‘... يا... ’آءٌ سمجهان ٿو‘...!“ بس لطيف آباد ڏانهن مڙڻ لڳي هئي ۽ مون سوچيو: ’اچا هفتو ڪن اڳي ئي ته اسين ساڳئي گهر ڀائو قاضيءَ کي پٽ (سيد عون محمد شاهه) ڄائي جون مبارڪون ڏيڻ ويا هئاسين. ۽ هاڻ...!‘:

وشال آهه نيلاڻ آڪاش جي،
نه پڇرو نه پڇري ۾ آهي پکي!